

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	6
ÖNSÖZ.....	7
GİRİŞ.....	9

YUSUF ZİYAEDDİN EZHERÎ (ERSAL)'IN YAŞADIĞI DÖNEM

BİRİNCİ BÖLÜM

EZHERÎ'NİN HAYATI, İLMÎ KİŞİLİĞİ, HOCALARI, ÖĞRENCİLERİ VE ESERLERİ

A. HAYATI.....	13
1. Doğumu, Ailesi ve Lakabı.....	13
B. İLMÎ KİŞİLİĞİ.....	15
1. Eğitimi.....	15
2. Belli Başlı Hocaları.....	19
a. Şeyh Ahmed Ziyaeddin Gümüşhânevî (1813–1893).....	19
b. Muhammed Abduh (1849–1905).....	21
c. Manastırlı İsmail Hakkı (1846–1912).....	26
d. Muhammed Bahit el-Mutiî (1854–1935).....	28

C. BULGARİSTAN'A GELİŞİ VE BURADA VERMİŞ OLDUĞU ÜSTÜN HİZMETİ.....	29
D. BULGARİSTAN SONRASI ANAVATANA GERİ DÖNÜŞÜ.....	42
E. ÖĞRENCİLERİNDEN BAZILARI.....	44
1. Hayatta Olmayıp İlmen Temayüz Eden Bazı Meşhur Öğrencileri.....	45
a. Ahmed Davudoğlu (1912–1983).....	45
b. Mehmed Fikri (1908–1941).....	47
c. Muharrem Develioğlu (1914–1957).....	51
d. Osman Seyfullah Keskiöğlu (1907–1989).....	52
2. Hâlâ Hayatta Olanlardan Birkaçı.....	53
a. İsmail Cambazov (1928-).....	53
b. Osman Kılıç (1920-).....	54
c. Yusuf Ertürk (1922-).....	56
d. Yusuf Kerim (1922-).....	57
F. ESERLERİ.....	59
1. Bulgaristan'da Basılan Eserleri.....	60
a. Dînî Terbiye ve Âdâb-ı Muâşeret.....	60
b. Dürrü'l-Müntehâb.....	61
c. El-Kırâatü'l-Arabiyye.....	61
d. İlmi Ahlâk.....	61
e. Kitâbü'd-Dürri'l-Münazzam.....	61
f. Nuhbetü'l-Ezkâr ve'd-Deavât.....	62
g. Tâbîyyûn Da'vâ ve Gayeleri.....	63
h. Tarih-i İslâm.....	64

i. Telhîsu'l-Fusûl fî Usûl-i Hadîsi'r-Rasûl.....	64
j. Usûlü'l-Mer'îyye fî'l-Murâfeati's-Şer'îyye.....	65
k. Vahdaniyet-i İlâhiyenin Burhanları.....	65
l. Vasiyyetü'l-İmâm Ali.....	66
2. Türkiye'de Basılan Eserleri.....	66
a. Camiû'l-Künûz.....	66
b. Cuma Günü ve Namazı.....	67
c. Müslümanlıkta Taharet ve Namaz.....	67
d. Şeyh Ahmed'in Vasiyet-namesinin Tenkidi.....	68
e. Vahiy ve Risâlet.....	68
f. Ve'l-Asr Sûresinin Tefsiri.....	69
3. Basılmamış Eserleri.....	70
4. Mevcut Makaleleri.....	70

İKİNCİ BÖLÜM

TARİH-İ KUR'ÂN ADLI ÇALIŞMANIN İÇERİĞİ

A. TARİH-İ KUR'ÂN ÇALIŞMASININ TANITIMI.....	72
1. Çalışmanın Yazılış Amacı.....	72
2. Tarih-i Kur'ân'nın Yazılış Tarzı ve Konuları Ele Alış Özellikleri.....	73
a. Tarih-i Kur'ân Müstakil Bölümlerden Oluşan Makaleler Dizisidir.....	73
b. Bölümler Dağınık ve Farklılık Arz Etmektedir.....	74

c. Yusuf Ziyaeddin Ezherî Çalışmasında Âyet, Hadis ve Sahâbe Rivâyetleri Başta Olmak Üzere Mezhep İmamlarının, Müttekaddim ve Son Dönem Âlimlerin Görüşlerini Zikretmiştir.....	77
d. Batılı İlim Adamlarının, Araştırmacı ve Müsteşriklerin Açıklamalarına da Yer Vermeyi İhmal Etmemiştir.....	80
3. Ezherî'nin Tarih-i Kur'ân'da Müracaat Ettiği Belli Başlı Kaynaklar.....	82
4. Tarih-i Kur'ân Üzerinde Yapılan Çalışmalar.....	85
B. KONULARINA GÖRE TARİH-İ KUR'ÂN'IN İÇERİĞİ.....	86
1. Kur'ân'ın Tarifi ve Diğer İsimleri.....	86
2. Kelâmullah ve Halk-ı Kur'ân Meselesi.....	89
3. Kur'ân-ı Kerim'in Nuzûlü Esnasında Dünyanın Durumu.....	90
4. Vahiy ve Mertebeleri.....	92
5. Avrupa'nın İlmî Yükselişi ve Müsteşriklerin İslâm Aleyhtarlığı.....	94
6. Kur'ân'ın Yazılması, Cem'i ve Çoğaltılması.....	95
7. Kur'ân'ın Korunması Meselesi.....	98
8. Garânik Hadisesi.....	99
9. Kur'ân-ı Kerim'i Talim Eden İlk Üstadlar.....	101
10. Kırâat Çeşitleri.....	103
11. Kur'ân-ı Kerim'in Kitâbeti Üzerine	104
12. Kur'ân'ın Başka Bir Dile Tercümesi, Yazılması ve Okunması.....	106
13. Beyan ve Burhân Olarak Hazreti Kur'ân	107
14. Kur'ân'ın Harekelenmesi.....	108
15. Kur'ân'ı Güzel Sesle Okumak.....	110
16. Tecvid.....	111

17. Kur'ân'ın İcâzı-I.....	112
18. Kur'ân'ın İcâzı-II.....	114
19. Kur'ân'ın İcâzı-III.....	115
20. Hz. Kur'ân'ın Beşeriyetin Saâdeti İçin Takrir Buyurmuş Olduğu Usûl-I.....	117
21. Hz. Kur'ân'ın Beşeriyetin Saâdeti İçin Takrir Buyurmuş Olduğu Usûl-II.....	118
22. Hz. Kur'ân'ın Beşeriyetin Saâdeti İçin Takrir Buyurmuş Olduğu Usûl-III.....	120
23. Hz. Kur'ân'ın İtikada Dair Takrir Buyurmuş Olduğu Usûl.....	122
24. Hz. Kur'ân'ın Beşeriyetin Saâdeti İçin Takrir Buyurmuş Olduğu Usûl-IV.....	126
25. Hz. Kur'ân'ın Beşeriyetin Saâdeti İçin Takrir Buyurmuş Olduğu Usûl-V.....	129
SONUÇ.....	132
BİBLİYOGRAFYA.....	136
EKLER.....	141

KISALTMALAR

a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale
a.g.r.	Adı geçen reddiye
a.g.s.	Adı geçen söyleşi
BİSAV	Balkan Göçmenleri, İktisadi, Araştırma ve Sosyal
Yardımlaşma Vakfı	
bkz.	Bakınız
c.	Cilt
D.İ.B.	Diyanet İşleri Başkanlığı
D.İ.D	Diyanet İlmi Dergisi
h.	Hicri
IMIR	International Center for Minority Studies and Intercultural
Relations	
IRSIKA	İslâm, Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi
İ. A.	İslâm Ansiklopedisi
İ.A.M	İslâm Aylık Mecmua
İSAR	İslâmi Araştırmalar
M.E.B	Milli Eğitim Bakanlığı
s.	Sayfa
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
T.T.K	Türk Tarih Kurumu
v.b.	Ve Benzeri
v.s.	Ve Saire

ÖNSÖZ

Cenâb-ı Allah'ın bir lütfü olarak ilâhiyat sahasına yöneldiğim günlerden itibaren başta Şumnu İmam Hatip Lisesi (eski Nüvvâb Medresesi)'nde geçen yıllarımda (1992–1996), akabinde bu tarihi okulun halefi olan Sofya Yüksek İslâm Enstitüsü'nde okuduğum zaman diliminde (1998–2002) muhtelif dönemlerde Bulgaristan'daki Müslüman varlığının ilmî ve kültürel gelişimine (az veya çok) katkıda bulunan şahsiyetlerin kimlikleri ilgimi çekmiştir. Hayatımın önemli bir dönüm noktası diyebileceğim Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi'nde eğitimime devam etme imkânının doğmasıyla birlikte uzun yıllar Bulgaristan Müslümanlarının arasında parlayan Şeyh Efendi'nin üstün kimliğini ve yaşam mücadelesini her yönüyle tanıtmanın bahtiyarlığını yaşıyorum.

1920 ile 1950 yılları arasında Bulgaristan Müslümanlarının tarihinde önemli ve özel bir yeri olan Şumnu şehrindeki “Medreset'ün-Nüvvâb” okulu başarılı bir ilim merkezi olarak dikkat çekmektedir. Hiç şüphesiz ki, bu değerli müessesede kendi sahaları bakımından dînî ve müspet ilimlere vâkîf, ileri görüşlü şahsiyet ve hoca efendiler görev yapmışlardır. Bu muhterem kıymetlerden biri de eğitim-öğretimdeki metotları ve kaleme aldığı eserleriyle Bulgaristan Müslümanlarının kültürüne büyük katkılarda bulunan Şeyh Yusuf Ziyaeddin Ezherî'dir. Her şeyden evvel bu zengin kültür ve ilim mirasımızın aktüelliği ve onun öğrenimine duyulan ihtiyaç, beni uzun yıllar Bulgaristan'da sabırla hizmet veren Yusuf Ziyaeddin Ezherî'nin safha safha hayatını, görüşlerini, eserlerini, özellikle de bugüne kadar hiç tanıtılmamış olan **Tarih-i Kur'ân** çalışmasını incelemeye yöneltti.

Dolayısıyla iki bölümden oluşan tezimizin ilk bölümünde kendimize özgü âcizane bir üslupla üstadın hayatı ve eserlerini teferruatlı olarak işlemeye özen gösterdik. Tezimizin asıl kısmını oluşturan ikinci bölümde ise, yıllarca gazete sayfalarında mahsur kalan ve henüz müstakil bir kitap haline getirilemeyen Tarih-i Kur'ân çalışmasını gün ışığına çıkararak, gücümüz nispetinde ihtiva ettiği konuların analiz ve değerlendirmesini yapmaya gayret ettik.

Bendeniz, bu hizmet ehli üstadın yaşam serüvenini bir bütün olarak yazdığı eserlerinden, hakkında yazılan kitap, makale ve yazılardan ve de henüz hayatta olan bazı talebelerinden elde ettiğim bilgilere istinaden sorumluluk bilinci içerisinde tanıtmayı kendime görev addettim.

Çalışmam süresince yardımlarını esirgemeyen tez danışmanım Prof. Dr. Mehmet Paçacı'ya, beni ilim öğrenmeye yönlendiren ve tezimin konusunu kararlaştırmamda büyük payı olan Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi öğretim üyesi hocam Doç. Dr İbrahim Hatiboğlu'ya ve çalışmamın asıl bölümüyle ilgili malzemeyi elde etme noktasında fedakârca destek çıkan Bulgaristan Müslümanları Başmüftü Yardımcısı sayın Vedat Sabri'ye gönülden müteşekkirim.

Ahmed Hasanov

GİRİŞ

YUSUF ZİYAEDDİN EZHERÎ (ERSAL)'IN YAŞADIĞI DÖNEM

XVIII. yüzyılın sonlarına doğru ve XIX. yüzyılın başlarında Osmanlı devleti, yeryüzünde en uzun süre ayakta kalabilmiş teokratik bir imparatorluk olarak büyük bir krizle yüz yüze gelir. Bu sebeple Bâb-ı Âlî 23.12.1876 tarihli sultan fermanıyla açıklanan ilk anayasa gereği âcil reformlar yapma ihtiyacı duyar. Sultan II. Abdülhamid söz konusu anayasa rejimini ilan etmesine rağmen, 1877-78 son Osmanlı-Rus harbinin patlak vermesiyle alınan karar formalite olarak kalmıştır. Böylece sultan 1908 Jöntürkler devrimine kadar kendi rejimini devam ettirmiştir.¹

1877-78 savaşında mağlup olarak hızla kan kaybeden Osmanlı oldukça yıpranmıştır. Bu arada özellikle yurtdışında bulunan Jöntürkler hareketinin baskıları sultanı 1876'da ilan edilen ilk anayasanın formalite olarak kalmasını değil gerçekte yürürlüğe konmasını sağlamıştır. Neticede sultan Abdülhamid 24.07.1908'de ilk anayasanın iadesini açıklayarak meclisin kurulmasını kabul etmek mecburiyetinde kalmıştır. Zamanla yönetimi tamamen ellerine geçiren Jöntürkler 27.04.1909 tarihinde sultan Abdülhamid'i tahtından indirmeyi de başarmışlardır. Çöken imparatorlukla beraber Balkan Savaşları'nın (1912-1913) ardından Müslüman olmayan milletler de Osmanlı yönetiminden koparak kendi millî devletlerini ilan

¹ Hakov, Cengiz, İstoriya na Turtsiya Prez XX Vek, Atatürk Araştırma Merkezi-İMİR Yayınları, Sofia 2000, s. 16.

etmişlerdir.² Türkiye toprakları dışında kalan Müslümanlar ise ağır şartlar altında kendi kaderlerine bırakılmışlardır.

Jöntürkler platformunun ideolojik temelinde Ziyâ Gökalp'in (1876–1924) fikirleri ağır basmaktaydı. Öyle ki, Gökalp panislamizm ve taraftarlarına karşı çıkarak dînî ve dünyevî meselelerin birbirinden ayrılmasını öngörüyordu. Dolayısıyla din ve laikliğin (taassup ve uygarlığın) bir yerde barınması mümkün olmayacak, halkı Müslüman Türkiye laik sistemle yönetilecektir.³

Bu devreyi şöyle özetleyebiliriz. XIX. yüzyılda ve XX. yüzyılın başlarında Osmanlı devleti idaresinde Islahat hareketleri ve Meşrutiyeti kurmak gayretlerinin yoğun girişimleri hız kazanmış ve bunun neticesinde 24 Temmuz 1908'de ikinci meşrutiyet ilan edilmiştir. Ancak her seferinde dış tehlikeler ve ülke kayıpları, aynı zamanda diğer devletlerin Osmanlı iç işlerine karışmaları ve ekonomik yönden kendilerine fayda sağlamak için olan girişimleri Osmanlı devletinin çöküş devrindeki karakteristik yönü olmuştur.⁴

Millî Kurtuluş Hareketinin zaferinden sonra dînî okulların yerini laik okullar almış, vakıf malları sekülerleştirilmiş, tekke ve zâviyeler kapatılmıştır. Dinin devletten ayrılmasıyla mevcut teokratik sistem yıkılarak Avrupalılaşma süreci başlatılmıştır. Aynı zamanda çok evlilik, fes ve ferace taşımak yasaklanırken Osmanlı isim sistemi bırakılarak yerine soyadı uygulaması getirilmiştir. Bu durum Avrupaî örneklerden istifade edilerek yeni kanunlarla pekiştirilmiş, millî kültür, örf ve geleneğe ters düşmemesi de göz önünde bulundurulmuştur.⁵

² Hakov, a.g.e., s. 17.

³ Bu meseleyle ilgili bkz. Kili, Suna, Atatürk Devrimi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1981, s. 246–250.

⁴ İnan A. Afet, Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Devrimi, TTK Yayınları, Ankara 1977, s. 15.

⁵ Yalimov, İbrahim, Kemalizmit i Otrajenieto mu v Bilgaria, Avangard Prima, Sofia 2005, s. 57–83.

Bunun akabinde iç ve dış politika sahasında, ilim, eğitim ve kültür alanında da ciddi reformlar yapılmıştır. 24.03.1924 yılında halifeliğin ortadan kaldırılmasıyla eğitim reformlarına başlanılmış, medreseler kapatılarak okullar tamamen devletin kontrolüne geçmiş ve eğitimle ilgili birçok kanun ve tasarılar kabul edilmiştir. 1928 yılında radikal bir reform ön plana çıkar. Mustafa Kemal Atatürk tarafından görevlendirilen hususî bir komisyon Arap alfabesini Latin alfabeye değiştirmeyi hedeflemektedir. Bu şekilde Türkiye Avrupa yolunda adım atmış çağdaş bir ülke haline gelirken bugün de o, diğer İslâm ülkelerinden farklı olarak laiktir ve kendisine Avrupa ülkesi gözüyle bakılmaktadır.⁶

Yeni Türk alfabesi (Türkiye dışında) öncelikli olarak Bulgaristan Türkleri arasında uygulanma fırsatı bulmuştur. Türkiye’de gelişen reform ve yenilikler hızlı bir şekilde Bulgaristan Türkleri arasında da gelişme göstermiştir. Bulgar Çiftçi Birliği Partisi hükümeti döneminde 1922–23 yıllarında Türklüğün merkezi olan Şumnu’da “**Medreset’ün-Nüvvâb**” okulu açılmıştır.⁷ 1930 yılında ise hem lise hem de yüksek okul olarak eğitim vermeye başlamıştır. Ne yazık ki, bütün bu olumlu gelişmelerden sonra iktidara gelen yeni hükümet, millî eğitim kanunlarında köklü değişikliklere giderek azınlıkların haklarına saldırma konusunda gecikmemiştir.

Dolayısıyla Bulgaristan’da demokratik süreç uzun sürmemiş, Türklerin ve diğer azınlıkların hakları gitgide daha da kısıtlanarak durumları ağırlaşmıştır. Tâki bir gün bu vahim durum azınlıkların Türk isimlerini zorla Bulgarlaştırmaya kadar gidebilmiştir.⁸ Bunların başlıca gayesi Müslüman-Türk halkını fakir, cahil ve

⁶ Hakov, a.g.e., s. 85-86.

⁷ Şimşir, Bilâl N., Bulgaristan Türkleri (1878–1985), Bilgi Yayınevi, Ankara 1986, s. 61–65; Memişoğlu, Hüseyin, Bulgaristan’da Türk Eğitim Tarihi, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002, s. 150–159; Kılıç, Osman, Kader Kurbanı, BİSAV Yayınları, Ankara 2002, s. 63–77.

⁸ Çocukluk yıllarımda bu olumsuz olayları bütün gerçekliğiyle bizzat yaşayıp müşâhede ettiğimi burada belirtmek isterim.

eğitimsiz bırakarak daha kolay manipüle edebilmek olmuştur. Neticede Bulgaristan'da Türk okulları kapatılmış, her türlü basın yasaklanarak özellikle Türkiye'den kitap, literatür v.s sokulmama konusunda da sıkı tedbirler alınmıştır. 19.05.1934 yılında yapılan faşist devriminden sonra azınlıklar konusunda daha acımasız kanun ve kurallar geliştirilerek İslâmî kimlik taşıyanlar örs ile çekicin arasında yaşam mücadelesi vermeye mahkûm edilmişlerdir.⁹

Şu bir gerçek ki, Yusuf Ziyaeddin Ezherî, dünya tarihinde siyasî dalgalanmaların yaşandığı meşakkatli bir devirde yaşamış ve faaliyet göstermiştir. Aslında onun yaşadığı dönem kitlesel savaşların yapıldığı dönemdir. Çocukluğunda 93 Harbi, gençliğinde Balkan ve Birinci Dünya Savaşları, olgunluk döneminde Türkiye'de Millî Mücadele ve Kurtuluş Savaşı, yaşlılığına yakın da İkinci Dünya Savaşı yapılmıştır. Bu meyanda Bulgaristan'da kaldığı dönemde de faşizm ve komünizm sistemlerini de çok yakından tanımıştır. Bilhassa üç kıtada hüküm sürmüş Osmanlı Saltanatının çöküşünü yaşarken, diğer yandan yeni uygulamalar ve reformlarla Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna şahit olmuştur. Öyle ki, birbirine zıt bu iki devir Bulgaristan'da yaşayan azınlıkların yükselişi ve düşüşüyle karakterize edilmektedir.

Ezherî, dönemi itibariyle olumlu veya olumsuz meydana gelen bütün olayların bizzat şahidi olmuş, Müslümanların başına gelen sıkıntıların buruk acısını hissetmiştir. Bütün bunlara rağmen Türk kültürünün millî-manevî yükselişi için yılmadan azimle mücadele ederek görevini yerine getirmekten çekinmemiştir. Özellikle o dönemde Bulgaristan Türkleri arasında yüksek düzeyde dînî hizmet ve

⁹ Yalimov, İbrahim, İstoriya na Turskata Obştnost v Bılgaria, İMİR, Sofia 2002, s. 235–260.

eserler veren ilk âlimlerden olma şerefine nail olmuştur. Bu ortam onun toplumsal bakış açısını ve faaliyet noktasındaki yönünü de belirlemiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

EZHERÎ'NİN HAYATI, İLMÎ KİŞİLİĞİ VE ESERLERİ

A. HAYATI

1. Doğumu, Ailesi ve Lakabı

Tarihin tozlu sayfaları arasına sıkışmış, kendisini ve yaptığı fevkalâde güzel çalışmaları görmeyerek neredeyse unuttuğumuz kıymetli âlim, yazar ve eğitimcilerimizden olan Yusuf Ziyaeddin Ersal, 1296/1879 yılında Düzcе'nin Karaca-Hacı Mûsâ köyünde gözlerini dünyaya açmıştır. Bu muhterem zat aslen Çerkez kökenli olup ataları Kuzey Kafkasya'dan göç etmişlerdir. Osmanlı'nın Rus ordularına karşı yaptığı savaşları kaybetmeye başladığı andan itibaren buralara yerleştikleri tahmin ediliyor. Lakabı **Ezherî**, künyesi **Ebu'l-Hayr**'dır. Ayrıca çok nadir de olsa bazı yerlerde Düzcevî imzasını kullandığını görmekteyiz. Çerkez asıllı olması sebebiyle olacak ki, Câmîu'l-Ezher'den aldığı icazetnâmelerde Yusuf Ziyaeddin Çerkesî olarak da kayda geçmiştir. Daha sonraları Bulgaristan'daki uzun yıllar ikameti esnasında ayrıca “**Şeyh Efendi**” olarak da anılacaktır.

Kendisi orta boylu, esmer tenli biraz dolgun ve dimdik bir fiziğe sahiptir. Giydiği şık ve nazik kıyafetler, mütebessim ve nurlu çehresiyle bütünleşince dikkat

eken fiziksel yapısını ortaya çıkarmaktadır. Duygusalılığı da kendisine ayrı bir güzellik kazandırmaktadır. Berrak bir suyun akışı gibi oldukça kibar bir ses tonuyla konuşur, kelimeleri tane tane telaffuz etmeye  zen gösterirdi. Zaman zaman kullandığı Kafkas şivesi ise konuşmalarına ayrı bir ahenk katardı. Bazen de vurgulamak istediğı taacc be şayan meselelerin ehemmiyetine istinaden heyecanla coşar, dinleyenlerine tarihin çok uzaklarında manevi bir haz yaşatırdı. Çok zengin bir l gate sahip olmasının yanında bir ayet veya hadisi saatlerce anlatır, olayları bir bütünlük içerisinde ortaya koymadan mutmain olmazdı.¹⁰

Babası Hasan Efendi, ilmi olmamasına rağmen ilme saygı duyan ahlâk sahibi, cömert ve cesur bir çiftçidir. Annesi ise, oğlu Yusuf Ziyaeddin'in ilimle iştigal edip temayüz ettiğini görmek isteyen Hanife Hanımdır.¹¹ Gözden kaçmaması gereken bir husus da, baba Hasan Efendi'nin oğlu küçük Yusuf'u köyden şehirdeki okula kadar sırtında taşması olayıdır ki,¹² Yusuf Ziyaeddin'in ilim sevdasına tutulmasında bir nebze de olsa babadan aldığı bu kıvılcım olsa gerek. Ağabeyi, kardeşi Yusuf'u okuyup ilim erbabı olması için kendisini yaşadıkları muhitin önde gelen zenginlerinden Hacı Davut¹³ Ağa'ya teslim etmiş (muhtemelen anne ve babasının

¹⁰ Kerim, Yusuf, "Daima Rahmetle Anacağımız İsimler: Yusuf Ziyaeddin Ezheri", * mit*, Sofya Eylül-Ekim 1998, sayı 21, s. 28; Ertürk, Yusuf, "Eğitimci Olarak Yusuf Ziyaeddin Ezheri", Yayınlanmamış söyleşi, Ankara 2006.

¹¹ D B Arşivi Sicil Karnesi No: 2416.

¹² Hızal, M. Zihni, "Kaybettiğimiz Kıymetlerden: Yusuf Ziyaeddin Ezheri", *Yeni İstiklal*, Aralık 1961, s. 7.

¹³ Hacı Davut Ağa bahsi getiğı üzere o yıllarda Düzce'nin önde gelen sayılı zenginlerindendir. Yusuf Ziyaeddin Ersal'ın halen hayatta olan  ğrencisi sayın Osman Kılıç, hocasından naklen olayı şöyle anlatır: "Hocamız evvelâ İstanbul medreselerinden mezundur. Bir talihsizliktir ki, o yıllarda Türkiye'de medreseler kapatılır. Dolayısıyla Yusuf Ziyaeddin'e çalışma alanı da yok. Heybesi bilgiyle dolu ama satacak pazar yok. Ayrıca ilme doymayan, ilme teşne bir adam. Gerek İstanbul'da gerekse Düzce etrafında kendi sahasında çalışma imkânı bulamayınca ve ilmini de fazlalaştırmak arzusunda olduğı için Câmiu'l-Ezher'e gitme sevdasına kapılır. Fakat parası yok. Yusuf Ziyaeddin düştüğü bu çıkmaza bir çözüm yolu ararken Hacı Davut Ağa imdadına yetişir ve der ki: " z lme, ben seni Mısır'a gönderirim, masrafını da çekerim". Tabi burada Ağa'nın da kendine göre hesapları da vardır elbette. Bunun  zerine Yusuf Ziyaeddin Mısır'ın yolunu tutar ve Ezher  niversitesini başarıyla ikmal ettikten sonra "Ezheri" olarak Düzce'ye döner. Burada onu bir sürpriz bekler. Kendisini yüksek tahsil yapmak için Mısır'a gönderen kişiye vefa borcu olarak bir isteğinin olup olmadığını sorunca, Davut

vefatlarından sonra) ve neticede Yusuf Ziyaeddin, Davut Ağa'nın himayesinde ve ona sağlamış olduğu maddî destek sayesinde ilim tahsiline devam etme fırsatı bulabilmiştir. Yani Yusuf Ziyaeddin'in gerçek manada "Ezherî" lakabına ulaşmasında tek vasıtanın Düzce'li Hacı Davut Özdemir olduğu anlaşılmaktadır.¹⁴

B. İLMÎ KİŞİLİĞİ

1. Eğitimi

İnsanlık tarihine başarılarıyla damga vuran ender şahsiyetlerin, beşeriyetin kurtuluş ve huzuru için çalışmış büyük âlimlerin hayat felsefelerini etraflıca tetkik ettiğimizde, disiplinli bir eğitim sayesinde sivrilerek hem kendilerini hem de bulundukları toplumları aşabilmişlerdir sonucuna varmamız doğaldır. Nitekim eğitim, fert ve toplumun kaderini belirleyen başlıca unsurlardandır.

Üstün ahlâkı, ilmi, efendiliği ve saat gibi muntazam çalışmalarıyla bulunduğu toplumun hafıza ve gönüllerinde taht kurarak şöhret bulan Yusuf Ziyaeddin Ezherî, eğitim ve öğretim alanında parmakla gösterilmesi gereken takdire şayan güzel bir örnek teşkil eder. O, çorak topraklara birikimini dökmek için gürleyen yağmur yüklü bir buluta benzer. Ömrünü hakikat yolunda, tebliğ ve tebyin ruhu ile okumaya, okutmaya, araştırma ve yazmaya adanmış aşîkârdır. Hakkında yazılan yazılar, yetiştirdiği öğrenciler onun eğitimci yönünden hep övgüyle bahsetmektedirler.

Ağa da cevaben: "Ben sana karşı görevimi yaptım, şimdi sıra sende der". "Ya Nedir?" "Benim kızım evleneceksin" der. Davut Ağa'nın kızı İkbâl ise topaldır. Ezherî, âlim ve kadirşinas bir insan olarak Ağa'nın isteğini hiç tereddüt etmeden memnuniyetle kabul eder ve kendisine damat olur. Hatta bu şahıs Yusuf Ziyaeddin'in Mısır'daki tahsili esnasında Düzce'de kendi adına bir cami ve medrese inşa ettirir, dönünce de orada müderrislik yapmasını ister". Neticede Ezherî'nin Ağa kızı İkbâl Hanım ile izdivaçlarından Mehmet Ziyaeddin (1907–1919), Ahmet Hayreddin (1919–1986) adında iki erkek evladı, Seniha (1910–1970) adında da bir kızı dünyaya gelmiştir.

¹⁴ Bektaşoğlu, Mustafa, Düzceli Âlim Yusuf Ziyaeddin Ersal, Ankara 2005, s. 9.

Yusuf Ziyaeddin Ezherî'nin, Düzce'nin Karaca-Hacı Mûsâ köyünde başlayarak İstanbul, Kastamonu, Mısır (Câmiu'l-Ezher), Bulgaristan (Şumnu-Nüvvâb okulu) gibi eğitim ve öğretim müesseselerinde devam eden buhranlı ve bir o kadar da bereketli hayat serüvenini doğumundan vefatına kadar tahlil ettiğimizde, önce kendini sonra insanı yetiştirerek onu toplumun menfaatine kazandırma idealini hedeflediğini anlayabilmekteyiz. Nitekim Yusuf Ziyaeddin Ezherî ömrünün tümünü Hakka ve dolayısıyla halka hizmete adanmıştır. Mevlâna misâli, Hak'tan aldığını halka dağıtmıştır. Zîrâ ona göre öğrenip bilmenin amacı bilgiyi bir başkasına aktarmaktan, kendinden başkalarına da faydalı olmaktan, kısaca bilgi kaynağından bir başkasına da sunmaktan ibarettir.¹⁵ Hattâ vefatından sayılı saatler önce bile hâlâ tebliğ ve irşatta bulunması hayret vericidir.¹⁶ Bu güzel hal üzere dâr-ı bekâyâ irtihal etmesinden daha mânidâr bir şey tasavvur edilemez. Bugün henüz hayatta olan örgencileri bile hakkında söylenip yazılanları tereddütsüz bir şekilde teyit ve tasdik etmektedirler.

Yusuf Ziyaeddin ilk okulunu memleketi Düzce'de tamamladı. Henüz küçük yaşlarda okulunu ve kitap okumayı çok seven zeki bir öğrenci olarak 23 Temmuz 1889 senesinde imtihana memur mümeyyiz efendilerin tasdikiyle yüksek dereceli başarı şahadetnâmesi aldı. Burada Kur'ân-ı Kerim, İlmihal, Muhtasar Târih-i Osmânî, Muhtasar Coğrafya, Hat, Hesap, Kâvâid-i Türkiyye ve İmlâ gibi temel dersleri gördü.¹⁷ Bu sayılan derslerden aldığı toplam not, ikinci derecede mukaddem

¹⁵ Mustafa, Meryem C., Yusuf Ziyaeddin Ezherî'nin Eğitim Kişiliği ve "Dînî Terbiye ve Âdâb-ı Muâşeret" Adlı Eserinin Tenkidli Neşri (Yayınlanmamış Lisans Tezi), Sofya 2000, s. 4.

¹⁶ 15 Kasım 1961 de vefat eden Ezherî, hayatının birinci vaazını verdiği Kastamonu Nasrullah camiinde yine o heyecanla çok arzuladığı son nasihatini de verdikten sonra sevdiklerinin arasında Rahmet-i Rahman'a kavuşmuştur.

¹⁷ Bektaşoğlu, a.g.e., s. 11.

aliyyü'l-âlâdır¹⁸. Eğitim basamağında hızla yükselen Yusuf Ziyaeddin, sınava tabi tutulmaksızın geçmiş olduğu ortaokulunda da başarısına bir başarı daha katarak 19 Temmuz 1893 senesinde seçilmiş imtihan komisyonunun tasdikiyle takdir şehâdetnamesi aldı.¹⁹ Burada fen derslerinin yanında doğu dilleri olan Arapça ve Farsça'yı da öğrenmeye başladı. Rüştîye mektebinin akabinde de özel dersler almaya gayret etmiş ve bu vesile ile iki yıl Kastamonu'da kalmıştır. Bundan sonra tekrar Düzce'ye dönerek müteaddit medreselerde temel bilgilerini pekiştirmiştir.

Seçkin öğrenciliği ile ilk ve orta okulunu başarıyla neticelendiren Ezherî, talebelik yıllarında nerede anılmış bir üstad veya eğitim düzeyi yüksek bir ilim ocağı varsa oraya ulaşarak feyiz almaya çalışmıştır. Döneminin ağır şartlarına rağmen ilimde terakkî edebilmesi için sürekli bir arayış içerisinde olmuştur. Bu vesileyle 1901 yılında Yusuf Ziyaeddin, doğuda İslâmî ilimler hususunda Müslümanların câzibesi haline gelmiş Câmiu'l-Ezher'de talebedir. Mısır'a gelir gelmez Revâku'l-Etrâk denilen Türklerin öğrenci yurduna yerleşir ve eğitime başlar. Başta dünyaca ünlü İslâm mütefekkeri ve ilim adamı Şeyh Muhammed Abduh ile tanışma ve kısa bir süreliğine de olsa kendisinden istifade etme imkânına kavuşur.²⁰ Özellikle Yusuf Ziyaeddin'in fikren yükselmesinde Muhammed Abduh'un büyük tesirleri olmuştur.²¹ Bunun yanında Ahmet Rufaî, Abdülgâni Mahmut, İbrahim Geylâni, Şeyh Muhammed Bahit el-Mutîi, Abdurrahman Uleyş gibi değerli zevattan da ders

¹⁸ Bolu sancağı dahilinde Düzce kazası Mekâtib-i İbtidâiyesi şâkirdânından Çerkez Hasan Ağazâde Yusuf Ziya Efendi Mekâtib-i İbtidâiye'de tahsil-i meşrut olan ulûm-ı ibtidâiye'yi görerek icra edilen imtihanda kazandığı numaralar mecmuu bervechi bâlâ altmış yedi adede bâliğ olmuş ve kendisi Mekâtib-i İbtidâiye'nin fevkinde bulunan Mekâtib-i Rüştîye'nin herhangisini isterse bilâ imtihan duhûle kesb-i istihkâk ve liyâkat eylemiş olduğunu mübeyyin iş bu şehâdetname i'tâ kılındı. 23 Temmuz 1889. (Bektaşoğlu, a.g.e., s. 11).

¹⁹ DİB'nin arşiv sicil dosyasında yer alan 05.02.1951 tarihli Yusuf Ziya Ezherî Ersal'a ait Vesâik Listesinden alınmıştır.

²⁰ Yusuf Ziya'nın Ezher Üniversitesindeki eğitimi esnasında Muhammed Abduh vefat etmiştir. Kendisine verilen mezuniyet icâzetnâmesinde Abduh'a ait imza yeri boş kalmıştır.

²¹ Yazmış olduğu eserlerde zaman zaman hocası Abduh'a üstü kapalı olarak övücü sıfatlarla atıfta bulunmuştur.

okumuştur.²² Ayrıca Muhammed Hasaneyn' den “Tehzîbü'l-Kelâm, “Mebâhis Mine'l-Hidâye ve'l-Hikme, Muhammed Bahit el-Mutî'den “Harîde Şerhi”, “Şifâ”, “Tavdîh Mea't-Telvîh” kitaplarını, “Dürrü'l-Muhtâr”, “Keşşâf” ve “Celâleyn” tefsirlerini, Muhammed Ahmed Hüseyin el-Bulakî'den “Şerhu'l-Akâid” gibi eserleri adı geçen ehl-i sünnet üstatlarından okuyarak icâzetnâme almıştır. Bu sebeple merhum: “Ben bir şeyler biliyorum, hocayım diye ortaya çıktığımdan sonra Mısır'da allâme zevâtın önünde dört yıl diz çöktüm” diyerek rahle-i tedrisatında bulunduğu ulemânın ilmî seviyelerine dikkat çekmiştir. Yoğun, meşakkatli²³ ve verimli bir ilim seferberliğinden sonra hayatının dönüm noktasını teşkil eden Ezher Üniversitesi'nden, kendisine ilmen gelişmesinde büyük katkılar sağlayan müderrislerinin hayır duasıyla 1904 yılında yüksek başarı ile mezun olmuştur.²⁴ Artık Ezherî lakabını hak etmiş ve bir zamanlar kendisini buraya gönderen Davut Ağa'nın emeklerini boşa sarf etmemiştir.

²² Hızal, a.g.m.,

²³ Özellikle o yıllarda Câmiu'l-Ezher'de eğitimin zorluklarına dikkat çeken Ezherî'nin değerli öğrencisi merhum ve mağfur Ahmet Davudoğlu, “Ölüm Daha Güzeldi” adlı hatıralar kitabında şöyle yazmaktadır: “Mısır'ın imtihanları hakikaten korkunçmuş. İmtihanalarda bütün derslerin Fâtîha gibi ezber bilinmesi şart. Fakültenin kapısında süngülü iki asker bekliyor; bunlar âsâyişi temin için imiş. Avluda birkaç husûsî araba, ağacın altına muhtelif ilaç şişeleri, tüpler, pamuklar, âletler serilmiş, âdetâ seyyar bir hastane. Bu tertip, imtihanlarda fenalaşanlarla bayılanlar için imiş. Manzara o kadar ürkütücü ki, hani nerede ise insan imtihana girmeden bayılacak. Evet ötede beride tanımadığımız birtakım hocalar telaşla dolaşıyorlar. Bunlar imtihan esnasında murâbıklık vazifesi yapıyorlar imiş. Câmiu'l-Ezher büyük bir ilim müessesesidir.”

²⁴ Ezher Üniversitesi icazetnâmesinin özeti: Düzceli Şebsîğ Çerkezlerinden olan Şahin oğlu Hasan oğlu Şeyh Ebu'l-hayr Yusuf Ziyaeddin Efendi, küçüklüğünde ilk öğrenimini memleketindeki en meşhur âlimlerden ilim tahsil etmiş. Sonra Câmiu'l-Ezher'e gelerek ilim öğrenmeye başladı. Bütün ilimleri ciddi bir şekilde öğrenmek için çalıştı. En meşhur âlimlerden ders almak için gayret etti. Onların bilgilerinin gölgelerinde gölgelendi. Onların en güzel meyvelerinden de kopardı, onların ışıklarından da feyz aldı. Böylelikle kendisi de en iyi ilmi almış oldu, bunu da cihat olarak gördü. Böylece de hem naklî ilimlerde, hem aklî ilimlerde de arkadaşlarının arasında kendini gösterdi, sıvrıldı. Usûl ve fer'î ilimlerde de arkadaşlarını geçti. Mısır'daki arkadaşlarının, Peygamber Efendimizin ilim öğrenen ve öğretmenin faziletinin yüksek olduğunu ifade eden hadisini hatırlatıp orada kalmasını ve ilim öğretmesini ısrarla tavsiye etmelerine rağmen, o ilim neşretmek üzere memleketine gitmeyi tercih etti. Bizden öğrenmiş olduğu ilimleri ve bizden rivayet edeceği ilimler hususunda genel bir icazet verdik; hitâbet, imâmet, müderrislik, fetvâ. Biz ona gizli ve aşikâr hallerde takvâ üzere olmasını vasiyet ettik. Bizi de duadan unutmamasını söyledik. Özellikle kabul olan dualarda. Biz, Allah'ın onun vasıtasıyla kullarına yardımcı olmasını ve onunla doğruların yücelmesini dileriz. 26 Eylül 1904. (Bektaşoğlu, a.g.e., s. 13–14).

Ezherî, Mısır dönüşünde kesb etmiş olduğu ilmî birikimiyle yetinmeyerek ilimde daha da derin bir vukûfiyete ulaşabilmesi için İstanbul Fâtih Külliyesine yerleşmiştir. Burada o zamanın önde gelen âlimlerinden Dersiam Nasuhizâde Mustafa Âsım Efendi²⁵ ve Manastırlı İsmail Hakkı gibi kıymetli müderrislerin ders halkalarına katılarak 1907 yılında icazetnâme almaya muvaffak olmuştur. Yine Düzce’de müderrislik görevine başladığı yıllarda da (1918–20) Cemiyet’ül-Müderrisîn’in şubesini açmış ve aynı yıllarda Ömer Ziyaeddin ibn el-Hac Abdullah Dağıstânî’den de icazetnâme almıştır. Mısır’a gitmezden önce İstanbul’daki öğrenciliği esnasında Şeyh Ahmed Ziyaeddin Gümüşhânevî hazretlerinden de icazet aldığı ihtimal dâhilindedir.

Açıkça görüldüğü üzere Ezherî, uzun süreli geleneksel bir ilim-öğrenim hayatında başarı üstüne başarı yapmış, gerek Türkiye’de gerekse Mısır’daki hocalarını rahmetle yâd ederek onları saygı ve derin bir muhabbetle takdir etmiştir.

2. Belli Başlı Hocaları

a. Şeyh Ahmed Ziyaeddin Gümüşhânevî (1813–1893)

Meşhur mutasavvıf ve hadis âlimi olan Ahmed Ziyaeddin Gümüşhânevî, Gümüşhane’nin Emirler mahallesinde doğdu. Babasının adı Mustafa’dır. 1822’de ailesinin ticaret yapmak için gittiği Trabzon’da Şeyh Osman Efendi ve Şeyh Hâlid es-Saîdî gibi âlimlerden sarf, nahiv ve fıkıh dersleri aldı. 1831’den sonraki bir tarihte amcasıyla birlikte ticarî amaçla İstanbul’a gitti ve bir daha Trabzon’a dönmedi. Beyazıt Medresesi’nde dînî ilimleri tahsil ederken adı tespit edilemeyen bir şeyhe

²⁵ DİB arşivi 1600–2416 No’lu sicil karnesinde adı geçen âlimden icazet aldığı kaydedilmiştir.

intisap etti. Bu zatın ölümünden sonra tahsilini Mahmud Paşa Medresesi'nde sürdürdü. Sultan Abdülmecid'in hocası Hâfız Mehmed Emin Efendi ile II. Mahmud'un hocası Abdurrahman Harpûtî gibi devrin önde gelen âlimlerinin öğrencisi oldu.

İstanbul'daki tahsil hayatı boyunca tasavvufî çevrelerle münasebetini sürdüren Gümüşhânevî, 1845 yılında Üsküdar Alaca Minare Tekke'sinde Hâlidîyye tarikatını yaymaya çalışan Şeyh Abdülfettâh el-Ukârî ile tanıştı. Ona intisap etmek istediye de Ukârî, kendisini irşad etmeye İstanbul'a gelecek başka bir şeyhin yetkili olduğunu söyleyerek dostluklarının sohbet ve samimiyet sınırları içinde devam etmesini istedi. Bundan sonra Gümüşhânevî, Alaca Minare Tekkesi'nde Trablusşam müftüsü olarak ün yapan Hâlidî şeyhi Ahmed el-Ervâdî'ye intisap etti. 1848 yılında Mahmud Paşa Medresesinde Ervâdî'den hilafet aldı.²⁶

1859'da Cağaloğlu'ndaki Fatma Sultan Câmiî'ni tekke haline getiren Gümüşhânevî, 1863'te sarayın tahsis ettiği özel bir gemiyle ve muhtemelen resmî bir görevle hacca gitti. 1877'de Şeyhu'l-Harem-i Nebevî Mehmed Emin Paşa'nın kızı Havvâ Seher Hanım'la evlendi. Aynı yıl ikinci defa hacca gitti. Hac dönüşü İstanbul'a gelmeyip üç yıl kadar Mısır'da kaldı. Tanta ve Kâhire'de Nâsiriye, Câmiu'l-Ezher ve Seyyidinâ Hüseyin Camii'nde 200'den fazla talebeye hadis okuttu.²⁷ Mısır müftüsü Muhammed el-Menûâtî, Şeyh Cevdet, Muhammed et-Tantâvî, Şeyh Muhammed es-Saîdî, Şeyh Rahmetullah el-Hindî'ye hilafet verdi. Bahsi geçen şahsiyetlerin gibi ismi zikredilmeyen toptan 116 kişiye hilafet verdi. Nakşibendiyye

²⁶ Attar, Feridüddin, Tezkiret-ül Evliyâ, İstanbul 1980, s. 291–292.

²⁷ Ahmed Ziyaeddin Gümüşhânevî'nin Râmûzü'l-ehâdîs (İstanbul 1275), Levâmiu'l-ukûl (I-IV, İstanbul 1292), Garâibu'l-ehâdîs (İstanbul), Letâifü'l-hikem (İstanbul 1275), Hadîs-i Erba'în (İstanbul 1290) adlı hadis eserleri mevcuttur.

tarikatinin Hâlidîyye kolunun yayılmasında büyük rol oynayan Gümüşhânevî 13 Mayıs 1893'te vefat etmiş ve Süleymaniye Câmîî hazîresine defnedilmiştir.²⁸

Gümüşhânevî, zahirî ilimlerin tahsiline önem vermiş, halifelerinde her şeyden önce ilmî yeterliliğin bulunmasını şart koşturmuştur. Dînî ilimleri öğrenme ve sünnete uyma konusu üzerinde hassasiyetle duran Gümüşhânevî, tekkesinde hadis okutmaya ağırlık vermiş, böylece Gümüşhâneli Dergâhı bir dâru'l-hadis hüviyeti kazanmıştır. Tekkelerde görülen yozlaşmaya karşı çıkmış, ulemâ ve meşâyih arasındaki anlaşmazlıkları birleştirici bir tavırla gidermeye çalışmıştır. Câmiu'l-usûl adlı eseriyle tarikatlara ait evrâd ve ahzâbın derlenmesinden meydana gelen Mecmûatü'l-ahzâb'ı onun bu özelliğini ortaya koymaktadır.²⁹

b. Muhammed Abdur (1849–1905)

Yenilik hareketinin öncülerinden Mısırlı İslâm düşünürü Şeyh Muhammed Abdur 1266/1849'da Nil Deltası'nın Bahira ilinin Mahalletu'n-Nasr köyünde doğmuştur. Babası İbn Hasan Abdur Hayrullah Türk asıllıdır, annesinin soyu ise Hz.Ömer'e dayandığı söylenmektedir.³⁰ Bir Türkmen ülkesinden gelerek buraya bir çadır kuran ailenin genellikle ziraatla uğraştığı kaydedilir.

Abdur yedi yaşında sıbyan mektebinde eğitime başladı. Daha sonra Dâru'l-Huffâz'da Kur'ân-ı Kerim'i ezberledikten sonra 1862'de tecvid ve kırâat öğrenmek için kâfîleriyle meşhur Velî Ahmed Bedevî Camiindeki medreseye gönderildi. 1864 yılında Tanta'da medrese tahsiline başlayan Abdur burada Ezher Üniversitesi'nde okutulan derslere hazırlık mahiyetindeki bazı İslâmî ilimleri öğrenmeye başladı.

²⁸ Gündüz, İrfan, "Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî", *DİA*, İstanbul 1996, c. XIV, s. 276–277.

²⁹ Ahmed Ziyaeddin Gümüşhânevi Hazretlerinin hayatı ve tarikat anlayışı ile ilgili geniş bilgi için bkz. Gündüz, İrfan, *Gümüşhânevi Ahmed Ziyaüddin*, Seha Neşriyat, İstanbul 1984.

³⁰ Rıza, Reşit-Karaman, Hayreddin, *Gerçek İslam'da Birlik*, İz Yayıncılık, İstanbul 2003, s. 61.

Kur'ân-ı Kerîm, tecvid gibi dersleri kolay bulan Abduh sarf ve nahivden çok sıkılmıştır. Bu derslerin metotlarından, verilen teknik bilgilerden ve bu bilgilerin mânâlarının anlaşılmadan öğretilmesinden şikayetçi olmuştur.³¹ Ancak basmakalıp ders verme usûlünden dolayı bir şey anlamadığını fark edince köyüne döner ve okumak istemediğini söyleyerek 1865 yılında evlenmiştir. Babası tarafından tekrar Tanta'ya dönmeye ikna edilen Abduh yolda akrabalarının bulunduğu Küneys kasabasına uğramıştır. Burada karşılaştığı Şeyh Derviş Hızır, Abduh'un hayatında bir dönüm noktası olmuştur. Abduh'da ilk ışığı yakandır. Sorduğu her soruya aldığı cevaplarla hayrete düşen Abduh, şeyhi için “mutluluğumun anahtarı” tabirini kullanmış ve onun yönlendirmeleri sayesinde cehâlet hapisanesinden kurtulup mârifet deryasına girdiğini ifade etmiştir. Şeyh Derviş'ten Selef-i sâlihîn yolunun en iyi yol olduğunu öğrenir. Hatıralarında yaşadığı bütün manevî hazzı ve içindeki ilim aşkını bu zata borçlu olduğunu belirtir.

Abduh 1866'da Tanta'ya dönmüş, burada hem kendini yetiştirmiş hem bazı talebelere derslerinde yardımcı olmuştur. Daha sonra Ezher Üniversitesi'nde eğitime başlamış, Şeyh Derviş ile de irtibatını kesmemiştir. Abduh, Ezher'de diğer hocalara nazaran mantık, kelâm ve felsefe öğrendiği Hasan et-Tavîl ve Muhammed Beysûnî gibi tecdid fikirleriyle öğrencilerin karşısına çıkan ve tartışan şeyhlerin derslerini daha fazla tercih etmiştir. 1872'de Abduh, hayatında en etkin ikinci şahıs olan ve Ezher şeyhleri tarafından pek sevilmeyen Cemâleddin Afgânî ile tanışır.³² Bir

³¹ Bu düşünceler Abduh'un tefsir anlayışının şekillenmesinde rol oynamış, geleneksel tefsire karşı çıkmasında çok etkili olmuştur.

³² Hiç şüphesiz birlikteliklerinin ilk yıllarında Abduh ile Afgânî arasındaki gelişen samimiyet, hoca-talebe ilişkisinden ziyade bir dostluk ilişkisidir. Afgânî bilâ tereddüt Abduh'un hocasıdır. Yalnız günümüzde Yusuf Ziyaeddin Ersal hakkında yapılan bazı çalışmalarda, Afgânî onun da hocası olarak gösterilmektedir. Bu kanaatimizce yanlış bir tespittir. Nitekim tarihi verilerden hareketle Afgânî'nin Yusuf Ziyaeddin'e hocalık etmiş olması ihtimali büyük bir olasılıkla mümkün görünmemektedir. Yusuf Ziyaeddin Ezherî'de Afgânî'nin eserlerinden etkilenecek bir hayranlık duygusu oluştuysa da aralarında ikili görüşmelerin olduğunu savunmak çelişki yaratacağı kanaatindeyiz.

dinamo merkezi gibi olan Afgânî'den matematik, felsefe, kelâm gibi dersleri alarak arkadaşlarını da bu derslere teşvik etmiştir. Aradığı her şeyi kendisinde bulduğunu söylediği Afgânî'nin yönlendirmesiyle sosyal ve siyasal konularla da ilgilenmeye, güncel meseleler üzerinde yazılar yazıp konuşmalar yapmaya başlamıştır. Daha öğrenciyken verdiği derslerde Mu'tezile'yi Eş'arî mezhebine tercih ettiği yolundaki suçlamalar yüzünden mezuniyeti tehlikeye girmiş ve imtihanda başarılı olmasına rağmen 1877'de orta dereceyle mezun olabilmektedir.

Mezuniyetinin akabinde Ezher'e hoca tayin edilen Muhammed Abduh, ayrıca Kahire Dâru'l-Ulûmu'nda tarih, Dâru'l-elsüni'l-Hidîviyye'de Arap dili ve edebiyatı dersleri vermiştir. Afgânî, Abduh'u daha talebeyken yazmaya teşvik etmiş ve makalelerini Kahire'de çıkan el-Ehram Dergisi'nde yayınlamıştır. Afgânî'den sonra da Mısır'ın resmî yayın organı olan el-Vakâyi'u'l-Mısriyye'nin editörlüğüne getirilmiştir. Urâbî Ayaklanması'nın patlak vermesiyle 1882'de on sekiz ay süren editörlük görevi sona ermiştir. Urâbî Ayaklanması'na karşı çıkarak direnen halka destek verdiği gerekçesiyle suçlu görülerek İngilizler tarafından mahkûm edilmiştir. Üç ay hapis yattıktan sonra 24 Aralık 1882'de üç yıl da Beyrut'a sürülmüştür.

1883 yılının sonlarında Afgânî'nin daveti üzerine Paris'e giderek hocasının Müslümanların uyanışı ve birliği için kurduğu Urvetü'l-vüskâ Derneği'ne katılır. Afgânî ile Abduh bu derneğin fikirlerini yaymak amacıyla 13 Mart 1884'te aynı isimde bir de dergi çıkarırlar. Yayını sekiz ay süren ve yalnızca on sekiz sayısı çıkan dergi İslâm dünyasında çok büyük etki göstermiştir. Öyle ki Mısır, Sudan ve Hindistan'a girişi İngilizler tarafından yasaklanmış, dergiyi alanlara çeşitli cezalar uygulanmıştır. 16 Ekim 1884'te de dergi imkânsızlıklardan dolayı kapanmıştır.³³

³³ Kesioğlu, Osman, "Muhammed Abduh", *AÜİFD*, c. XVIII (1970), s. 112.

1885'te Beyrut'a dönen Abduh Paris'te yaşadığı olumsuz olaylar neticesinde siyasetten ümidini kesmiş, siyasetle ilgili her şeyden yüz çevirmiş ve artık toplumsal ıslah yöntemi olarak eğitimin üzerinde yoğunlaşmıştır. Sultanîye Medresesi'nde ve kendi evinde siyer, tarih, tevhid dersleri vermiş, Ömer Camii'nde tefsir anlatmış, bir yandan da ilmî çalışmalarda bulunmuştur. Böylece Abduh Beyrut'ta üç yerine altı yıl kalmıştır.

1889'da siyasetten uzak bırakılmak şartıyla Mısır'a döndürülmüş, Kahire dışında bir beldeye kadı tayin edilmiştir. Bu sırada Fransızca öğrenen Abduh 1891'de İstinaf Mahkemesi Müsteşarlığı'na getirilir. Böylece toplumsal sorunları daha yakından inceleme imkânı bulur. Bu süreç boyunca Abduh ile Afgânî arasında görüş farklılıkları ortaya çıkmıştır. Afgânî'nin üst düzey mevkîlerin ele geçirilmesiyle gerçekleştirmeye çalıştığı toplumsal ıslâhın aksine Abduh daha zor ve uzun olan birey ve toplumun eğitimini, bütün eğitim kurumlarının ıslah edilmesini, İslâm bilimleriyle birlikte çağdaş bilimlerin de okutulmasını öngörerek bunların zorunlu olduğunu savunmuştur.³⁴ Yani Afgânî'nin “politik İslâm”ına karşı Abduh “kültürel İslâm”ı tercih etmiştir. Yazışmaların da kesilmesi sonucu 1889'da Abduh ile Afgânî arasındaki sıcak ilişki tamamen kopmuştur. Hatta Afgânî'nin ölümünde dahi Abduh ondan hiç bahsetmemiştir.

1895'da Ezher İdarî Meclisi'nde devlet temsilcisi olan Abduh 1899'da Mısır müftüsü olmuş, aynı zamanda vefatına kadar Ezher'de tefsir hocalığı yapmıştır. Ezher'de pek çok ıslah projesi geliştiren Abduh,³⁵ daha sonraları bu tarihî müessesede gelişen ve hâlâ itibarını koruyan eğitime temel teşkil ettiğini

³⁴ “Muhammed Abduh” *Ana Britannica*, Hürriyet Gazetesi Yayınları, İstanbul 1994, c. XXIII, s. 186.

³⁵ Abduh'a göre Müslümanların zayıf tarafı, dînin esaslarını bilmemeleridir, dolayısıyla akîde bozukluğundan ahlâk da bozulmuştur, bunun ilâcî dînî tedrîsatı ıslah etmektir; eğitim ve öğretim yoluyla halkın yükselmesini sağlamaktır, diyor ve programlar çiziyor. (Keskiöğlu, a.g.m., s. 113).

söyleyenler vardır. Şeyh M. Abduh Ezher'deki eğitim öğretimin içeriğini zenginleştirmiş, bir taraftan da öğrencilerin birbirleriyle ve hocalarıyla ilişkilerini, öğrenme metotlarını, eğitimcilerin idare şekillerini düzenleyen yeni kurallar geliştirmiştir. Üniversitede bulunduğu müddet içerisinde Müslüman Hayırseverler Cemiyeti ve Arapça Eserleri Canlandırma Cemiyeti'ni kurarak bunların başkanlığını da yapmıştır.

1901 yılında İstanbul'a gelerek II. Abdülhamid ve Şeyhu'l-İslâm Cemâleddin Efendi ile görüşmüş, oradan Avrupa'ya geçerek bazı ilim ve siyaset adamlarıyla fikir alışverişinde bulunmuştur (Herbert Spencer,³⁶ Gustave Le Bon gibi). Onun yazdığı kişiler arasında Tolstoy'un da olduğu belirtilmiştir. Büyük emekler verdiği ıslahat programını sekteye uğratan bazı negatif girişimlerin başlatıldığını fark eden Abduh, Ezher Yönetim Meclisi'nden istifa eder ve tedavi için Avrupa'ya gitmek üzere geldiği İskenderiye'de 11 Temmuz 1905'te vefat eder. Cenaze namazı İskenderiye'de kılındıktan sonra naaşı devlet töreniyle Kahire'ye getirilerek 13 Temmuz'da Karâfetü'l-mücâvirîn Mezarlığı'na defnedilmiştir.³⁷ Abduh, hayatında inişli çıkışlı dönemler yaşamış, acı tatlı günler görmüştür. Bir yandan sevilmiş, alkışlanmış, göklere çıkartılmış diğer yandan ise sövülmüş, sürülmüş ve yerilmiştir.³⁸ Netice olarak Abduh'un dînî düşüncelerinin ve ıslahat çabalarının amacını kısaca şöyle özetleyebiliriz: Düşüncenin taklit ağından kurtarılması, dînin selef yolu üzerine anlaşılması ve aklı devre dışı bırakan her şeyden vazgeçilerek dînî meselelerde akla hakimiyet verilmesidir. *Medeniyet-i İslâmiyye* kitabının müellifi Corci Zeydan onun hakkında: “Öncekilerinin sözlerine bağlanmamış, onların koyduğu kâidelere değer

³⁶ Yusuf Ertürk hocası Ezherî'den rivayetle: “Üstad M.Abduh, H. Spencer'le ilk görüştüklerinde dünyanın kötü gidişatı konusunda hemfikir oldukları için hiçbir kelam etmeksizin karşılıklı olarak duygulu anlar yaşadıklarını” hatıralarında belirtmektedir. (18 Ekim 2006 tarihli mülakat)

³⁷ Özervarlı, M.Sait, “Muhammed Abduh”, İstanbul 2005, c. XXX, s. 483.

³⁸ Kesioğlu, a.g.m., s. 118.

vermemiştir der”.³⁹ Abduh, Kur’ân kaynaklı “Saf İslâm”a ulaşma gayreti içerisinde. Kur’ân’a farklı bir bakış açısı getiren bir müfessir olarak özellikle tefsirin gerekliliği üzerinde durmuş, her fırsatta tefsir meclisleri oluşturmuştur. Genel tefsire yoğunlaşarak Kur’ân’ın her yönden ele alınması gereken bir tefsirin gereksiz olduğunu söylemiştir. Daha çok Kur’ân’ın Kur’ân ile yorumlanmasına yönelerek Kur’ân’dan hidayet eksenli genel manalar çıkarmayı önermiştir. Klasik müfessirleri fazla detaya boğulmakla, isrâiliyyat ve tarih gibi dış kaynaklara başvurmakla suçlamış, i’rab, kıssalar, tarih vb. kaynaklar yardımıyla yazılan geleneksel tefsirin insanları Kur’ân’ın hedefinden uzaklaştırdığını iddia etmiştir. Abduh tefsiri bir ıslah aracı kabul etmiş, sadece ilim ehlinin Kur’ân’ı iyi anlayacağı fikrini reddederek aklını kullanıp sâlih niyetle okuyan bir kimsenin mutlaka Kur’ân’ı anlayıp hidayete ereceğini belirtmiştir. Neticede yazdığı yazılar, verdiği fetvalar ve savunduğu görüşlerle İslâm ülkelerinin Batı’ya ayak uydurabilmeleri için “akılcı” bir din anlayışını ve içtihadı savunan bir düşünür olarak kendini göstermiştir.⁴⁰

Muhammed Abduh’un çeşitli konular hakkında yayınlanmış yirmi küsur eseri mevcuttur.⁴¹

c. Manastırlı İsmâil Hakkı (1846–1912)

Son dönem Osmanlı âlimlerinden olan İsmâil Hakkı Efendi bugünkü Makedonya toprakları içerisinde bulunan Manastır şehrinde doğdu. Ailesi aslen Konyalı olmakla beraber dedesi Abdülvehhâb Zâimî Manastıra gelerek iskân eder ve burada Sancakdarzâde olarak tanınmışlardır. İsmâil Hakkı, ibtidaiyye mektebini

³⁹ “Abduh”, *Yeni Rehber Ansiklopedisi*, Türkiye Gazetesi Yayınları, İstanbul 1993, c. I, s. 27.

⁴⁰ “Muhammed Abduh”, *Büyük Larousse*, Milliyet Gazetesi Yayınları, İstanbul, Tarihsiz, c. XVI, s. 8354.

⁴¹ Muhammed Abduh’un günlük hayatı, âdetleri, görüşleri ve eserleri ile ilgili geniş bilgi için bkz. Rıza, Reşit-Karaman, Hayreddin, a.g.e., s. 85–139.

Manastır'da okuduktan sonra İstanbul'a gelerek tahsiline devam etti. Mustafa Şevket Efendi'den İslâmî ilimlerin temelini teşkil eden Arap lisanını öğrendi. Ayrıca Tikveşli Yusuf Ziyaeddin Efendi'den huzur dersleri görerek icâzet aldı. Bunların ardından çeşitli pâyeler elde etti. Fâtih Camii kürsü müderrisliği yaptı. Yine İstanbul'un gözde camileri Süleymaniye, Sultan Ahmed ve Ayasofya'da nasihatlerde bulundu ve oldukça büyük bir dinleyici kitlesi topladı. Diğer yandan Eyüp Askerî Rüştiyesi'nde Arapça, Hukuk Mektebi'nde fıkıh, Askeri Tıbbiye'de akaid hocalığı, Mülkiye Mektebi'nde de tefsir, hadis ve kelâm müderrisliği görevlerinde bulundu.

1899 yılında İstanbul Dârülfünunu'nda fıkıh usûlü ve tefsir okuttu. Yirmi dört yıl süren müderrislik görevinde gösterdiği üstün başarıdan dolayı dördüncü rütbeden Osmanlı nişanı ile ödüllendirildi. 16 Aralık 1908'de Meclis-i A'yân üyeliğine seçildi ve bu görevi esnasında Sultan Reşad'la birlikte Rumeli gezisine çıktı. 5 Aralık 1912'de Anadoluhisarı'ndaki evinde hakkın rahmetine kavuştu. Cenazesi Fâtih Camii hazîresine defnedildi.⁴²

Osmanlı Devleti'nin hızla kan kaybetmeye başladığı ve Batılılaşma propagandalarının yoğunluk kazandığı bir dönemde yaşamını sürdüren İsmâil Hakkı, müsteşriklerin İslâmiyet'le ilgili öne sürdükleri asılsız iddia ve itirazlara da münâsip cevaplar vermeye gecikmemiştir. Ayrıca günümüzde de sık sık gündeme gelen tesettürün farziyetini, kısas ve had cezası gibi amelî hükümleri savunmuştur. Kelâmî konularda fazla derinlere dalmaktan kaçınarak klasik ulemânın görüşlerine sâdık kalmayı tercih etmiştir. Mâtürîdiyye'nin sınırları dışına çıkmamaya gayret göstermiştir. Arapça, Farsça ve Bulgarca'yı konuşup yazan İsmâil Hakkı, zengin ilmî

⁴² Bursalı, Mehmet Tahir, Osmanlı Müellifleri, İstanbul Matba-i Amire h. 1333, c. I, s. 251.

birikimi sayesinde yaşadığı döneme damgasını vuran şahsiyetlerin arasına girmeyi başarmıştır. Merhumun kaleme aldığı yaklaşık yirmi adet muhtelif eserleri vardır.⁴³

d. Muhammed Bahit el-Mutiî (1854–1935)

Muhammed Bahit 3 Ekim 1854 yılında Mısır'ın Asyût eyaletine bağlı Mutîa köyünde dünyaya geldi. 1865'te Câmiu'l-Ezher'e gelerek eğitim görmeye başladı. Bahrâvî, Hasan et-Tavîl, Demenhûrî, Muhammed el-Mehdî, Abdurrahman b. Muhammed eş-Şirbînî gibi âlimlerden Arap dili, belâgat, fıkıh, usûl-i fıkıh, hadis, tefsir ve mantık gibi çeşitli dersler okudu. 1875'te mezun olunca Ezher Üniversitesi'ne müderris olarak atanmıştır. Bu görevi esnasında Muhammed Abduh'un desteklediği Ezher reformuna karşı gelişen muhalefetin içinde yer aldı. Bundan sonra Kaylûbiye, Minye, Port Said, Asyût, İskenderiye kadılıklarını sürdürdü. Bu arada Adâlet Bakanlığı'nda müftülük ve müfettişlik gibi bazı yüksek devlet memurlukları ile Türk Kadısı Nesib Efendi'ye vekâleten Mısır başkadılığında da bulundu. 21 Aralık 1914'te de Mısır başmüftülük makamına geldi.

1921'de Mısır başmüftülüğünden emekli olan Bahit evine çekilip tadrise ve fetva vermekle meşgul oldu. Hanefî fıkının inceliklerini ve Şafîîler'le Hanefîler arasındaki ihtilâfları derinlemesine bildiği için zamanının fıkıh otoritelerinden sayılır. Muhammed Bahit, İslâm dünyasının her tarafından çeşitli fikhî meselelerle ilgili soruları içeren mektuplar alır, evi fetva soranlarla dolup taşardı. Fetvalarının yazımı ve muhtelif ülkelerdeki öğrencilerine ulaştırılması için hususî kâtipler tutmuştur. Bu kâtiplerin maaşlarıyla öğrencilerine gönderdiği mektup ve kitapların masraflarını

⁴³ Yavuz, Salih Sabri, "Manastırlı İsmâil Hakkı", *DİA*, Ankara 2003, c. XXVII, s. 563–564.

bizzat kendi karşılamıştır. İslâm dünyasındaki meşhur fakihler arasında yer alan Muhammed Bahit 18 Ekim 1935'te Kahire'de vefat etmiştir.

İslâm'da hükümet şekli, din ve toplum hayatında kadının yeri, Kur'ân'ın tercümesi ile ilgili tartışmalar vb. güncel meselelere aktif bir şekilde katılan Bahit, İslâm'ın Batı bilim ve teknolojiyle karşı karşıya gelmesi sonucu doğan problemlere de yönelmiş bir âlimdir⁴⁴ Farklı konularda yirmiyi aşan eserleri vardır.

C. BULGARİSTAN'A GELİŞİ VE BURADA VERMİŞ OLDUĞU ÜSTÜN HİZMETİ

Yusuf Ziyaeddin Ezherî'nin 30 yıl gibi uzun bir zaman ikamet ettiği Bulgaristan'a gelişi hakkında çeşitli rivayetler vardır. Resmî kayıtlara göre Düzce Müftüsü iken 10 Mart 1918 yılında aniden görevini terk ettiğini, akabinde İstanbul Bâb-ı Meşâhat'a⁴⁵ istifa dilekçesi verdiğini ve bilinmeyen sebeplerden dolayı yurdunu terk ederek Bulgaristan'a gittiği belirtilmektedir. Bu hususu açıklayıcı mahiyette 20.01.1953'te Bolu Emniyet Müdürlüğü'nün Diyanet İşleri Başkanlığına sevk etmiş olduğu 1/Z.2430/107 sayılı raporunda açıkça şöyle denmektedir:

“Devrek ilçesi müftüsü iken ilimiz merkezi vaizliğine naklen tayin edilen Yusuf Ersal hakkındaki ihbar dolayısıyla yaptırılan gizli incelemelerde:

Çerkez soyundan olan adı geçenin ilişik olarak gönderilen nüfus kayıt suretlerinin tetkikinden de anlaşılacağı veçhile 1321 nüfus tahririnde Düzce merkez nahiyesine bağlı Karacahacımusa Köyü 11 sayılı hane, 13/5 cilt ve sahife üzerine nüfusa kayıtlı Hasan ve Hanife'nin oğlu 1296 Düzce doğumlu olduğu, Düzce İlçesi Müftüsü bulunuyorken Millî Mücadele'ye tekaddüm eden günlerde ve bu gün için kesin olarak

⁴⁴ Kallek, Cengiz, “Muhammed Bahî”, *DİA*, İstanbul 1991, c. IV, s. 488–489.

⁴⁵ DİB arşivi memuriyetlik görevlerine ilişkin vesikasından alınmıştır.

tesbit edilemeyen bir tarih ve sebeple Düzce'den ayrılarak Bulgaristan'a gittiği, Bulgaristan'da Müderrislik, Müftülük ve Türk okullarında Müdürlük yaptığı ve son olarak da Bulgaristan'dan yurda kabul edilen göçmenler meyanında memleketimize gelerek Zonguldak iline bağlı Devrek ilçesine yerleşip bu ilçenin müftülüğüne tayin edildiği, Düzce'li olması ve Düzce'de aile ve çocuklarının bulunması bakımından bunlara yakınlık düşüncesi ile ilçemiz vaizliğini kabul ettiği anlaşılmıştır.

Düzce Müftüsü bulunduğu sıralarda bu işini ve memleketimizi terk ederek Bulgaristan'a gitmesi sebebi etrafında sureti münasebede incelemeler yaptırılmaktadır. Bu yolda müspet bilgi toplanması mümkün olduğu takdirde ayrıca bildirileceğinizi saygı ile arz ederim.

İçişleri Bakanlığı'na arz edilmiş, karşılık olarak Diyanet İşleri Başkanlığı'na yazılmıştır.”⁴⁶ (Vali-V.Ömer Karamahmut)

Bolu Emniyet Müdürlüğü'nün yaptırmış olduğu gizli tetkikat neticesinde bariz bir şekilde anlaşılmaktadır ki, Yusuf Ziyaeddin Ersal hakkında menfi bir kanaat ve düşünce bulunmamakla beraber Türkiye Devleti'ne ve milletine karşı herhangi bir suçu saptanmadığı da kaydedilmiştir. Bilakis mütevazı hayatı ve din adamlarına yakışacak tarzdaki örnek davranışlarıyla bulunduğu muhitin halkını irşad etmiştir. Buna rağmen Yusuf Ziyaeddin Ersal'ın Devrek müftülüğü esnasında yukarıda örneği geçen ihbar raporunun hazırlanmasına sebep olan Behçet Özyıldırım'ın yazmış olduğu nâhoş dilekçe son derece mânâsız ve itibara şâyan değildir. Müşteki Özyıldırım, 11.11.1952 tarihli dilekçesinde şöyle yazıyor:

“İstiklâl Savaşı'nda Kuvâ'yi Milliye'ye aykırı hareketinden dolayı memleketi terk edip Bulgaristan'a iltica eden ve devlet hizmetinde istihdamı caiz olmayan ve

⁴⁶ DİB arşivi zata mahsus sicil özetinden alınmıştır.

Türk harfleriyle yazma bilmeyen Yusuf'un tekrar Devrek Müftülüğüne gönderilmemesi menafi-i amme namına arz olunur."

Her haliyle acziyet kokan bu dilekçe müştekinin tutarsızlığını ve art niyetini ortaya koymaktadır. Bu değerli insana atılan iftiranın zavallı müsebbibi, onun ilim kokan mazisine çamur atamayacağının farkına varamamıştır. Bir defa devletin resmî kayıtlarında Ezherî'nin o yıllarda Millî Kuvvet'lere karşı bir hareket içerisinde olduğu ispat edilmemiştir.⁴⁷ Eğer öyle olmuş olsaydı Bulgaristan'dan tekrar Türkiye'ye dönmeye cesaret edemez ve Diyanet İşleri Başkanlığı gibi mühim bir devlet müessesesinin çatısı altında görev alması mümkün olmazdı. İkinci, Ezherî Türkiye'ye geri geldikten sonra yeni Türk harfleriyle muhtelif makaleler ve değerli eserler kaleme almıştır. Bu kadar üretken bir âlimin yeni Türk harfleriyle yazamadığı iddiası mantıklı karşılanmamaktadır. Söylenenler onun mizacına yaraşan muvafık şeyler olmadığı gibi aksine tam tersidir. Dolayısıyla Ezherî'ye karşı beslenen negatif duygulardan meydana gelmiş çürük bir iddiaya itibar etmek abestir.

Yusuf Ziyaeddin Ezherî'nin Bulgaristan'a iltica etmesi hususundaki tartışmalara açıklık getiren değerli öğrencisi ve dostu Osman Kılıç⁴⁸ olayı bütün gerçekliğiyle şöyle dile getirmektedir:

"İstiklâl Harbi devresindeyiz. Tarihten bildiğimiz üzere Kurtuluş Harbi içerisinde İzmir dolaylarında çetesiyle meşhur Çerkez Ethem⁴⁹ diye bir adam var.

⁴⁷ Medresetü'n-Nüvvâb'la ilgili bir çalışmada şu satırlara yer verilmektedir: *"Hocalar hakkında "hâin, vatan kaçağı" gibi tanımlamalar yalnız dönemin aydın geçinen, din aleyhtarı kimseler tarafından söylenmektedir. İlk yıllarda bu tanımlama Yusuf Ziyaeddin Ezherî hakkında öne sürülmektedir. Ancak Ezherî'nin bu tanımlamaya müstehak olduğunu söylemek zordur. Çünkü bu husus daha sonraki yıllarda hiç kimsenin ağzından çıkmamıştır. Hiçbir Nüvvâb mezunundan özellikle Ezherî hakkında böyle bir şey vürûd etmemiştir. Kaldı ki, bu tanımlamanın doğru olduğunu bile farzetsek bu bir takım ihtilaflı siyâsî meselelerle ilgilidir."* (Ahmet, Vedat S., "Medresetü'n-Nüvvâb ve Eğitim Sistemi", Sofya 2001, Sofya Yüksek İslâm Enstitüsü Lisans Bitirme Tezi, s. 26).

⁴⁸ Öğrencilerinin hayatları ile ilgili kısımda Osman Kılıç hakkında detaylı bilgi verilecektir.

⁴⁹ Millî Mücadele'de önce hizmetleriyle, daha sonra muhalefetiyle tanınan kuvâ-yı seyyâre kumandanı.

Yunanlılar İzmir'den Anadolu'ya çıkarak buraları işgal etme hevesindedirler. Çerkez Ethem ilk zamanlarda Atatürk'ten evvel Yunanlılara mukavemet ederek silahlı mücadeleye başlamıştır. Fakat bu nizamî bir ordu değil. Bu arada Mustafa Kemal Samsun'dan hareketle Kurtuluş Hareketi'ni başlatmış, Hafsa, Erzurum, Sivas gibi yerlerde halkı savaşa uyandırmak niyetiyle toplantılar düzenlemektedir. Bunu yaparken bir çete adına değil, devlet adına yapmaktadır. Atatürk nizamî bir ordu kurarak Yunan kuvvetlerine karşılık vermek düşüncesindedir. Ama bu arada Çerkez Ethem de Ege'de çete harbi yapıyor, Mustafa Kemal ile araları açıktır. Hal böyleyken Çerkez Ethem'in de Düzcililerle kan bağı olduğu için buraya da geliyor. Çerkez Ethem'le Mustafa Kemal arasında çok çetin bir mücadele başlar. Atatürk evvelâ anlaşma yoluna gidiyor, Çerkez Ethem'le müzakereler yürütülüyor fakat çete başı bir türlü anlaşmaya yanaşmıyor. Atatürk her ne kadar kendisine: "Gel bu işten vazgeç, benim nizamî orduma katıl, Yunanlılara karşı birlikte savaşalım, öyle çeteyle büyük bir ordu yenilemez" dedi ise de Çerkez Ethem bildiğini okuyor, Atatürk'ün bu teklifine sıcak bakmıyordu. Bir nevi Mustafa Kemal'in emri altına girmeyi kabullenmek istemiyor. Neticede Atatürk galip gelerek onu bertaraf ediyor.

Buraya kadar anlatılanlardan ortaya çıkan iki sebep vardır: Birincisi, Şeyh Yusuf Ziyaeddin Ezherî heybesini ilimle doldurmuş patlayacak yanar bir dağ gibi bilgi sahibi fakat savaş sonrası uygulama sahası yok. İkincisi, Atatürk artık cumhuriyeti ilan etmiş, meclis kurmuş, reformlara başlamış ayrıca Halk Mahkemeleri'ni de kurdurmuştur. Şeyh Efendi'nin Atatürk'ün mücadelesine ve inkılâplarına karşı zerre kadar itirazı ve hareketi yok. Ama ne yazık ki Çerkez'dir. Çerkez Ethem Düzc'e gelmiş, Çerkezlerle görüşüp işbirliği yapmıştır. Yani Çerkez Ethem'le beraber Düzceli Çerkezler az veya çok Atatürk'ün mücadelesine karşı

hareketleri var. Şeyh Efendi de Düzce’li olması hasebiyle Çerkezlerin arasında yaşamaktadır. Üzerine bir kir atılır ve yahut herhangi bir yanlış anlaşılma ile bir felâkete uğrayabilir endişesi taşıyor ve böylelikle İstanbul’a, bir müddet sonra da Bulgaristan’a yöneliyor.⁵⁰ Sürekli ilimle ıstıgal eden Şeyh Efendi’nin hiçbir surette aykırı bir hareketi veya bir suçu yoktur. Dolayısıyla Şeyh Efendi, Atatürk’e muhalefet ederek Türkiye Cumhuriyeti’nden tard edilen yüz elli kişiden (yüzelliliklerden) değildir. Bunlarla yakın veya uzaktan hiçbir ilgisi yoktur.”

Yine Yusuf Ziyaeddin Ezherî’nin Bulgaristan’a gelişi konusunda ihtilaflı görünen fakat gerçeklerle de örtüşen bir diğer rivayet şöyledir: Bilindiği üzere İstiklâl Savaşı yıllarında vazifesini terk edip İstanbul’a gelir. Mensup olduğu Nakşî-Hâlidî⁵¹ tarikatının merkez dergâhına yerleşerek uzlete çekilir. Bu sırada Şumnu’da “Solak Camii” adı altında bilinen ve sayıları az olan Nakşî halkasının şeyhleri vefat eder. Tarikatın müntesiblerinden Şumnu’lu Saatçi Topal Hasan Efendi açıkta kalan halkaya yeni bir şeyh⁵² bulmak arzusuyla İstanbul’a gider ve muhtemelen

⁵⁰ Osman Kılıç Bey, hocası Ezherî’nin Düzce’den ayrılmasının sebebini bahsi geçen siyâsî anlaşmazlıkların neticesinde doğması muhtemel fâcialara yakalanmamak için her şeyini hattâ âilesini terk ederek buradan ayrıldığını belirtmektedir.

Bu durumu destekleyici mâhiyette Ezherî’nin 16 Haziran 1336 (29 Mart 1918) yılında Makâm-ı Celîl Fetevâ-i Penâhi’ye bırakmış olduğu dilekçesinde: “*Diğer mahaller gibi Düzce’de gerçekleşeceği muhakkak görülen fâcialara tutulmamak için firâren buraya ilticâ ettim*” ifadelerinden de açıkça bunu anlıyoruz. (Bektaşoğlu, a.g.e., s. 18)

Hakikaten de o yıllarda Düzce ve civarı ihtimâli büyük bir felâkete gebe olduğu anlaşılmaktadır. Ezherî yıllarca emek verdiği ilmî birikiminin henüz meyvelerini görmeden, kendisinin de bir suçu olmadığı halde haksız yere bir anda talihsiz bir çatışmaya kurban gitmeye gönlü razı olmamıştır. Bir başka ifadeyle kurunun yanında yaşın da yanmasını vicdanı kabul etmemiştir. Nitekim İslâm’da ilim adamlarının savaşırlara katılmayarak hayatta kalmaları, geride kalanları yönlendirip aydınlatmaları açısından önem arz etmektedir.

⁵¹ Nakşibendiliğin kolu olan ve Hâlid Bağdâdî’ye nisbet edilen bu tarikat Ortadoğu ve Osmanlı topraklarında hızla yayılan tasavvufî mekteplerden biri olmuştur. Derkavîler gibi dönemin siyasileriyle ilişkileri bazen menfî bazen müsbet olan Hâlidîler, Ahmed Ziyaeddin Gümüşhânevî’nin eserleriyle tesir halkalarını daha da genişletmişlerdir. Türkiye’deki nakşîlerin büyük çoğunluğu bu kola bağlıdır. (Kara, Mustafa, Metinlerle Osmanlılarda Tasavvuf ve Tarikatlar, Sır Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 284).

⁵² Kendisiyle yakından tanışmakla müşerref olduğum ve Şeyh Efendi hakkında önemli bilgiler elde etme fırsatı bulduğum Osman Kılıç, şeyh kelimesini şöyle izah eder: Şeyh kelimesinin iki anlamı vardır: Evvelâ, tarikatın başı, mürşid gibi adamlara tasavvuf ilminde şeyh adı verilmektedir. İkinci,

Gümüşhânevî Dergâhı mensuplarından şeyh ister. Hasan Efendi'nin bu isteğine karşılık dergâh yetkilileri: “Burada tahsilli âlim biri var, o sizin işinize yarar, al götür” derler. Yusuf Ziyaeddin Efendi Solak Camiinde tasavvuf dersleri okutarak birkaç sene şeyhlik yaptı. Bulgaristan’da “*Şeyh Efendi*” namıyla anıldı.⁵³

Şeyh Efendi'nin bu yolla Bulgaristan’a geldiğini savunanların söylemleri belki de haklı olarak ağır basmaktadır. Nitekim öğrencilerinin çoğu onun bu yolla geldiği görüşünü desteklemektedir. Bu şekilde olması da gayet mantıklı görünmektedir. Ayrıca Şeyh Efendi'nin burada tasavvufî yönü de apaçık ortaya çıkmaktadır. Her ne kadar Osman Kılıç Bey'in, Şeyh Efendi'nin Solak Camiinde tarikat şeyhliği yapmadığını, yalnız tasavvuf bilgileri vermekle yetindiğini, bunu da çaresizlikten ve vaktini boşa hebâ etmemekten yaptığını söylese de bu, Şeyh Efendi'nin tasavvufla ilgilenmediğini veya tasavvuftan uzak olduğu anlamına gelmez. Çünkü bu durum, onun geçmişte kendilerinden feyiz aldığı meşhur mutasavvıfları inkâr olur. Tasavvuf ilmi nazariyesine tamamıyla vakıf olan Şeyh Efendi'nin bu ilmin gereklerini icrâ etmemesi kısaca ilmiyle âmil olmaması düşünülemez.

Osman Kılıç'ın özellikle tasavvufta cehrî zikir yapanları şiddetle tenkit edercesine îmalı konuşması Şeyh Efendi'nin asla bu çeşit zikir yolunu tercih etmediğini vurgulamak istediği içindir kanâati hâsıl oluyor. Hâlbuki Şeyh Efendi'nin hafî tarikatlar silsilesinden kalben ve gizli zikir yapan Hâlidî Nakşibendîler'e mensubiyetini göz ardı etmektedir.⁵⁴ Nitekim daha sonra Osman Kılıç Efendi, Şeyh

arapçada şeyh yaşlı adam demektir. Ayrıca Araplar okumuş ve aydın kişilere şeyh derler. Dolayısıyla Şeyh Efendi de mürşit olduğu için değil, okuyan, ilim ehli bir kişi olduğu için bu unvanla anılmıştır.

⁵³ Osman (Aydoğan), Halil Ali, “Medresetü'n-Nüvvâb”, *Ümit*, Sofya 1996, sayı 10, s. 9.

⁵⁴ Nakşibendîler önceleri kalben ve gizli zikreder iken sonraları açık olarak “cehren” zikretmeğe başladıklarından Hâlidî'ler ilk kurulduğu gibi kalben ve gizli zikrederek Nakşibendîler ile aralarında bu suretle fark hâsıl olması dolayısıyla kendileri de Nakşibendî olduğu halde Hâlidî'lik ile şöhret

Efendi ile ilgili bir yazılı açıklamasında bu hususu teyit edercesine: “Şeyh Efendi erken yatar erken kalkıp tâat ve zikrini yapardı. Penceresinin ışığı ne zaman sönecek diye dikkat ederdim. Evinin ışığı akşam erken saatlerde söner, ama sabahın erken saatlerinde, seher vaktinde yanıyordu. Bununla onun tasavvuf tarafı olduğunu vurgulamak istiyorum.” ibarelerine yer vermiştir.⁵⁵

Şeyh Efendi’nin henüz hayatta olan öğrencilerinden İsmail Cambazov ise, onun Bulgaristan’a gelişi konusunda öne sürülen söylemlerin aksine şöyle yazmaktadır: “Bir dostunun daveti üzere Şumnu’ya kısa bir süre için misafirliğe gelen (1921) genç müftü buradaki müderris ihtiyacını görünce hemen hizmete koşulmuştur.”⁵⁶ Pek tabi İsmail Cambazov hocamızın da bu söylediklerini dikkate almakla beraber Ezherî’nin bu tarikle Bulgaristan’a gelişi uzak bir ihtimal gibi görünmektedir. Çünkü bu konuda bir kapalılık söz konusudur ve tatmin edici fazla bir açıklama yapılmamıştır.

Netice itibarıyla hakkında ortaya atılanları bir bütün olarak değerlendirdiğimizde, her ne kadar Şeyh Efendi’nin Bulgaristan’a gelişi hususundaki farklı söylemler muvacehesinde bir keşmekeşlik var olduğu görülse de bir realite olarak 1920–21 yıllarında o artık Türkiye’nin yakın komşusu Bulgaristan Türkleri arasındadır. Burada şu hususun da altını çizmek gerekir ki, Ezherî’nin Bulgaristan’a geldiği yıllarda hükümette olan Bulgar Çiftçi Partisi (1919–1923) Türklere karşı

bulmuşlardır. Teveccühlerinde râbîta esastır. Kalblerini Allah’a bağlarlar. Kibleye karşı oturdukları yerde “ihlâs” ve “elem neşrah leke” sûre-i şerîfelerini yavaş yavaş okuyup kalben zikrullah’la meşgul olurlar ve harfsiz ve sessiz o kadar zikrederler ki kendilerinde “Veled-i Kalb” hâsıl olup uyanık hale geçtiklerinde dilleri ağızlarına uygun sözler söylediği halde bile kalbleri zikrullah ile meşgul olur. Zikir esnasında; “İlâhî sen maksudumsun ve rızan matlubumdur” derler. Zikirlerinde şenlik âletleri kullanmazlar ve tarikatlarına mahsus kıyafetleri yoktur. Şeyhleri ise âlimler kılığında bulunurlar. (Paşa, Hacı Reşid, Tasavvuf Tarikatları Silsilesi ve İslâm Ahlakı, Salâh Bilici Kitabevi Yayınları, İstanbul 1965, s. 104–105).

⁵⁵ Kılıç, Osman, “Yusuf Ziyaeddin Ezherî Modeli Münasebetiyle”, Yayınlanmamış reddiye, s. 6.

⁵⁶ Cambazov, İsmail, Medresetü’n-Nüvvâb, “Ahmed Davudoğlu” Vakfı Yayınları, Sofya, 2005, s. 142.

ılımlı bir politika gütmüştür. Bu ılımlılığın sebebi belki de Birinci Dünya Savaşı'nda Bulgaristan Türkleriyle Bulgarların silâh arkadaşlığı etmiş olması, birlikte savaşp, birlikte vatan için canlarını feda etmiş olmalarındandır.⁵⁷ Ayrıca Atatürk ile Bulgar Çiftçi Birliği Partisi lideri Aleksandır Stamboliyski dostâne ilişkiler içerisinde. Bu dönemde azınlıklar diğer şovenist iktidarlara nazaran istedikleri hakları elde etme konusunda en iyi günlerini yaşamışlardır denilebilir. Dolayısıyla Ezherî'nin tam bu dönemde rahatça Bulgaristan'a gelmesi tevâfuk olmuştur. Nitekim o yıllarda Türkiye'den Bulgaristan'a sığınanlar iyi muamele görmüşlerdir.

Bulgaristan'a gelmesiyle Ezherî'nin hayatında yeni bir dönem başlar. Artık tahsil hayatı sona ermiş fakat buna mukabil almış olduğu ilmi başkalarının da istifadesine sunma zamanı geldiği için sorumluluğu da bir o kadar daha artmıştır. Kendisi bizzat yazmış olduğu bir eserinde şu satırlara yer vermektedir: *“Tahsil-i ilimden maksadın sakın müfâhere, mübâhat olmasın, ilmini hasede, erbâb-ı vezâîf aleyhine iddia ve husûmete âlet etme. Böyle hareketler mevzuun ilim, ilme taleb ne kadar memduh ise de, tahsilinde böyle memzûm niyet olunca mezmûmiyete inkılâb eder. İlmi tahsilde hulûs-u niyet üzere ol. Rizâen lillâh hareket et! İlmini tarîk-ı hayra vâsıta kıl! Feyizyâb olasin, maddeten mânen yükselesin.”*⁵⁸

Ezherî, Bulgaristan'a ilk ayak bastığında Türklerin yoğun olarak yaşadığı Deliorman'ın⁵⁹ büyük köylerinden biri olan Habip (Vladimirovtsi) köyünde ramazan hocalığı yaptığı ileri sürülmektedir. Zira Nüvvâb okulundaki hocalığı esnasında ramazan aylarında okulun görev icabı tatil edilmesiyle kendisi de bu köyü tercih

⁵⁷ Memişoğlu, Hüseyin, Bulgaristan'da Türk Eğitim Tarihi, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2002, s. 133.

⁵⁸ Ezherî, Yusuf Z., Dînî Terbiye ve Âdâb-ı Muâşeret, İntibah Matbaası, Şumnu 1936, s. 21.

⁵⁹ Deliorman (Bulgarca: Ludogorie), aşağı Tuna Ovası'nda, Rusçuk, Razgrad, Silistre, Şumnu ve Hacıoğlu Pazarcık şehirlerini içine alan, Türklerin bir zamanlar çok yoğun olarak yaşadığı ve günümüzde de yaşamakta olan geniş bir bölgedir. Verimli toprakları ve dünyaca meşhur pehlivanlarıyla bilinir. Bu bölgede yaşayanların büyük çoğunluğu Osmanlı idaresinde Konya-Karaman'dan geldikleri söylenir.

ederek vaaz ve nasihatlerde bulunmuştur.⁶⁰ Bunun akabinde bir müddet Şumnu’da yeni açılan Dâru’l-Muallimîn (Türk Öğretmen Okulu)’nda din dersleri vermeye başlamıştır.⁶¹ Artık buralarını kendisine mekân tutunca:”*Ben, cumbalı kafesli, eski İstanbul evleri gibi ahşap bir ev istiyorum*” diyerek bu arzusuna uygun iki katlı şirin bir evi satın almış (Şumnu tarihî saat kulesinin arkasındaki sokakta) ve oraya yerleşmiştir.⁶² Burada ikinci bir evlilik daha yapmış fakat Türkiye’deki eşinin Bulgaristan’a doğru yola çıktığı haberini alınca ikinci eşinin mehrini vererek onu boşamış ve ömrünün sonuna dek ilk eşiyle yaşamıştır. 1922 yılında yine Türklüğün merkezi olan Şumnu şehrinde hizmete açılan “Medreset’ün-Nüvvâb”⁶³ okuluna “*biçilmiş kaftan*” misâli öğretim görevlisi atanır, o muhitlerde parlak fikirleri, ileri görüşleri ve ders okutmaktaki metodlarıyla talebenin ve yöre halkının sevgi ve saygısını kazanmıştır. Dolayısıyla Bulgaristan Müslümanları arasında (ilminin ve bilgisinin derinliği sebebiyle) daha ziyade Şeyh Efendi olarak tanınmış, günümüze kadar büyük küçük herkesin hafızasında Şeyh Efendi olarak da kalmıştır. Sözü geçen Nüvvâb okulunun lise ve yüksek (tâlî ve âlî) kısımlarında 1948 yılına kadar hocalık yaparak yüzlerce talebe yetiştirmiştir. Bizzat 700 küsur talebenin diplomasına

⁶⁰ Medresetü’n-Nüvvâb nizamnâmesinin teşkil bölümü 12. maddesi gereğince, okul öğrencilerinin, Ramazan-ı Şerifte ve diğer dînî mübarek günlerde tatil yapması sağlanmıştır. Ramazan ayına sayılı günler kala öğrenciler mevcut müftülüklerce Müslüman köylerine dağıtılırdı. Burada, Müslüman halkın arasında, terâvih ve diğer dînî vecibelerini birlikte ifâ ederlerken, imamlık ve vâizlik görevini üstlenirlerdi. Bizzat örnek olarak İslâm’ın esaslarını, ahlâkî ve insânî görevlerini öğretmeye gayret gösterirlerdi. Aynı zamanda okul müderrisleri de muhtelif yerlerde bu görevi yürütmüşlerdir. Bu güzel gelenek hâlâ günümüzde de devam etmektedir. (Yeşilova, Hasan, Bulgaristan Türkleri ve Osmanpazarı Bölgesi, Sincan Matbaası, Ankara 1997, s. 35).

⁶¹ Cambazov, a.g.e., s. 142; Memişoğlu, a.g.e., s. 149.

⁶² Kılıç, a.g.r.

⁶³ Bahsi geçen *Medresetü’n-Nüvvâb* 1922–23 ders yılından itibaren tedrisâta başlayıp 1947 yılına kadar faaliyetlerini sürdürmüştür. Bulgaristan’da tek olması bakımından bütün şehir, kasaba ve köylerden gelen öğrenciler için ilim kaynağı olmuştur. Nüvvâb okulu esasında dînî bir muhtevâ taşınmasıyla beraber, hiçbir zaman eski manada eski bir medrese olarak kabul edilemez, edilmemiştir. Müslüman-Türk halkının maârif hayatında çok mühim ve müspet rol oynayan Nüvvâb, müstesnâ bir ilim ve irfan ocağıdır. Buradan mezun olan münevver ordusu Bulgaristan’daki Müslüman halkın dînî, içtimâî müesseselerinde görev almış, dînî ve millî varlıklarının muhâfazasında önder olmuş, aldıkları seviyeli eğitimle Türk toplumsal varlığının devamına hizmet etmiştir. (Yeşilova, a.g.e., s. 29). Medresetü’n-Nüvvâb’la ilgili makalede: “Mısır’da Câmiu’l-Ezher dünya Müslümanları için ne ise, Nüvvâb okulu da Balkanlar’da öyle anılacaktır!..” denmektedir. (Osman, a.g.m., s. 9)

imzasını koymuştur.⁶⁴ Bir müddet bu değerli ilim müessesesinde müdürlük görevinde de bulunmuştur (1941–45). Ezherî'nin, uzun yıllar büyük sıkıntılara maruz bırakıldıktan sonra Bulgaristan'dan Türkiye'ye göçmüş olup hâlen hayatta olan başarılı talebesi Osman Kılıç anılarını heyecanla anlatırken: “*Şeyh Efendi Nüvvâb dediğimiz bu değerli ilim ve irfan ocağının orta direği sayılmaktadır demektedir*”.

Bulgaristan'daki 30 yıla yakın ikâmeti esnasında Şeyh Efendi lakabıyla anılan Ziyaeddin Ezherî, yalnız bir öğretim görevlisi değil, oldukça geniş halk kitlelerini kucaklayan bir eğitimci olmuştur. Okulda tefsir, hadis, İslâm tarihî v.s dersleri dışında her Cuma günü Şumnu'daki Nüvvâb okulu karşısında dikkatleri üzerine celbeden, günümüzde de bütün görkemiyle önemli bir mimarî eser olarak hayatiyetini devam ettiren tarihî Şerif Halil Paşa (Tombul) camiinde vaaz eder, her gün sabah namazından sonrada da aynı camide gönüllü katılan herkese tefsir dersleri okutmuştur. Bu hususu açıklayıcı mahiyette öğrencisi İsmail Cambazov şöyle yazar: “*Tombul Camii cemaati Şeyh Efendi'yi daha fazla tatlı dilli, derin bilgili bir vâiz olarak tanır. Her hafta Cuma namazlarında verdiği vaazlar için cami dolup taşardı. Hoca'yı dinleme mutluluğuna kavuşanlar vaazlarını bir hafta etrafındakilere anlatır dururlardı. Biz Hoca'yı sınıf odasında verdiği İslâm Tarihî dersinden değil, her sabah namazdan sonra camide verdiği Tefsir ve Hadis derslerinden tanırdık. Dinleyiciler arasında şehir eşrafından ve esnafından yaşlı insanlar da vardı.*”⁶⁵ Böylece Bulgaristan ve özellikle Müslüman gençlerin ilim öğrenmek için akın ettiği Şumnu şehri Ezherî'nin ikinci vatanı olmuştur.

Şeyh Yusuf Ziyaeddin Ezherî'nin vaaz ve irşad konusunda da pek coşkulu olduğu söylenir. İslâmî ilimlere vâkıf, sahasında ustalaşmış, açık sözleri, ileri

⁶⁴ Kerim, a.g.m., s. 29.

⁶⁵ Cambazov, a.g.e., s. 143.

görüŖleriyle⁶⁶ dinleyicilere dînî hakikatlerin esrarını anlatmakta emsalsiz ve daha da önemlisi taassuptan uzak bir âlim portresi çizmeyi başarmıştır. Dînî meseleleri etraflıca tedkik ve tahkik edip, gerçekleri çarpıtmadan olduğu gibi ortaya koymaya çaba sarf etmiştir. Bu yüzden İslâm’a çirkin bir şekilde saldıran bazı müsteşriklere cevap vermede gecikmemiştir. Son devir İstanbul ulemâsının taassubunu çekinmeden eleştirmiştir. Bidatlere, hurafelere dinde olmadığı halde dine karıştırılan hakikat dışı şeylere şiddetle karşı çıkmış, Müslümanların temiz, saf duygularıyla oynanmasına dayanamayıp üzülmüştür. Dîni, şahsî çıkar ve menfaatlerine göre yorumlayıp istismâr edenleri kınamış onlara karşı olan kızgınlığını açıkça ortaya koymuştur.⁶⁷

Bu muhterem zat hakkında merhum Hasan Basri Çantay: “*Ben ömrümde bu kadar büyük âlim görmedim demiştir*”. Aynı şekilde Ezher’de eğitimini tamamlamış olup Şumnu Nüvvâb medresesinde, daha sonra da İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsünde hocalık ve müdürlük görevlerinde bulunan Ahmet Davudoğlu, hocası Ziyaeddin Ezherî’den hürmetle bahsederek, kendisine Mısır usûlü üstad mânâsına “şeyh” demiştir.⁶⁸

Görüldüğü üzere Şeyh Efendi’nin zamanının önemli bir ilim merkezi⁶⁹ haline gelmiş Şumnu şehrinde çok verimli 30 yıllık bir mazisi vardır. Öyle ki bu yıllar onun hayatında silinmez izler bırakan en üretken altın yılları olmuştur. Bir yandan binlerce

⁶⁶ Şeyh Efendi’nin öğrencilerinden Yusuf Hasan (Ertürk) hocasıyla ilgili şöyle bir hatırasını anlatır: Hocamız bir gün Nüvvâb’ın öğretmenler odasında yapılan bir münâzarada meslektaşlarına hitaben: Arkadaşlar! Ben Kur’ân-ı Kerim’den hareketle göklerde de hayat var olduğunu seziyorum, siz ne dersiniz demiş. Şeyh Efendi’nin söylediğı meslektaşlarına pek inandırıcı gelmemiş. Çok geçmeden Bulgar gazetelerinin birinde “Göklerde de hayat var mıdır” şeklinde manşet atılmış. Öğretmenler gazetesindeki bu makaleyi merak ederek heyecanla okumaya başlamışlar. Buna karşılık Şeyh Efendi: “Dün benim söylediklerime inanmayanlar nasıl da ilgiyle bu haberi okuyorlar” diyerek düşüncelerinde yanılmadığını göstermiştir.

⁶⁷ Bektaşoğlu, Mustafa, “Yusuf Ziyaeddin Ersal”, *DİD*, Mart 2002, S. 135, s. 70.

⁶⁸ Bektaşoğlu, a.g.m., s. 70–71.

⁶⁹ A. Hamdi adındaki şâir mısralarında o günkü Şumnu’yu tasvir ederken: “*Maârif ehline mecma’ o belde, Kemâlât nehrine menba’ o belde*” diyerek önemine vurgu yapmıştır. (Keskiöğlu, Osman, Bulgaristan’da Müslümanlar ve İslâm Eserleri, Hilâl Yayınları, Ankara 1985, s. 75).

öğrencinin ufkunu açarak onları ilim deryasında gezdirmiş,⁷⁰ içerisinde bulunduğu toplumun gereksinimlerini dikkate alarak muhtelif eserler yazmış, bir gönül adamı olarak yediden yetmişe herkesi irşad etmiş, diğer yandan da dinimizin fikrî yönüne ilişkin pek çok makaleler yazmıştır. Bulgaristan gibi çok kültürlü ve özellikle Müslümanların azınlık konumunda olduğu bir ortamda hürriyet yanlısı ılımlı bir tavır benimsemekle birlikte, tebliğinin muhatap kitlesini sadece inananlar olarak belirlememiş, iyiliklerin teşviki kötülüklerin önlenmesi sorumluluğunun bütün insanlığa ulaşan bir boyutunun bulunduğunu ifade etmiştir.⁷¹ Bu hâliyle Şeyh Efendi çok yönlü ve geniş çaplı bir hizmet eri, her tuttuğu işi örneklik bir şekilde yapmış derin bir İslâm âlimidir.

Yusuf Ziyaeddin Ezherî Bulgaristan'da bulunduğu müddetçe herhangi bir siyasî, dinî cereyanlara kapılmamış, sureti katiyyede tatlıya-tuzluya karışmamıştır. Şumnu'da gerek Nüvvâb çevreleri, gerekse o yörenin Türk halkı onun ilmine saygı duymuş, o da ilmî kisvesine bürünerek muhabbet ve vakarını muhafaza etmiştir. Bir cümleyle hülâsa etmek gerekirse şöyle diyebiliriz: Şeyh Efendi Şumnu-Nüvvâb semalarında cevelân eden bir güneş gibi her tarafı ısıtmış, aydınlatmıştır. Marifet tacını başına takıp ilim tahtına kurulmuş, yıllar boyu o makamın hakkını vererek şeref ve haysiyetine leke kondurmamıştır.⁷²

Ne acıdır ki, 1944-1945'te büyük vaatlerle iktidara gelen komünist yetkililer azınlıklara baskı yapma konusunda gecikmemişlerdir. Nüvvâb'ın başarılı inkişâfı onların uykularını kaçırmıştır. Özellikle eğitim sahasında Türklerin ilerlemesi

⁷⁰ Ezherî'nin öğrencilerinden Ali Öztürk, Bulgaristan'dan Türkiye'ye Rumeli'den Bursa'ya adlı çalışmasında: "*Medresetü'n-Nüvvâb'da bize hocalarımız ilim ve irfan öğretiler. Kimliğimizi tanıttılar ve İslâmî şuur kazandırdılar. Onların gayret-i diniyeleri olmasaydı belki Bulgaristan Türklüğü çoktan kimliklerini kaybetmiş ve Bulgar kültürü içerisinde erimiş, kaybolmuş olacaktı. Allah hocalarımızdan razı olsun ve gani gani rahmet eylesin.*" diye yazmaktadır.

⁷¹ Hatiboğlu, İbrahim, "Bulgaristan'da Çok Kültürlü Ortama Geçişte İslâmî İlimlerin İnşâi Yorumu: Yusuf Ziyaeddin Ezheri Modeli", *DİD*, Temmuz-Ağustos-Eylül 2004, c. 40, sayı 3, s. 80.

⁷² Kılıç, a.g.r.

kendilerini adeta bir kurt gibi kemirmişler. Bu yüzden Müslümanların başına ifrit kesilmişlerdir. Bunun neticesindedir ki Medresetü'n-Nüvvâb 1947 yılında sıradan bir liseye (Gimnazya) çevrilmiştir. Artık “Nüvvâb Gerçeği” rûhunu kaybetmiş bir nevi aslına yabancılaştırılmıştır. Bu çevrilme hâdisesinden sonra Nüvvâb Okulu, Müslümanlara hizmet eden, dînî tadrîsat yapan, pedagojik formasyona sahip öğretmenler ve aydınlar yetiştiren bir müessese olmaktan uzaklaştırılarak târihe karışmıştır.⁷³ Bu garip olaylardan sonra Nüvvâb müderrislerinden bazıları emniyet güçlerince tevkif edilmiş geri kalanlar ise Türkiye'ye göç etmişlerdir.

Dönemi itibariyle şanlı bir geçmişi ve özlemle anılan hâtıraların merkezi olan Medresetü'n-Nüvvâb'ı târihe katarken, Deliorman'ın göbeğinde yetişmiş, Şeyh Efendi'yi iyi tanımış muhterem Hâfız Müzekkâ Gürbüz'ün⁷⁴ Nüvvâb'la ilgili yazdığı anlamlı şiire yer vermek yerinde olacaktır:

Mektebim Nüvvâb

Selâm sana sevgili mektebim adın “Nüvvâb”,

Öğreniyoruz sende nice ilim ve âdâb.

Sende atıldı bu özbenliğimin temeli,

Yurduma, milletime daim hizmet emeli.

Bekliyor bizi mektep, cami, mihrap ve minber,

⁷³ Ertürk, Haşim-Eminoğlu, Rasim, Bulgaristan'da Türk-İslâm Eğitim ve Kültür Müesseseleri ve Medresetü'n-Nüvvâb, İSAR Vakfı Yayınları, İstanbul 1993, s. 44–45.

⁷⁴ 1989-1990'da komünizmin yıkılmasıyla birlikte Nüvvâb Okulu derin bir uykudan sonra tekrar tadrîsata açılmıştır. Hâfız Müzekkâ Gürbüz Hoca yıllar sonra Türkiye'den gelip büyük bir hasret ve özlemin neticesinde bu mânâ yüklü şiiri kaleme alarak Nüvvâb'ı âdetâ ölümsüzleştirmiştir. Kendisinden kısa bir dönem Kur'ân-ı Kerîm okumakla bahtiyar olduğunu belirtmek isterim.

“Âlimler vârisimdir” buyurdu Hak Peygamber.

Duyulmalıdır Kur’ân’ın, İslâm’ın gür sesi,

İnsanlığın kurtarıcı, mukaddes nefesi.

Saygı sana, ey benim ilm-ü irfân ocağım,

Rûhuna, rûhaniyetine hep uyacağım.

Şanlı bir geçmişin var, eserisin ecdadın,

Sahip çıkacaktır sana vefakâr ahfâdın.

Seni açan, senden geçen eslâfı anarım,

Hocalarıma dualar, Kur’ân’lar sunarım.

Pek çok hatıralarla vedâ ederken sana,

Gönlüm senle dolu hakkını helâl et bana.

Niyazım şudur Rabbimden: Ebedî yaşa “Nüvvâb”

Yâ Müfettiha’l-ebvâb, iftah lenâ hayra’l-bâb.

D. BULGARİSTAN SONRASI ANAVATANA GERİ DÖNÜŞÜ

1950 yılında Bulgaristan’da Komünist Rejiminin Müslüman-Türkleri *“istenmeyen bir geçmişin kalıntıları”* olarak gördüğü anlayışından hareketle her türlü baskı ve zulüm uygulaması neticesinde Türkiye’ye büyük bir göç başlamıştır.

Gayrimenkul malların devletleştirilmesi, etnik kökenli Türklerin dînî, millî özgürlüklerinin engellenmesi, eğitim müesseselerinin târumâr edilmesi halkı bitâb düşürmüş, mecburî göçe zorlamıştır. Medresetü'n-Nüvvâb da kapatılınca, bu okuldaki değerli hocalar halkla birlikte göç kafilesine katılmışlardır. Yusuf Ziyaeddin Ezherî ile yıllarca birlikte görev yaptıkları meslektaşları bu göç dalgasının içerisinde yer almışlardır. Bu esnada sınır kapatılınca Ezherî'nin bulunduğu kfile üç ay beklemek zorunda bırakılmıştır. Binbir acılara katlanan bu masum insanlara ne Türk, ne de Bulgar hükümetleri sahip çıkmıştır. Sonbahar soğukları beraberinde pek çok hastalıkları getirmiş, çocuk ve yaşlılara feci ızdırabları dokunmuştur. Bütün bu zorluklara rağmen Ezherî burada bir teşkilat kurmuş, toplanan paralarla Edirne'den ekmek ve erzak getirtmeyi başarmıştır. Böylece hizmet duygusu içerisinde hudut boylarında çile çeken halka hem yardımcı olmuş, hem de önderlik yapmıştır.⁷⁵

Meşakkatli bir göçten sonra Yusuf Ziyaeddin Ezherî Anavatan'a kavuşmuş yine memleketi Düzce'ye yerleşmiştir. Bir süre burada vaizlik yapmıştır. 1951'de Çaycuma müftülüğüne, sonra Devrek ilçe müftülüğüne nakil olunmuştur. Niğde, Ankara (Altındağ), Konya müftülüklerinde bulunmuş, daha sonra öğrencisi Osman Kesioğlu'nun yardımıyla Diyanet İşleri Başkanlığı Müşavere ve Dînî Eserler İnceleme Kurulu'na alınmıştır. Bu vazifeleri esnasında da birçok eserler kaleme almıştır. Ömrünün son aylarında Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yayınladığı Kur'ân-ı Kerîm tercümesinin kontrol işleriyle meşgul olmuş⁷⁶ (1961), bu tercüme A.Ü.İ.F. emekli öğretim görevlisi Prof. Dr. Hüseyin Atay, Diyanet İşleri Başkanı H. Hüsnü

⁷⁵ “Yusuf Ziya(eddin) Ersal (Şeyh Efendi)”, *Balkanlar'da Türk Kültürü*, Bursa Nisan-Mayıs-Haziran 1995, yıl 4, sayı 15, s. 32.

⁷⁶ Yusuf Ziyaeddin Ersal'ın 17.06.1960 yılında Diyanet İşleri Reisliğine sunduğu, sicil ve levâzım müdürlüğü tarafından da kabul edilip tasdik edildiği yazısında bizzat sırasıyla bu görevlerde bulunduğuna işaret etmiştir.

Erdem ve üstadın nezâreti altında yapılmıştır.⁷⁷ Bu kutsî çalışma yapılırken Kur’ân-ı Kerîm’in 22.ci cüzüne gelindiğinde yaşı epey ilerlemiş olan Yusuf Ziyaeddin Ersal hastalanmış, geride kalan heyet tarafından tamamlanmıştır.⁷⁸

Millî ve dînî kültürümüzün gelişmesi çabalarında silinmez izler bırakıp adını târihe (bilhassa Bulgaristan Müslümanlarının eğitim târihine) büyük harflerle yazdıran Ebu’l-hayr Yusuf Ziyaeddin Ezherî, yeğenini ziyareti esnasında, ilk vaazını verdiği Kastamonu Nasrullah camiinde çok arzu ettiği en son vaazını da bu câmîde verdikten sonra memleketi Düzc’e dönmek üzereyken, 14 Kasım 1961’de kalp sektesinden vefat edip Hakk’ın rahmetine kavuşmuştur.

“Yeni İstiklâl” gazetesinde Y.Ziyaeddin Ezherî’nin yeğeni Zihni Hızal Bey, ölüm haberi ile ilgili yazısında şöyle diyor: *“Merhum Hoca Dayımız, Haneî mezhebine bağlı, fikren çok dinamik ve yeni bir anlayışa, içtihadı taraftar idi. Fakat bu sahada yalnız ehil ve muktedir olanlar vazife görebilirdi. Ona göre her isteyen Kur’ân-ı Kerîm’i kendi nefesine ve aklına göre tefsir etmeye kalkışması, bilerek veya bilmeyerek dine zarar vermekten başka bir netice vermezdi. Eski tefsirlerin asrımızda kifâyetsiz kaldıklarını söyler, Türkiye’de İslâmî ilimlerin zayıfladığına ve bilenlerin çok azaldığına üzülürdü. Bazı neşriyat ve alâmetlere bakarak “Bu gidişle yakında Batı âleminin cihanşümul İslâm kardeşliğini ve Hak Nizâmını kabul ederek biz eski Müslümanları yeniden irşad ve ihyâ etmeye kalkışmaları ihtimal dahilindedir. Buna meydan ve mahal kalmadan biz onlara her hususça örnek olmalıyız”⁷⁹ diyordu.*

⁷⁷ Bektaşoğlu, a.g.m., s. 71; Hızal, a.g.m., s. 7.

⁷⁸ Prof. Dr. Hüseyin Atay ile gerçekleştirdiğimiz 16.10. 2006 tarihli söyleşide kendisi Yusuf Ziyaeddin Ersal hakkında şunları dile getirdi: *“Yusuf Ziyaeddin Ezherî gerçekten Muhammed Abduh’a öğrenci olmayı hak etmiş büyük bir âlimdir. 1961’de birlikte yaptığımız Kur’ân-ı Kerîm Meal Çalışması’ndaki heyet içerisinde ilim bakımından en dirayetli o idi. Ayetleri anlama hususunda sürekli onunla hemfikir olduğumu belirtmek isterim. Yalnız bu çalışmamızın sonuna dek ömrü vefa etmedi ve 22.ci cüze gelindiğinde rahatsızlanarak vefat etti.”*

⁷⁹ Hızal, a.g.m., s. 7.

E. ÖĞRENCİLERİNDEN BAZILARI

1. Hayatta Olmayıp İlmen Temayüz Eden Bazı Meşhur Öğrencileri

a. Ahmed Davudoğlu (1912–1983)

Osmanlı ulemâsının son halkası, fıkıh ve hadis âlimi Ahmed Hasan Davudoğlu, 12 Aralık 1912’de Kuzey Bulgaristan’ın Şumnu vilâyetine bağlı Kalaycı köy (İgrika) de dünyaya geldi. Dedesi Davud Ağa, yaşadığı devirde **kuvvet sembolü** olarak bilinen er meydanlarının rakipsiz efendisi Koca Yusuf ile birlikte başaltı derecesine yükselmiş bir Deliorman pehlivanıdır. Babası Davud Hasan mülâyim ve herkese saygılı davranan sıradan bir çiftçidir.⁸⁰ Ahmed Hasan altı yaşında sıbyan mektebine başladı; ertesi yıl çağdaş usulle eğitim vermek üzere kurulan köy mektebine kaydolur ve ilkokulunu ikmal eder. 1924’te Ekizce (Bliznatsi) köyünde henüz yeni açılmakta olan Rüştîye mektebine devam etti. Buradan mezun olduktan sonra Şumnu Nüvvâb medresesine kaydını yaptırdı ve 1933’te Tâlî kısmını âlâcı olarak bitirdi. Hemen akabinde de Nüvvâb’ın Âlî kısmına geçen Davudoğlu, 1936’da bu kısımdan da takdire şâyân bir şekilde mezun oldu. Eğitimini daha da yükseltmek gayesiyle aynı yıl, dereceye giren iki arkadaşıyla birlikte Bulgaristan Başmüftülüğü tarafından Mısır’a gönderildi ve Ezher Üniversitesi’nin Şeriat Fakültesi’ni bitirerek geri döndü.⁸¹

⁸⁰ Kendisiyle sıkça görüşme imkanı bulduğum Davudoğlu’nun yakın akrabalarından Hüseyin Yüksek, Şumnu-Kalaycı köyünde o yıllarda “Davudlar” sülâlesinin büyük bir mahalle teşkil ettiklerini, asil ve saygın insanlar olduklarını belirtmektedir.

⁸¹ Salim, Hasan, “Hacı Ahmed Efendi (Davudoğlu)”, *Kalem*, Ekim-Kasım 2002, yıl 3, sayı 6, s. 14; Şerefli, A. Şerif, Bulgaristan’daki Türkler (1879–1989), Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002, s. 591.

1942’de Nüvvab okuluna öğretim görevlisi iki yıl sonra da müdür tayin edildi. Maalesef aklına gelmediği başına geldi. Uyanık ve düşünen insanı sevmeyen kızıl komünistler Davudoğlu Hoca’ya bir iftira atıp tuzak kurmak zorundaydılar ve başardılar da. 1945’te Türkiye lehine casusluk örgütü kurduğu gerekçesiyle Sofya’daki askerî mahkemeye sevk edildi. Burada bir ay hapsedildi ve insanlık dışı işkencelere tabi tutuldu. Daha sonra birkaç arkadaşıyla Sevlievo şehri yakınındaki Rositsa toplama kampına gönderilerek yarı aç ve yarı çıplak bir şekilde ağır şartlar altında baraj inşaatında çalıştırıldı. Müzdarib olduğu ağır hastalığı nedeniyle serbest bırakıldı (1945) ve eski görevine geldiyse de artık olanlar olmuştu. Şüphesiz bunlar hayır alâmetleri değildi. Bulgaristan’da dînî eğitimin kalbi Nüvvâb Okulu tökezlemiş hüzünlü vedâ zamanının geldiğini haber veriyordu. Bu vahim durum karşısında sürekli tehditler alan Davudoğlu istifasını verdi ve 1950 yılında alelacele ailesiyle birlikte Türkiye’ye göç etti.⁸²

Yine İsmail Cambazov’un hocası Hacı Ahmed Davudoğlu hakkında yazdıkları önem arzetmektedir: “Nüvvâb’ın en buhranlı zamanında idarecilik ve hocalığı omuzlayan Hacı Ahmed Efendi tevazu örneği bir kişiliğe sahipti. Bilgisiyle çalım satmaz sıradan bir aydın gibi çalışırdı. Onun dînî bilgilerde derinliği kendisini Türkiye’de gösterdi. Davudoğlu Adapazarı, Ankara, Bursa gibi şehirlerde birçok dînî hizmette bulunmuş, cami imamlığından İmam Hatip Öğretmenliğine kadar yapmadığı iş kalmamıştır. Ancak asıl yerini 1959 yılında açılan İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü’nde bulur. Burada öğretim üyesi olarak çalışmaya başlayan

⁸² Kahraman, İsmail, Bulgaristan’da Osmanlı Medeniyeti, Gebze Gazetecilik ve Matbaacılık Tesisleri Yayını, Gebze Tarihsiz, s. 56.

Bulgaristanlı İslâm bilgini çok geçmeden müdür yardımcılığına yükseltilir, 13 Mart 1963'te ise müdür olarak atanır."⁸³

Davudoğlu inancına bağlılığı, yaşayışındaki sâdelik ve alçak gönüllülüğü ile temâyüz eden bir İslâm âlimidir. Ona göre din, neşvünemâ bulmakla değil ancak çelik gibi donuk durmakla ilâhî vasfını muhâfaza etmiş ve edecektir. Başta **Sahih-i Müslim Tercemesi ve Şerhi** olmak üzere Arapçadan Türkçeye çeviri ve açıklamalarıyla birlikte küçümsenmeyecek kadar kaynak eserler kazandırmış, bir o kadar da kıymetli kitaplar yazmıştır. Ayrıca bugün Türkiye'de aralarında akademisyenler, müftüler, din bilginleri ve uzmanlarının bulunduğu yüzlerce öğrenci yetiştirmiştir. Böylelikle İslâmî sahada yaptığı muazzam çalışmalarıyla meşhur âlimlerin listesine girmeyi başarmıştır.

Dînî metâneti, ilâhî meveddeti, engin teslimiyeti ve Allah (c.c) yolundaki onurlu duruşuyla din düşmanları karşısında asla eğilmeyen merhum Hacı Ahmed Davudoğlu çileli bir yaşamdan sonra 1983 yılında ebedî âleme göç etmiştir.

b. Mehmed Fikri (1908–1941)

Bulgaristan'ın Mehmed Akif'i, İslâm'ın onurlu müdâffisi ve zekâ hazinesi güçlü edib, duygusal şâir ve müessir hatib Mehmed Fikri 10 Kasım 1908 yılında Kuzey Bulgaristan'ın Osmanpazarı (Omurtag)⁸⁴ ilçesinde doğdu. Babası geçimini imamlık ve odun satmakla sağlayan fakir fakat mâneviyâtı güçlü Karaatlar'lı Hâfız Hüseyin'dir. Annesi Zübeyde Hanım, Osmanpazarı'nda müftülük ve müderrislik yapmış olan Hacı İbiş efendinin kızıdır.

⁸³ Cambazov, a.g.e., s. 146; Türker, a.g.e., s. 79.

⁸⁴ Osmanpazarı (Omurtag), Kuzey Bulgaristan'da, Balkan dağlarının kuzey yamaçlarında, oldukça meyilli bir arazi üzerine Türkler tarafından kurulmuş şirin bir kasabadır. Çevresi yeşil ve güzeldir. Dağ ve yayla karışımı bir manzarası vardır. Müslümanlar diğer unsurlara nazaran çoğunluktadır.

Ailesinin içerisinde bulunduğu zor şartlara rağmen ilk ve orta tahsilini Osmanpazarı'nda bitirdi. Fikri'de bir ışık gören okul müdürü Mustafa Reşad Efendi, ebeveynlerine okutulmasını ısrar ettiyse de, bu bedbahtlık içerisinde bir üst okula devam etme imkanı bulamayınca bir müddet civar Türk köylerinde öğretmenlik yapar. Bu esnada da amatörce de olsa şiir yazma denemelerine başlar. Eğitimi yükseltmek çabalarında Fikri bir vesileyle Edirne Öğretmen Okuluna gelir ancak sınav tarihini kaçırdığından geri dönmek zorunda kalır. Ertesi yıl sınavı kazanmasına rağmen tâlihsizliği devam eder ve kısa bir süre sonra hastalanır. Buradan mahzûn olarak mecburen ayrılmak zorunda kalan Mehmed Fikri tekrar Osmanpazarına dönüp öğretmenliğe devam eder.⁸⁵ Bu sırada Osmanpazarı Rüştîyesine müderris gelen Hâfız Yusuf Işıkovalı ile tanışır. Hâfız Yusuf kendisine Şumnu Medresetü'n-Nüvvâb'a gitmesini tavsiye eder. Bu ikili görüşmeden sonra dönemin ilim-irfan yuvası Nüvvâb okuluna kaydolmaya karar verir.⁸⁶

Mehmed Fikri 1928'de Medresetü'n-Nüvvâb'da öğrencidir. Buraya gelir gelmez sahip olduğu bilgi donanımı ve birikimiyle birinci sınıf imtihanını vererek doğrudan ikinci sınıfa kaydolur. Parlak zekasıyla kısa sürede bütün nazarları üzerine çekmiş, talebe ve müderrislerin muhabbetini kazanmış, meslekî ve fennî derslerin hepsinde fevkalâde başarı göstererek 1931-1932 yılında okulun lise kısmını birincilikle bitirmiştir.⁸⁷

Fikri, okulunda gördüğü derslerle yetinmemiş, ilim ve kültür seviyesini yan literatürle pekiştirip zamanını bol bol okumakla değerlendirmiştir. Öyle anlar gelmiş ki, bazı hocalar, sivri çıkışlar yapan Fikri'nin olduğu sınıfa girmekten çekinmişlerdir.

⁸⁵ Kesioğlu, Osman, Bulgaristan'da Türkler, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1985, s. 188.

⁸⁶ Şenyurt, H. Basri, Osmanpazarı Türkleri, Sincan Matbaası, Ankara 2000, s. 66.

⁸⁷ Uzunoglu, Halil, Mehmed Fikri Şiir ve Hikâyeler, Bursa 2003, s. 37.

Medresetü'n-Nüvvâb'ın Tâlî kısmından yüksek başarıyla mezun olup mümtâz bir yetenek olduğunu ispat eden Fikri'nin içinde Câmiu'l-Ezher'e gitme arzusu uyanır. Ne yazık ki, aleyhine işleyen olumsuz şartlar ve imkansızlıklar onun bu hayâlinin gerçekleşmesine set çekmiştir. Yine çok gariptir ki, o yıllarda böyle bir kapasiteye Şumnu'dan Mısır'a köprü vazifesi görebilecek birileri çıkmamıştır. Hiçbir yerden destek görmeyince çabaları boşa çıkmıştır.

Her şeye rağmen Mehmed Fikri Nüvvâb'ın Âlî kısmına da kaydını yaptırır. Ancak bir müddet sonra bazı hocalarla kendi arasında doğan gerginlikten dolayı buradan ayrılmak zorunda kalır. Filibe'de vaizlik yaptığı dönemde etkileyici hitabetiyle kendisine hayran olan bir rahibenin Müslüman olmasına vesile olur ve onunla dünya evine girer. Müslüman olduktan sonra Fikriye ismini alan rahibeden Sâliha isminde bir kızı dünyaya gelmiştir. O meşakkatli dönemlerde bu Müslüman Türk genci ile Hristiyan Bulgar kızının cesûrâne evlilikleri dillerde efsaneleşmiştir. Fikri, Nüvvâb talebeliği esnasında değişik fikrî ve İslâmî akımlarla tanışma fırsatı bulmuştur. Zamanının modern bir islâmî hareketi olan ıslahatçılardan büyük ölçüde etkilenir. Nüvvâb hocalarının önde gelen üç büyük direği; Emrullah Efendi, Yusuf Ziyaeddin Ezherî ve Mustafa Hayri bu hareketin fikirlerini yaymaktaydılar. Özellikle Nüvvâb'ın orta direği sayılan Ezherî'nin Fikri üzerindeki etkisi çok büyük olmuştur.⁸⁸

Mehmed Fikri Türkiye'deki Mehmet Akif'in Bulgaristan versiyonu veya kopyası olduğunu söylesek abartmış olmayız. Nitekim Fikri, Akif'in yazılarında, şiirlerinde ve konuşmalarında ele aldığı konuların benzerlerini o da yazı, şiir, vaaz ve hutbelerinde işlemiştir. Mehmed Akif'teki heyecan ve îman Mehmed Fikri'ye de

⁸⁸ Ahmed, Vedat S., Bulgaristan Müslümanları Arasında Parlayan Yıldız: Mehmed Fikri, *Kalem*, Kasım-Aralık 2000, yıl 1, sayı 1, s. 9.

sirâyet etmiştir. Onun hayatında iki önemli dönüm noktası vardır: Birincisi Nüvvâb okuludur ki, burada ufku daha da genişlemiş, gerçek manada şâir-yazar olmuştur. Nitekim dönemin **İntibah**, **Rehber**, **Medeniyet**, **Açık Söz** gazetelerinde dînî konularda sıralı şiir ve düzyazılarını yayınlamıştır. İkincisi ise İhyâu Ulûmi'd-dîn membaından hareketle İmâm-ı Gazzâlî'nin gözlüğüyle hakikatin esrârına vuslât ederek hayat bulmasıdır.⁸⁹

Hayatı din, adâlet, İslâm'ın yüce prensipleri ve mânevi değerlerinin müdâfaası uğrunda bâtil ile mücâdele etmekle geçtiği için, pek çok âlimin ortak kaderi gibi o da dünyada rahat yüzü görmemiştir. Hayâlinde canlandırdıklarını hayatında bulamamıştır. Sefâlet içinde yaşamış, asâletini bozmamış, İslâm ahlâk ve adâletinden zerre kadar inhirâf etmemiştir. Bir ömür boyu eliyle, diliyle ve bütün benliğiyle Hak nizâmı ve toplumunun saâdeti için çırpınmıştır. Büyük okullarda okuyamamış ama hakşinas karakteriyle büyümüş, büyüklüğü dillere destan olmuştur. O, adeta Bulgaristan Müslümanlarının karanlık âfâkına ışık tutan bir **Sirâc-ı Münîr** gibidir.⁹⁰ Hattâ vefatı üzerine: **“Fikri öldü, fikir öldü”** şeklindeki sözler onu anlatmak için yeterlidir. Maksat şu fânî dünyada gök kubbenin altında hoş bir sadâ bırakmak değil miydi? Dolayısıyla Fikri, Bulgaristan Türklerinin Kültür Târîhi'nde ömrünü İslâm dâvâsına adanmış eşine az rastlanır bir hizmet eridir.⁹¹

Çok acıdır ki, yakın tarihimizde Müslümanlara kan kusturan ve İslâm kokan her şeyi veryansın eden zâlim (faşist, komünist) hükümetler, veremden muztarib olan Fikri'nin de genç yaşta ölümüne neden olmuşlardır. Sebebi, bu Türk münevverinin başarısını hazmedemeyişleridir. Mehmed Fikri 23 Haziran 1941'de kendisine

⁸⁹ Ahmed, a.g.m., s. 9–10.

⁹⁰ Şeyh Yusuf Ziyaeddin Ezherî Mehmed Fikri hakkında: *“Medresetü'n-Nüvvâb'da bir yıldız parladı ki, ondan sonra böyle bir yıldız parlamadı”* şeklindeki sözleri Fikri'nin üstün kâbiliyetine işaret etmektedir.

⁹¹ Türker, Mehmet, Gölgedeki Kahraman, Ufuk Ötesi Yayınları, İstanbul 2003, s. 88.

uygulanan ağır işkencelerden kısa bir süre sonra Sofya Kızıl Haç hastanesinde ebedî âleme irtihâl etmiştir.⁹² Bugün Sofya’da kabrinin yeri bile tespit edilememiştir. En verimli çağında öldüğü için müstakil bir eseri yoktur. Bunun yanında edebî şiirleri, hikayeleri ve çeşitli makaleleri sevenleri tarafından bir araya getirilerek yayınlanmıştır.

c. Muharrem Develioğlu (1914–1957)

Dindar ve medenî cesaret sahibi bir ailenin çocuğu olan Develioğlu 1914 yılında Razgrad ilinin Taşçı köyünde doğdu. Babası Abdullah Sıdkı Develioğlu, Rusçuk, Razgrad ve Kemallar gibi şehirlerde yıllarca müftülük yaptı.⁹³ Kader arkadaşı Davudoğlu gibi ilk tahsilini köyünde, Rüştîye’yi Razgrad şehrinde tamamladıktan sonra Şumnu’ya gelerek Nüvvâb’ın lise ve yüksek kısmını üstün derece ile ikmal etti. 1936’da yukarıda bahsi geçen arkadaşlarıyla birlikte Mısır’a gidip Ezher Üniversitesi’nin Şeriat Fakültesi’nden mezun oldu. Memleketine avdet edince evvelce mezun olduğu Medresetü’n-Nüvvâb’ın her iki kısmında da mesleki tedrisâta başladı. Bu vazifesini îfâ ederken onun da başına ateş düştü. Kuru bir iftirayla güya Türkiye lehindeki hareketleri olduğu bahanesiyle tutuklanarak Divân-ı harbe gönderildi. Burada geceli gündüzlü ardı arkası kesilmeyen iki ay işkenceli günlerden sonra dostu Davudoğlu ile birlikte beş ay da barajlarda ve ağır işlerde çalıştırıldı. Böyle derin bir eziklikten sonra Türk Okulları Müfettişliğine tayin edildi ise de 1948’de Komünist Rejimine muhalefetinden dolayı buradan da uzaklaştırıldı.⁹⁴

⁹² Şerefli, a.g.e., s. 36; Ayrıca bkz. Kerim, Yusuf, “Mehmet Fikri”, Ümit, Sofya Temmuz 1995, yıl 1, sayı 2, s. 32–34.

⁹³ Kesioğlu, a.g.e., s. 166.

⁹⁴ Ertük-Eminoğlu, a.g.e., s. 39.

Eli kolu bağlanınca biçare 1950’de Anavatan’a göç etti. Vakıflar Genel Müdürlüğü, Ankara Vilâyeti Gezici Vâizliği, Diyanet İşleri Reisliği Dînî Eserler İnceleme Heyeti Tetkik Memurluğu, Çankaya Müftülüğü Vekâleti gibi önemli görevlerde bulundu. Hocası Yusuf Ziyaeddin Ersal ile aynı saflarda çalışmanın sevincini yaşadı ve bütün mesâî arkadaşlarının samimiyet ve muhabbetini kazandı. Geçmişte kendisine yapılan mezâlimden kaynaklanan hastalığın verdiği rahatsızlıkla Türkiye’ye gelişinden sayılı yıllar sonra vefat etti.

d. Osman Seyfullah Keskiöglü (1907–1989)

Medresetü’n-Nüvvâb’ın yetiştirdiği güçlü kalem Osman Seyfullah Keskiöglü 22 Şubat 1907 yılında Kocabalkan’ın güneyindeki Karnabat ilçesine bağlı Rupça köyünde dünyaya geldi. İlk öğrenimini kendi köyünde tamamladıktan sonra, 1924’te Şumnu’da yeni açılan Medrese-i Aliyye’ye kaydoldu. 1933’de Nüvvâb’ın Tâlî, 1936’da da Âlî kısmından mezun oldu. Hocası Yusuf Ziyaeddin Ezherî’nin ıslahatçı tutumu onun fikrî gelişmesini sağladı. Başmüftülük ve Vakıflar idaresi tarafından Mısır Ezher Üniversitesi’ne gönderildi. Burada dört yıllık ciddi bir eğitimden sonra 1940’da Bulgaristan’a döndü ve Medresetü’Nüvvâb’a öğretmen atandı. Nüvvâb’ın lise kısmında Türk Edebiyatı ve Arap dili, yüksek kısmında da Hadis, Usûl-ü fıkıh, Mecelle ve Târih-i teşri derslerini okuttu. Ayrıca Nüvvâb için ders kitapları yazdı.⁹⁵

İsmail Cambazov hocası Keskiöglü hakkında anılarında şöyle yazmaktadır: *“Hocalarımızdan hangisinin ne kadar derin âlim olduğunu bilemezdik, ama içlerinden en ufak tefek olan Osman Seyfullah (Keskiöglü) aramızda en çok kitap okuyan, birçok bilimi özümsemiş bir öğretmen olarak biliniyordu. Ceplerinde daima*

⁹⁵ Cebeci, Ahmet, “Dr. Osman Keskiöglü Kimdir?”, Balkanların Sesi, Kasım-Aralık 2002, sayı 19, s. 28; Mutağçieva, Vera-Tsankov, Georgi-Karabelova, Magda, Literaturata na Maltsinstvata v Bılgaria Sled Osvojenieto, İzdatelstvo “Karina M”, Sofia 1999, c. I, s. 105.

kitap taşıdığı için, kim olduğunu bilmediğim birisi, hocamıza “Ayaklı Kütüphane” lakabını takmıştı. Türk Edebiyatı, Arap ve Acem Edebiyatları, diğer Müslüman toplulukların edebiyat ve sanatlarını çok iyi biliyordu.”⁹⁶

1950’de meslektaşlarıyla birlikte Türkiye’ye göç etti. Uzun yıllar Vakıflar Genel Müdürlüğü’nde mütercim olarak çalıştı. 1958’de Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’nde Arapça okutmanı ve İslâm Dini Esasları dersi öğretim görevlisi oldu. 1961’de Diyanet İşleri Başkanlığı Müşâvere Heyeti azası tayin edildi, ayrıca Din İşleri Yüksek Kurulu üyesi oldu. 1986 ‘da kendisine Selçuk Üniversitesi tarafından doktora unvanı verildi. Muhtelif basın-yayın organlarında dînî, târihî ve hukûkî konularda akademik düzeyde yazılmış çok sayıda makaleleri vardır.⁹⁷ Çok yönlü çalışmaları ve başarılı araştırmacı kimliğiyle dikkat çeken ve İslâmî ilimlere katkısı büyük olan Osman Keskiöğlü vefatına dek altmış civarında (yayınlanmamışlarla birlikte) birbirinden değerli eserler vermiştir. Bulgaristan Türklerinin yetiştirdiği ve aydınlar arasında üretken kalemiyle konuşan en önemli sîmâlardandır.

Bulgaristan’da ayaklı kütüphane lakabını alan kıymetli din adamı, şâir ve yazar Osman Keskiöğlü, 04.08.1989’da Ankara’da vefat etmiştir.

2. Hâlâ Hayatta Olanlardan Birkaçı

a. İsmail Cambazov (1928-)

1989-1990’lı yılları müteakip Bulgaristan’da uzun yıllar hüküm süren komünizmin yıkılmasıyla derin nefes alan Müslümanların, söndürülen dînî duyguları üstü kapalı kor misali yeniden kıvılcımlandı. Nitekim bir zamanlar maddî yokluklar

⁹⁶ Cambazov, a.g.e., s. 123.

⁹⁷ Türker, a.g.e., s. 67–69.

içerisinde mânevi bir varlık ve meşale olan Nüvvâb medresesinin Âlî kısmının halefi olan İslâm Enstitüsü'nün kurulması buna apaçık bir misaldir. Sofya İslâm Enstitüsü'ne Bulgaristan Yüksek Eğitim Yasası gereğince seçilen ilk rektör İsmail Cambazov 1928 yılında Bulgaristan'ın Ardino ilçesine bağlı Halaç Dere (Brezen) köyünde doğdu. İlk okulu doğduğu köyde tamamladıktan sonra, Rüştîye'yi (1942) İkinci Dünya Savaşı arifesinde bir Türklük merkezi olan Kırçali'de bitirdi. Atılğan bir yapıya sahip olan Cambazov, 1945–1949 yılları arasında Şumnu Nüvvâb okulunu ikmal etti ve öğrenciliği esnasında çeşitli gençlik teşkilatlarının başını çekerek dikkatleri celbetti. Bunun akabinde 1953'te Sofya Üniversitesi'nin Hukuk Fakültesi'nde yüksek tahsilini aldı. Aynı yıl **Yeni Işık** gazetesinde meslek hayatına atılan Cambazov 1971'de de **Sofya-Press Ajansı**na geçti.

Gazeteciliği esnasında dışardan Gazetecilik Fakültesi'ni, Toplumsal Bilimler ve İdare Akademisi'ni bitirdi, Akademi'de okuduğu yıllarda da Felsefe Doktoru unvanını aldı.⁹⁸ Sofya-Press Ajansı'ndan emekli olduktan sonra 1990 yılında henüz yeni kurulan İslâm Enstitüsü'nde öğretim görevlisi, 1991–1994 yılları arasında da bir dönem rektörlük görevini üstlendi. Halen Sofya'da yaşayan Cambazov, Bulgaristan Türkleri'nin kültür tarihine katkıda bulunacak bir şekilde araştırmaya ve kalem oynatmaya devam etmektedir.

Ayrıca Dr. İsmail Cambazov'un muhtelif yayın organlarında basılmış birçok makalesi, uluslar arası konferans ve sempozyumlarda sunulmuş tebliğleri olup birkaç da çeviri eseri vardır.

b. Osman Kılıç (1920-)

⁹⁸ Cambazov, İsmail, Sofya İslâm Enstitüsü, Davudoğlu Yayınları, Sofya 2005, s. 181.

Daha önce de adından sıkça söz edilen Osman Hüseyin Kılıç, 4 Mart 1920 yılında Kemallar (İsperih) ilçesinin Kılıç (Nojarevo) köyünde doğdu. Babası yetişkin bir öğretmen olan Hüseyin Bey, oğlunu henüz altı yaşındayken okul sıralarıyla tanıştırdı. Daha küçük yaşlarda ilim yolunda heveslenip büyüklerine özenerek ilk tahsilini baba ocağında tamamladıktan sonra (1930), önce Kemallar'da başlayıp daha sonra Razgrad iline geçişerek Rüştîye'den mezun oldu. 1940'ta Nüvvâb'ın Tâlî ve 1943'te de Âlî kısmını yüksek dereceyle ikmal etti. Arkadaşları arasında güçlü hitabetiyle hızla sivrilen Kılıç,⁹⁹ Nüvvâb'ın her iki kısmından mezun olur olmaz Rüştîye mesâbesinde olan Şumnu Medrese-i Âlî'ye öğretmen tayin edildi. Çok kısa bir müddet sonra da Nüvvâb'a naklolundu. Hocası Yusuf Ziyaeddin Ezherî'nin rahle-i tadrîsinde bulundu ve aynı zamanda da onunla birlikte müderrislik yapma şerefine nail oldu. Şumnu'da hocası ve dostu Yusuf Ziyaeddin Ezherî ile aynı mahallede yan yana yaşadı.

Medresetü'n-Nüvvâb'ın varlığı ve burada okuma imkanı bulan Müslüman gençlerin millî-mânevi ruhla ve İslâm ahlakı altında yetişip gelişmeleri için hayatını fedâ edercesine canla başla yılmadan çalıştı.¹⁰⁰ Fakat o da talihsiz bir şekilde pek çok Bulgaristan Türkü gibi kızıl ateş çemberinin ortasına düştü. Müslüman aydınları tehlike olarak gören komünistler, onu da Türkiye hesabına teşebbüsleri olduğu uyduruk bir gerekçeyle emniyet makamlarınca tevkif ettirildi. Önce idama mahkûm edildi ve üç sene ha bugün ha yarın idam edilirim psikolojisiyle yaşadı. Sonradan bu ceza müebbet hapse çevrildi, başta meşhur Belene Ölüm Kampı olmak üzere tam 14 yıl Bulgaristan zindanlarında kendine işkencelerden işkence beğen denilircesine

⁹⁹ Cambazov, a.g.e., s. 121; Şerefli, a.g.e., s. 87.

¹⁰⁰ Yeşilova, a.g.e., s. 44.

çürümeye terk edildi.¹⁰¹ Şahsına uygulanan bu insanlık dışı muamelelere karşılık Allah'ın lütfüyle hayatta kaldı ve Türkiye'nin müdahalesi sayesinde kurtularak Anavatan'a göç etti. Burada Dış İşleri Bakanlığı'nda ve yurt dışı elçiliklerinde görev aldı. Bulgaristan'daki Müslüman Türklerin millî varlıklarını, bölgesel-geleneksel yaşayış tarzlarını, dînî, sosyal ve kültürel müesseselerini, kendisinin maruz bırakıldığı ölümcül zulümleri tafsilatlı bir şekilde açıklayan **Kader Kurbanı** adıyla yayınlanmış çok değerli bir eseri vardır. Son zamanda **Davet ve Diyalog** diye bir kitabı daha yayınlanmıştır. Ayrıca muhtelif mevzularda yayınlanmış birçok makaleleri bulunmaktadır. Henüz hayatta olan Osman Kılıç, Ankara'nın Ümitköy semtinde yaşamaktadır.

c. Yusuf Ertürk (1925-)

Yusuf Hasan Ertürk 1925 yılında Bulgaristan'ın Aydos ilçesine bağlı Kiremitlik (Lülyakovo) köyünde doğdu. Fakir bir ailenin çocuğu olan Yusuf Hasan ilk ve orta tahsilini (1939–1940) kendi köyünde tamamladı. Rüştîyenin son senesinde Başmüftülükten murahhas olarak gönderilen Ahmet Şevki, Yusuf Hasan'ın başarısını görünce babasına onu okutmasını tavsiye etti. Babası Hasan Efendi ise yoksul bir köylüdür ve böyle bir imkanı yoktur. Murahhas Ahmet Şevki, Yusuf'a Nüvvâb fonundan yardım edilebileceği ışığını verince Hasan Efendi oğlunu Nüvvâb'a göndermeye karar verir. Böylece 1939–40 yılında Medresetü'n-Nüvvâb'ın Tâlî kısmında eğitime başlayan Yusuf Hasan buradan 1944'te Aliyyü'l-Âlâ dereceyle mezun oldu. 1945 yılında Nüvvâb'ın Âlî kısmına kaydolduysa da tam bu yıllarda

¹⁰¹ 14 Nisan 1948 yılında tutuklandı. Henüz ömrünün baharında yargılandıktan sonra gençliği zindanlarda geçmiş, çektiği olağanüstü işkenceleriyle efsaneleşmiş bir milliyetçidir. Onun milliyetçiliğinden komünistler korkuyordu. Savunduğu da Bulgaristan'daki Türkler'in millî, mânevî haklarını korumak ve yaşatmak olmuştur. (Şerefli, a.g.e., s. 87).

iktidara gelen komünistler asılsız sebeplerle Âlî kısmı kapatmışlardır. Dolayısıyla Yusuf Hasan yüksek okula devam edemedi. 1950–51 yılında Türkiye’ye göç edemeyen Yusuf Hasan, Başmüftülüğe kendi köyündeki Medrese-i Aliye’nin tekrar açılmasını talep etti. Komünistler tek olan bu medresenin var olmasını asla istemedikleri halde göz boyamak için açılışına izin verdiler. Yusuf Hasan 1952–1960 yılları arasında çok tehlikeli bir dönemde bu medresede hem öğretmenlik hem de müdürlük görevlerini yürütmüştür. O yörenin Müslümanlarına küçümsenmeyecek kadar iyi hizmet etmiştir. Nihayet aldığı şiddetli baskı ve tehditler sonucunda görevini terk etmiş ve Medrese-i Aliye’de kapatılan en son Türk Okulu olarak 1960’ta tarihe karışmıştır. Bundan sonra yaklaşık 25 yıl komünist idarecilerin gözü altında kurulan köy kooperatifinde muhasebeci ve değişik işlerde çalışmıştır. Bu esnada kendisine sürekli tehlikeli bir düşman gözüyle bakılmıştır. 1989–90 yılında Türkiye’ye göç eden Yusuf Hasan burada Ertürk soyadını alarak Vakıflar Genel Müdürlüğü’nde Osmanlıca uzmanı olarak görev almıştır. Kendisinden hocası Yusuf Ziyaeddin Ezherî hakkında doyurucu bilgiler aldığımız Yusuf Ertürk, Ankara’nın Pursaklar semtinde oturmaktadır. Basılmamış hâtırâtı vardır.¹⁰²

d. Yusuf Kerim (1922-)

Öğretmen, usta gazeteci ve yazar Yusuf Kerim 1922 yılında Varna iline bağlı Mihaliç köyünde dünyaya geldi. İlkokulunu doğduğu köyde bitirdikten sonra, Şumnu’daki Nüvvâb okuluna kaydoldu. Burada Ezherî’nin talebesi olmakla beraber öğrenci faaliyetlerinin içerisinde aktif rol aldı. Ayrıca bir müddet birkaç arkadaşıyla birlikte hocası Ezherî’nin evinde kirada kaldı ve kendisinden fazlasıyla istifade etme

¹⁰² Ertürk, 18 Ekim 2006 tarihli mülâkat, Ankara.

imkanı buldu. Nüvvâb'ı ikmal edince daha fazla okuyabilmek hevesiyle zor şartlar içerisinde 1945'te Varna Üniversitesi'nin İktisat Fakültesi'ne yazıldı ve 1949'da uzman olarak mezun oldu. Muhasebecilik, banka memurluğu görevlerinde bulundu. Daha sonraki yıllarda çeşitli liselerde Türk dili ve edebiyatı dersleri okuttu.¹⁰³

Uzun yıllar **Yeni Işık** gazetesi ve **Yeni Hayat** dergisinde yazılar kaleme aldı. Şumnu Tiyatrosu'nda geçirdiği yıllarda türlü sahne eserleri yazdı. Yusuf Kerim hayatında pek fazla gülememesine rağmen¹⁰⁴ onun gerçek üstünlüğü güldürü ve mizah hikayelerindedir diyebiliriz. Bulgaristan Türk edebiyatının ve dolayısıyla onun güldürü dalının önde gelen kalemlerinden biridir. Gazetelerde, dergilerde, tiyatro ve radyo programlarındaki yapıtları bunun en güzel bir kanıtıdır.¹⁰⁵ Esef edilecek bir şey varsa şimdiye dek eserlerinin derli toplu bir şekilde dünya yüzü görmemiş olmasıdır. Yine de Yusuf Kerim'in **Bulgarca-Türkçe Sözlüğü** ve **Türk Ata Sözleri** gibi çalışmaları yayınlanmıştır.

Yusuf Kerim, Bulgaristan'a demokrasinin gelmesiyle Sofya'da Balkanlar Vakfı kurucuları arasında yer aldı ve bir dönem Ümit eğitim ve kültür dergisinde yazı işleri müdürü görevini üstlendi. Yine aynı dönemlerde Sofya İslâm Enstitüsü temellerinin atılmasında ilklerden oldu ve bu müessesede yakın zamana kadar Osmanlıca dersleri okuttu.

¹⁰³ “Hak ve Özgürlükler” Gazetesi, Sofia 21 Kasım 1997, sayı 4, s. 4.

¹⁰⁴ Fakir ebeveynlerinin el kapılarında hizmetkârlık yaparak yetiştirdikleri Yusuf Kerim, altı yaşından itibaren olgunluk dönemlerine hatta günümüze dek çileli bir ömür geçirmiştir. 1945'te genç ve hürriyet sevdalı bir öğretmen iken Türkiye lehine casusluk yaptığı gerekçesiyle tutuklanarak hocası Ahmed Davudoğlu ile birlikte Sofya Askerî Mahkemesi'ne sevk edildi. Bundan sonrası malûm, istintaklar, eziyetler, işkenceler... Bağımsız Bulgaristan hayallerinde, genelde Müslüman-Türk azınlığını özelde ise bu toplumun aydın kesimini tehdit olarak gören ırkçı komünistler Yusuf Kerim'i de ağırlarına düşürerek etkisiz bıraktıkları bir gerçektir. Bütün bu olup bitenlerden sonra Yusuf Kerim, uzun zaman işsiz-aşsız kalmış hak ettiği yeri buluncaya kadar çeşitli işlerde çalışmak zorunda kalmıştır. Fakat bu arada da bir hayli yıpranmıştır. Sofya Yüksek İslâm Enstitüsü'ndeki öğrenciliğim esnasında kendisine düzenlenen veda töreninde: “*Yorgunum dostlar, yorgunum, Vefasız geçen yıllara dargımın*” şeklindeki îmalı sözleriyle hayatın kendisine gülmediğini haykırmıştı.

¹⁰⁵ Dağlı, Halit Aliosman, “Bulgaristan Türklerinin Seçkin Aydını”, *Ümit*, Sofia Aralık 1997, yıl 3, sayı 16, s. 38.

Bulgaristan Türkleri edebiyatının canlı klasikleri arasında gösterilen mütevazî üstad Yusuf Kerim henüz hayatta olup ailesiyle birlikte Sofya’da istirahata çekilmiş vaziyettedir.

* * *

Şu bir gerçek ki, Yusuf Ziyaeddin Ezherî’nin buraya kadar zikrettiğimiz başarılı öğrencilerinden bunlar sadece birkaçı. Hoca’nın öğrencisi olup da gölgede kalan nice sessiz kahramanlar, fikir işçileri, hattâ bir münevverler ordusu var olduğunu söylesek mübâlağa olmaz. Tabî olarak hepsinden bahsetmek mümkün değil. Onlar ki, Türkiye’ye göç ettiklerinde kültür ve eğitim alanında oldukça büyük hizmetler vermişlerdir. Devletin muhtelif kademelerinde, sivil toplum kuruluşlarında ve özellikle din alanında aldıkları talim ve terbiye ile göz doldurmuşlardır.¹⁰⁶ Sayın Cambazov’un ifadesiyle: “*Şahsiyet sahibi, idealist, kendi dalında birer bilgin ve usta pedagoğlar olarak Türkiye’ye de nur taşıdılar.*”¹⁰⁷ Yığinsal göçler, Bulgaristan Müslümanları’nın kendi yetiştirdiği değerleri bir muammâ uğruna kaybettirip geride kalanları başsız bırakırken, diğer yandan Anavatan Türkiye onları kucaklayarak kazançlı çıkmıştır.

F. ESERLERİ

“İnsan her hangi bir ilmi dâimî ve sürekli kılmak isterse onu yazıp bırakmaktan daha kuvvetli bir vâsıta bulamaz; çünkü yazı bâkîdir, emîndir.

¹⁰⁶ Nüvvâb’ın yetiştirdiği öğrencilerden bazıları daha sonraki yıllarda Türkiye’ye göç ettiklerinde aldıkları bilgi ve dînî terbiyeleriyle burada karşılaştıkları üst düzey din adamlarını hayrete düşürürler. Diyanet İşleri eski Başkanı Tayyar Altıkulaç, Bulgaristan’da yetişen din adamları hakkında: “*Biz İslâm’ı doğudan beklerken, O Batı’dan geldi*” diyerek bu gerçeği itiraf eder. (Türker, a.g.e., s. 67)

¹⁰⁷ Cambazov, a.g.e., s. 134.

Unutması, hıyânet etmesi yoktur. Emâneti olduğu gibi muhâfaza eder. Onun için yazı insan sanatının en kıymetlisidir. Yazı, her türlü ilim ve irfanı bâki kılan, her hikmeti arkadan gelenlere yetiştiren yegâne bir vâsıtaadır. Yazı odur ki, geçmiş ümmetlerin târihini, ulûm ve maârifini bize nakletmiş, bizden de tam bir emniyet ve istikâmetle arkamızdan gelecek olanlara nakledecektir. Bizden evvelkilerin nice mühim eserleri vardır ki, yalnız defterlerde kayıtlı değil, taşlara kazınarak ahlâfa bırakılmışlardır.”
“Fesühâne rabbînellezî alleme bi’l-kalem. Alleme’l-insâne mâ lem ya‘lem.”¹⁰⁸

1. Bulgaristan’da Basılan Eserleri

a. Dînî Terbiye ve Âdâb-ı Muâşeret

1936’da Şumnu İntibah Matbaası’nca basılan eser, ayet ve hadisler etrafında dînî terbiye, ferdî ve içtimâî hayatta öngörülen görgü kurallarını prensipler şeklinde sunan güzel bir çalışmadır. Arapça ve Osmanlıca ağırlıklı olmasına rağmen uslub itibariyle sade, okunmaya elverişli ve ilgi çekicidir. Ezherî, konuları önemlerine göre tasnif ederek onları adeta bir şema şeklinde sıralamıştır. Genel olarak bu çalışmada karşılaştırma usulünü kullanmıştır. Önemli gördüğü konulara öncelik vermiş, toplumun en küçük oluşumu olan birey ve aileden hareketle cemiyet hayatının her safhasında yediden yetmiş insanlarla birlikte yaşama ve güzel geçinmenin doğru yollarını göstermiştir. İşlediği konulara ayet, hadis ya da ibretli bir sözle başlamış, fakat bunların kaynaklarını belirtmemiştir. Konular içerisine tarihe geçmiş fikir ve şiirlerle de renk katmıştır. Bilhassa çocukların dînî terbiyeyle

¹⁰⁸ Ezherî, Yusuf Ziyâeddin, “Târih-i Kur’ân-VIII”, *Medeniyet*, Sofya 1940, yıl 7, sayı 243, s. 1.

yetiştirilmelerini öğütleyerek insanları ahlâkî güzelliklerle bezenmeye davet etmektedir.

b. Dürri'l-Müntehâb

Arap Edebiyatı ile ilgili yazılan bu eserin basımı noksan kalmıştır.

c. El-Kırâatü'l-Arabiyye

Arapça okuma kitabı olarak hazırlanan bu kitabın da basımı noksan kalmıştır.

d. İlm-i Ahlâk

Yusuf Ziyaeddin Ezherî kendisini sırf eğitime adanmış çok yönlü bir ilim adamı olarak Ahlâk dalında da yazmaktan geri kalmadığı görülmektedir. Bu çalışma da yine bir ihtiyaca binaen 1940 yılında Sofya Nüvvâb Matbaası'nda basılarak Medresetü'n-Nüvvâb'ın Âlî Kısmı'nda tahrir olunmuştur. Adından da anlaşılacağı üzere Ahlâk İlmi'nin genel kaidelerini ihtiva etmektedir. Ezherî, ahlâkî-etik esaslardan bahsederken insan yapısında var olan menfî ve müspet hasletleri, ferd ve toplumun birbirleriyle alâkasını, hukuk ve vâcibâtını maddeler halinde sıralayarak zamanına özgü muntazam bir çalışma ortaya koymuştur. Gerektiği yerlerde konuları ayet ve hadislerle desteklemiş, ayrıca bazı batılı filozofların tanımlamalarına da yer vermiştir. Eser, akıcı bir Osmanlıca ile yazılmıştır.

e. Kitâbü'd-Dürri'l-Münazzam

Eser 1933 yılında Şumnu İntibah Matbaası'nca Arapça olarak neşredilmiş ve 1001 seçme hadis-i şerifi içermektedir. Burada Ezherî'nin hadisçiliği ve bu ilme

verdiği önem ön plana çıkmaktadır. Kendisi hakkında genelde çok yönlü bir âlimdir açıklaması yapılırken, o özelde bir hadisçidir. Çalışmasında hadisler konularına göre bâb başlıkları altında özenle bir araya getirilmiştir. **Dürri'l-Münazzam** başlığı altında derlenen bu seçkin hadisler, güvenilir hadis imamları tarafından hüsnü kabul görmüş, başta Buhârî ve Müslim'in sahihleri olmak üzere İmâm-ı Malik'in Muvattâsı, Ahmed b. Hanbel ve İmâm-ı Şâfiî'nin müsnedleri, Tirmizî, Ebû Davud, Nesâî, İbn Mâce, ed-Darîmî, ed-Dârakutnî ve Beyhakî gibi bu sahada isim yaparak büyük hizmetleri olan itibarlı muhaddislerin sünenlerinden iktibas edilerek meydana getirilmiştir. Ayrıca müellif bu muteber hadis kitaplarında önem arz eden bazı lafızları dipnot düşerek açıklama getirmiştir. Eser, Allah Subhânehû ve Teâlâ'nın hoşnutluğu ve engin rahmeti umularak dînî ilimlerde öğrenim gören talebelere ithaf edilmiştir.

f. Nuhbetü'l-Ezkâr ve'd-Deavât

Adından da anlaşılacağı üzere Sâlihler'e ithafen seçilmiş zikir ve duâlardan müteşekkil olan broşür mahiyetindeki kitapçık, 1930'da Şumnu Terakkî Matbaası'nda basılmıştır. Bu mini duâ kitapçığı her Müslümanın günlük hayatının çeşitli zaman ve hallerinde okuyabileceği, böylece kişinin her an Rabbini zikir ve tazim halinde olacağı kıymetli duaları içermektedir. Ezherî'nin tasavvufa olan yakın ilgisini dikkate alırsak, Zikrullah'ın önemine binaen Rasûl-i Ekrem Efendimiz'in yaptığı dua ve zikirleri muteber hadis kitaplarından naklederek zamanla Müslümanlar arasında mûtâd hale gelen kalıplaşmış zikir envâini gündeme getirmiştir.

g. Tâbiyyûn Dâ'vâ ve Gâyeleri

Birçok araştırmacıya göre adı geçen eser, aslında **Hakikat-i Mezheb-i Neyçiri ve Beyân-ı Hâl-i Neyçiriyân** ismi altında Farsça olarak orijinali Cemaleddin Afgani'ye aittir. Daha sonra eser, Muhammed Abduh tarafından **Er-Reddû ale'd-Dehriyyîn** başlığı altında Farsça'dan Arapça'ya tercüme edilmiştir. Ezherî ise 1923'te zengin bir uslub ile **Tâbiyyûn Dâ'vâ ve Gâyeleri** adı altında bu çalışmayı Arapça'dan Osmanlıca'ya kazandırmıştır. Bu aynı zamanda Ezherî'nin ilk çeviri çalışmasıdır. Ayrıca eserin 59 ile 79.cu sayfaları arasındaki **Dîn-i İslâm: Kazâ ve Kader Meselesi** ek bölümü Ezherî'ye aittir. Her ne kadar eser tamamıyla Yusuf Ziyaeddin Hoca'ya ait değilse de yaptığı tercüme sayesinde Afgânî'nin önemli fikirlerini Bulgaristan'daki Müslüman aydınlara ulaştırmada katkısı büyüktür.¹⁰⁹

Dolayısıyla Ezherî bu çalışmasıyla üstadı M. Abduh'un hocası dünyaca ünlü ıslahatçı ve reformist Afgânî'nin görüşlerini tanıtmayı hedeflemiştir. Bu çalışmada genel olarak din ve materyalizmin birbirine zıt iki mefhum olduğu anlatılmaktadır. Materyalizmin hiçbir şekilde İslâm'la bir arada bulunamayacağını, bu yüce dinin inanç sistemine asla galebe çalamayacağını, maddeciliğin her ne pahasına olursa olsun onun evrensel hükümlerine hâlel getirmesi söz konusu olmayacağını ve her şeye rağmen medeniyetlerin tek halâskârı İslâm olduğu vurgulanmaktadır. Halbuki materyalizmin medeniyetler için yaptığı çalışmalar negatif sonuçlar doğurmuştur. Bu sebeple İslâm, materyalizm ve her türlü dünyevî sistemlerin bâtil görüşlerini kökünden çürütürcesine insanlığın iki cihan saadeti için çıkış yollarını göstermiştir.

¹⁰⁹ Hocamız Yusuf Ziyaeddin Ezherî'nin amacı Bulgaristan Müslümanları arasında Afgânî ve Abduh gibi iki İslâm rönesansçısının adlarını ve fikirlerini duyurmasıdır. Hoca, tercümeyi kitap olarak bastırmadan önce Şumnu'da dönemin dirâyetli fakihî Hocaîade Mehmed Muhyiddin'e okutmuş, kendisi tarafından beğenilmiş olacak ki, âlimin ilme bir iltifatı olarak şöyle bir beyt yazma teveccühünde bulunmuş: "Allah lütuf sahibidir, ilim onun katındandır, ondan dilediğini kuluna verir." Bu eser yıllar sonra, 1956'da ancak Türkiye'de Diyanet İşlerince basılabildi. (Kesioğlu, a.g.e., s. 164–165)

h. Târih-i İslâm

İhtiyaç neticesinde Medresetü'n-Nüvvâb'da okutulmak üzere Ziyaeddin Ezherî tarafından hazırlanarak 1932'de Şumnu İntibah Matbaası'nda basılmıştır. İslâm Tarihi ile ilgili bazı muteber kitaplardan tercüme ve alıntılar yapılarak telif edilmiştir.¹¹⁰ Eserin başında İbn-i Esîr'in Tarih-i Kâmil'i, Refik Bey'in Eşher-i Meşâhir-i İslâm-ı, Şeyh Muhammed el-Hudrî'nin Tarihü'l- Ümeme'l-İslamiye'si, İbn Hişâm ve Halebî'nin Sîreleri, Emir Ali Hindî'nin Tarih-i İslâm ve Rûhu'l-İslâm'ı, Mehmed Esas Bey'in Tarih-i Dîn-i İslâm'ı, Mahmud Esad Efendi'nin Tarih-i İslâm'ı gibi eserlerden istifade ettiğini belirtmiştir. Ders kitabı olması hasebiyle konular dar ve kısa tutulmuştur. Ezherî, klasik İslâm Tarihi kitaplarına benzer tarzda kendine has üslubuyla, önce insan ve evrenin yaratılışından yola çıkarak Arabistan'a uzanmış, İslâm'ın zuhurunda Arapların, Roma ve İranlıların hallerine değinmiştir. Bundan sonra Hz. Peygamber (a.s.)'ın doğumundan irtihaline dek adım adım bütün safhaları özenle işlemiştir. Yine Hulefâ-i Râşidîn döneminde meydana gelen hâdiseleri açıklayarak, Emeviler döneminin çöküşüyle eserinin ilk cildine son noktayı koymuştur. İki cilt olarak tasarlanan Tarih-i İslâm'ın ikinci cildinin basımı noksan kalmıştır. Zamanına göre 215 sayfadan müteşekkil Osmanlıca yapılmış örnek bir çalışmadır.

i. Telhîsu'l-Fusûl fî Usûl-i Hadîsi'r-Rasûl

¹¹⁰ Tarih-i İslâm çalışmasının sonunda "ifade-i mahsûsa" adı altında müellif şöyle yazıyor: "*Birkaç seneden beri Medresetü'n-Nüvvâb Tâlî Kısmı talebesi efendilerle Tarih-i İslâm'ı müzakere uhde-i âcizaneme havale ediliyor. Müfredat programına muvâfık kitap bulunamadığından, elde ettiğim eserlerden iktibas suretiyle mevâd-ı dersiye hazırlıyor ve takrir ediyorum. Bu suretle husûle gelen notların kitap şeklinde tab'ını talebe efendi kardeşlerimin rica etmeleri ve muhterem intibâh-ı ceride-i İslâmiyesi heyet-i idaresinin tab' ve neşrini deruhte eylemeleri üzerine teşekkürlerle müsâade ettim.*"

Daha ziyade hadisçiliği ile bilinen Ezherî'nin bu eseri Nüvvâb'ın Âlî Kısmı'nda mütâlaa edilmesi için 1941'de Sofya Nüvvâb Matbaası'nda neşredilmiştir. Ders kitabı olarak düşünülmüş olması niyetiyle konular nizamî bir şekilde işlenmemiş, kendine has bir metod takip etmiştir. Bu çalışmada hadis ilmine dair önemli mevzular öz ve net bir şekilde ele alınmış, ayrıca dipnot düşülerek açıklayıcı mahiyette ek bilgi de verilmiştir. Dönemine göre yapılmış seviyeli bir çalışmadır. Günümüzde bu mühim kitap üzerine çalışmalar yapılmaktadır.

j. Usûlü'l-Mer'iyye fi'l-Mürâfeâtî's-Şer'iyle

Fıkıhî meselelerle ilgili olan bu değerli çalışma 1937'de Şumnu Havâdis Matbaası'nda basılmıştır. Eser, Şeyh Zeyd'in el-Mürâfeât'i ile Mısır'ın Usûlü Muhâkemât-ı Şer'iyye'si esas alınarak Şemsü'l-eimme Serahsî'nin Mabsut'u, Hidâye'nin Şerhleri ve diğer muteber fıkıh kitaplarından yararlanılarak meydana getirilmiştir. Yaklaşık 200 sayfadan ibaret olup ağır bir Osmanlıca terminolojisiyle hazırlanmıştır.

k. Vahdâniyet-i İlâhiyenin Burhanları

1930 yılında Şumnu Terakkî Matbaası'nda basılan bu küçük çalışma, felsefe tarihi ve ilminde şöhret bulmuş şahsiyetlerin Arapça'ya çevrilmiş makalelerinden istifade edilerek meydana getirilmiştir. Descartes, Sokrates, Aristoteles, Platon, Newton, Voltaire, Jean Jack Russo, Samuel Clarke, Locke v.s filozofların Allah'ın varlığı, birliği hakkında özet olarak söylediklerine dikkat çekilmiştir. Burada Ezherî'nin batı düşüncesini irdelediği, karşılıklı mukayeseler yaptığı ve haddi aşmaksızın her türlü makul gelişmelere müspet bir bakış açısı sergilediği

sezilmektedir. Eser, terkihi itibarıyla kendisinin telifi olmakla birlikte Eski Yunan ve çağdaş filozofların da görüşlerine yer vermiştir. Hacim olarak bir dergiyi anımsatan bu mütevâzi çalışma felsefî olmasına rağmen akıcı ve sâde bir dille yazılmıştır. Dönemin ders kitapları konusundaki gereksinimleri göz önünde bulundurulursa, okullarda mütâlaa olunmak için yazıldığı muhtemeldir.

I. Vasiyyetü'l-İmâm Ali

1930 yılında Şumnu'da Sabri Sâdık Bey'in kurduğu Terakkî Matbaasında basılmıştır. Adı üstünde Hz. Ali'nin oğlu Hasan'a sözlü vasiyetini içermektedir.¹¹¹ Hz. Ali oğlu Hasan'a İslâm toplumunda birlik ve dayanışmanın önemini hatırlatarak muhafazası hususunda dikkatli olmasını tenbih etmiştir. Kanaatimizce muhtemelen Arapça olarak yazılmıştır. Elimizde olmayan nedenlerden dolayı bu çalışmaya sahip olamadığımızı belirtmek isterim.

2. Türkiye'de Basılan Eserleri

a. Câmiu'l- Künûz

Yusuf Ziyaeddin Ersal (Ezherî)'nin vefatından önce yapmış olduğu son çalışmalardan biri de Ali Vahîd Üryanî'nin derleyip seçtiği ahlâkî hadislerden meydana gelen eserini tercüme etmiş olmasıdır. Birkaç cilt olarak tasarlanan eserin 1960 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından sadece ilk cildi basılabilmektedir. Ezherî söz konusu kitabı tercüme ederken bazı yerlerde ilâve açıklamalarda bulunmuş, hadis-i şeriflerin usûlü açısından sıhhat ve za'f itibarıyla derecelerini

¹¹¹ Stoilova, Anka-İvanova, Zorka, "Za Dve Novi Sbirki Ot Arabografični Knigi, Zapazeni v Bılgaria", *Sıdbata na Müsülmanskite Obştnosti na Balkanite*, IMIR, Sofia 1998, c. II, s. 386.

araştırıp kaydetmiştir. Hadisleri derecelerine göre sahîh (Sh), hasen (Hs), zaîf (Z) ve münkere de (K) harfleri ile işaret etmiştir. İşaretine rastlanmayan hadislere de aslında olduğu gibi nokta (.) koyarak yetinmiştir. En önemlisi de gerçekleştirdiği tedkikat sonucunda eserin zayıf hadislerden oluşmadığına kanâat getirmiştir. Hadisler konularına göre muhtelif başlıklar altında bir araya getirilmiştir.

b. Cuma Günü ve Namazı

1959 yılında Ankara’da basılmıştır. Yusuf Ziyaeddin Ersal’ın bu kitabı, yaşadığı toplumda Cuma namazı hakkında gözlemlediği bazı olumsuz münakaşalar üzerine cevaben yazdığı anlaşılmaktadır. Öncelikle Cuma’nın etimolojik çalışmasını yaptıktan sonra değişik rivayetler çerçevesinde onun faziletlerinden bahsetmektedir. Müslümanlara has bu özel günün bir tecellî-i ilâhî ve bu günün içerisinde duaların makbûl olduğu bir icâbet saatinin bulunduğunu önemle vurgulamaktadır. Cuma namazının toplumsal ibadetler açısından mühim bir yer işgal ettiğini Kur’ân’daki ilgili ayetten¹¹² yola çıkarak Kütüb’ü Sitte ve muteber hadis imamlarından konuyla ilgili vârid olan pek çok rivayetlere yer vermiştir. Hakkı izah etmiş olmak emeli ile bu iki konuyu geniş çapta ele alarak kesin deliller sunmuştur.

c. Müslümanlıkta Tahâret ve Namaz

Yine Ezherî’nin 1959 yılında Altındağ Müftüsü iken yaptığı bu mütevâzi çalışma Ankara’da basılmıştır. Namazın sahih olmasının şartlarından olan maddî ve mânevî temizliğin hikmetlerini açıklayarak İslâm’ın olmazsa olmazlarından olan namaza dil uzatan ve inkar edenlere cevap olarak hazırlanmıştır. Hoca Efendi

¹¹² Cuma 62/9.

duyduğu rahatsızlık neticesinde dayanamayıp kaleme sarılmış, müsterih olması için namazla ilgili Kur'ân ayetlerinden ve Kütüb'ü Sitte'den bol kat'î deliller sunmuştur. Müslümanlık'ta bu iki mühim dînî meselenin farziyyet ve meşrûiyyetinin hikmetlerini tecellî ettirmek azmi ile bu risaleyi yazdığını belirtmiştir.

d. Şeyh Ahmed'in Vasiyet-nâmesi'nin Tenkidi

Yusuf Ziyaeddin Ersal (Ezherî) bu reddiyei 1956'da Ankara-Altındağ Müftüsü görevinde bulunduğu esnada kaleme almıştır. Maksudı, Vasiyetnâme diye elden ele dolaştırılmakta olan uydurma risalenin bozuk taraflarını red ve tenkid etmektir. Bu reddiyesinde Ezherî şöyle yazmaktadır: *“Bu risâle Hz. Rasûl-i Ekrem Efendimiz'in türbedârı Şeyh Ahmed¹¹³ namında biri tarafından Efendimiz'e, vasiyeti olmak üzere nispet edilerek rivayet olunmaktadır. Güya Şeyh Ahmed uykuda iken bu Vasiyetnâme'yi Rasûl-i Ekrem Efendimiz'den rüya tariki ile telakki ettiğini iddia ediyor. Bu iddia asla doğru olamaz. Bu rüya, rüya-yı sâdika değildir. Birisini görmüş ise, bu Rasûl-i Ekrem Efendimiz değildir. O'nu gördüğünü zannediyorsa da şemâili tam değildir. Rüya-yı sâdika teşkil etmez, aksine olarak şeytânîdir. Çünkü Vasiyetnâme'nin münderecatı Efendimiz'in hayatında tebliğ eylediği şer'î ahkâma muhâlifdir. Bu haliyle Müslümanlar arasında fitne ve fesadı mûcibdir. Müellif, saf ve nezih din kardeşlerimi tenvir maksadıyla tenkidini münasip gördüm diyor.”¹¹⁴*

e. Vahiy ve Risâlet

¹¹³ Bu Şeyh Ahmed kimdir? Ravza-i Mutahhera'nın bu isimde bir hizmetçisi var mıydı? Aklı, akidesi, ahlâkı itibarıyla nasıl bir zattır? İtibara layık mıdır? sorularının cevapları meçhuldür. Mevcudiyeti, şahsiyeti, ahvâli meçhul olan râvinin rivayeti asla makbul değildir.

¹¹⁴ Ersal, Y. Ziyâeddin, Şeyh Ahmed'in Vasiyet-nâmesi'nin Tenkidi, Güven Matbaası, Ankara 1956, s. 13-14.

Yusuf Ziyaeddin Ersal'ın vefatından kısa bir süre önce 1960 yılında kaleme aldığı ilmî bir çalışmadır. Müellif eserinde, Allah Teâlâ'nın insanoğlunun salâhına ihsanı ile saadet yolunu vahiy ve talim buyurmasının, ulûhiyyet ve rubûbiyyetinin gereği olduğunu, insanın da Allah Teâlâ'nın vahiy ve talimini kabul ederek hükümleri ile amelde bulunması suretiyle faydalanmaya ehil ve kabiliyetli bulunduğunu makul yollarla belirttiğini hatırlatmaktadır. Bu sebeple önce Allah'ın varlığı ve sıfatlarından, sonra insanın mahiyeti ve fitrî kabiliyetlerinden bahsetmiştir. Dolayısıyla bahsi geçen konuları geniş bir şekilde yedi bab başlığı altında incelemiştir.

Eserde genel olarak: Allah'ın varlığı ve bazı sıfatlarına, insanın hakiki mahiyeti ve fitrî kabiliyetine, Cenâb-ı Allah'ın insanın salâhına inayetine, salâhına inayetini vahiy tarikiyle îlânına, vahyin mucizeye mukârenetine, mucizenin mahiyetine ve risâlete dair meseleler tafsilatlı olarak ilmî bir uslubla anlatılmaktadır. Hemen hemen ayetler ışığında yapılan insicamlı çalışmada, insanın hilkati itibariyle öncelikle **vahiy ve risâlete** olan ihtiyacının kaçınılmaz olduğunu, aksine insanoğlunun tam manasıyla insan-ı kâmil ve abd-i münîb olmasının asla mümkün olmayacağı delilleriyle birlikte gözler önüne serilmiştir.

f. Ve'l-Asr Sûresinin Tefsiri

Abduh 1903 yılında Cezâir'de, Asr sûresini birkaç derste tefsir etmiş, ısrarlı talep üzerine bu tefsir, el-Menâr matbaasında küçük bir cep kitabı şeklinde basılmıştır.¹¹⁵ Yusuf Ziyaeddin Ezherî, kişiliğinden her zaman övgüyle bahsettiği hocası Abduh'un bu kıymetli çalışmasını Türkçeye tercüme etmiştir. Kendisinin de

¹¹⁵ Rıza, Reşid-Karaman, Hayreddin, a.g.e., s. 93.

açıkladığına göre, bu tercümenin bazı cümlelerine Abduh'un feyyaz takrirlerinden muktebes notlar eklemiştir. Çalışmanın önsözünde: “*Üstâd-ı merhûmun yazısının tercümesini dersinden aldığımız ilhamlara müsteniden verdiğimiz notlarla meraklı okuyuculara takdim ediyorum*” buyurmaktadır. Kur’ân’ın Kur’ân’la açıklanmasından yana olan Abduh, bu metodu takip ederek yaptığı tafsilatlı yorumlarla hidayet yollarına dikkat çekmiştir. Ezherî ise Abduh’un bu geniş ufkunu zengin ifadelerle günümüz Türkçesine kazandırmış ve Asr sûresinin çok kısa olmasına rağmen kendisinde hidayet yollarını topladığını vurgulayarak bir nevi hocasının görüşlerini sadâkatle paylaşmıştır. Eser, 1960 yılında Ankara’da yayınlanmıştır.

3. Basılmamış Eserleri

- a. Avcılık Risâlesi
- b. Avrupa’nın Yüksek Fikir Sâhiplerinin İslâmiyet’i Takdirleri
- c. Fâtîha Tefsiri
- d. İhlâs-ı Şerif Tefsiri
- e. Kadiyânî Mezhebine Reddiye
- f. Kur’ân-ı Kerîm Tercümesi Hakkında Mukaddime
- g. Kürsî Âyeti Tefsiri

4. Mevcut Makaleleri

- a. Gençlerimize Bir Öğüt.¹¹⁶
- b. İhtikâr.¹¹⁷
- c. İslâm Dînî ve Müslümanlar.¹¹⁸

¹¹⁶ İslâm Aylık Mecmua, Mayıs 1956, c. I, sayı 2, s. 31.

¹¹⁷ İAM, Mart-Nisan 1957, c. I, sayı 10, s. 11.

d. Kur'ân'ı Kerîm Lâfız ve Mânânın Mecnûdur.¹¹⁹

e. Mûsâvat.¹²⁰

f. Târih-i Kur'ân.¹²¹

¹¹⁸ DİBD (1961), s. 19–28.

¹¹⁹ İAM, Mart-Nisan 1958, c. II, sayı 15–16, s. 8.

¹²⁰ İAM, Aralık-Ocak 1956, c. I, sayı 8, s. 14.

¹²¹ Medeniyet, sayı 234/05 Ağustos 1940-sayı 285/30 Kasım 1941.

İKİNCİ BÖLÜM

TARİH-İ KUR'ÂN ADLI ÇALIŞMANIN İÇERİĞİ

A-TARİH-İ KUR'ÂN ÇALIŞMASININ TANITIMI

1. Çalışmanın Yazılış Amacı

Tezimizin konusu olan **Târih-i Kur'ân** 1940–41 yıllarında Yusuf Ziyaeddin Ezherî imzası ile o dönemde Bulgaristan Müslümanları **Dîni İslâm Müdâfileri Cemiyeti**'nin resmî yayın organı **Medeniyet** gazetesinde yayınlanan 26 ilmî makaleden müteşekkil önemli bir çalışmadır. Medeniyet gazetesi sayfalarında makaleler dizisi şeklinde kalması ve günümüze dek başlıca bir eser haline getirilmemesi bu anlamlı çalışmanın gün ışığına çıkmasını engellemiştir. Halbuki dönemi itibariyle Bulgaristan'da Kur'ân Tarihi ile ilgili yapılan ilk ve tek çalışmadır. İlk olması onun önemini daha da arttırmaktadır. Ezherî, Bulgaristan'da kaldığı müddet içerisinde gerek Medreset'ün-Nüvvâb'da gerekse bulunduğu toplumda hasıl olan gereksinime binaen muhtelif eserler kaleme aldığı malûmdur. Târih-i Kur'ân çalışması ise bir ihtiyaçtan ziyade onun ne denli başarılı bir araştırmacı olduğunun da göstergesidir. Nitekim bu çalışmanın içerisinde **Târih-i Kur'ân'a Dair**

Araştırmalar başlığı altında oldukça ciddi bilgiler sunmaktadır. İşte bu husus onun çok yönlülüğünü bir kez daha ortaya çıkarmaktadır. Bu çalışmasındaki amacı, genelde avamın bilmesi gereken İslâmî değer ve prensipleri Kur'ân Tarihi umum başlığıyla istifadelerine sunmak ise de özelde ilmî bir yayın organı olan Medeniyet gazetesi aracılığıyla eğitim ve kültür seviyesi yüksek insanları (entelektüel kesimi) muhatap aldığı aşikârdır. Dolayısıyla burada güdülen amacın her şeyden ziyade din kültürü ve Kur'ân bilgisi konusunda bir nebze söz sahibi olmak isteyen ve bu uğurda gayret sarf eden kişilerin yararına sunulmuş olması kuvvetli bir ihtimaldir.

2. Tarih-i Kur'ân'ın Yazılış Tarzı ve Konuları Ele Alış Özellikleri

a. Tarih-i Kur'ân Müstakil Bölümlerden Oluşan Makaleler

Dizisidir.

Değerli âlim, araştırmacı ve yazar Yusuf Ziyaeddin Ezherî ilmî donanımıyla kendisini ispat etmiş örnek bir şahsiyettir. Birikimini satırlara dökerek tarih yazan Ezherî'nin kitap şeklini almış eserleri bir yana bir de makaleler dizisi şeklinde gazete sayfalarında yer alan **Tarih-i Kur'ân** adlı çalışması mevcuttur. Oldukça edebî bir Osmanlıca uslûb ile Tarih-i Kur'ân genel başlığı altında 26 müstakil bölümden oluşan çalışmanın ilk 15 bölümü 1940'ta geri kalan bölümler ise 1941 yılında neşredilmiştir. Makaleler herhangi bir kopukluk olmaksızın kısa aralıklarla art arda okuyucuların hizmetine sunulmuştur. Her ne kadar iki kapak arasına toplanmamış olsa da zamanına has özelliğiyle orijinal bir çalışmadır. Gazete sayfalarında mahsur kalması ehemmiyetine gölge düşürdüğü bir gerçektir. Nitekim son dönemde Yusuf

Ziyaeddin Ersal (Ezherî) hakkında yapılan araştırmalarda onun bu çalışmasından pek söz edilmemektedir.

b. Bölümler Dağılık ve Farklılık Arz Etmektedir.

Müellif bu çalışmasını her ne kadar **Tarih-i Kur'ân** genel başlığı altında gerçekleştirmiş ise de belli başlı bir kitap şeklini almaması ve böyle bir mülâhazanın güdülmemesi sebebiyle konular uyum içerisinde işlenmemiştir. Genel bir örnekleme yapmak gerekirse Tarih-i Kur'ân'ı kendi çapında üç ana bölümde mütalaa etmek gerekir: Çalışmanın ilk (ana) bölümündeki 10 makale oldukça sistemli yürütülmeye gayret gösterilmiştir. Önce giriş mahiyetinde olan Kur'ân ve Kelâmullah konusunda teferruatlı bilgi sunulduktan sonra İslâm'dan önce dünyanın dînî, siyâsi ve sosyal yapısından hareketle Kur'ân'ın nüzûlünden kemaline, yazılmasından çoğaltılmasına ve bu esnada gelişen olaylara tarihî seyri içerisinde açıklık getirilmiştir. Ayrıca bu konular klasik İslâm tarihi konularıyla da paralellik içerisinde.

İkinci (ana) bölümdeki (11–20) makaleler evvelkilerine nazaran belirli bir sistem güdülmeksizin yazıldıkları dikkat çekmektedir. Burada müellif kendi arasında bütünlük arz etmeyen çeşitli meselelere odaklanarak: **Kur'ân kırâatleri, Kur'ân'ın Arapça dışında başka dillere tercümesi, hidayet kaynağı olması, harekelenmesi, güzel ses ve tecvitle okunması, îcâzı** gibi bahsi geçen konularda geniş malumat vermiştir.

Son üçüncü (ana) bölümü oluşturan 6 makale bir bakıma Târih-i Kur'ân çalışmasının genel değerlendirmesi mahiyetindedir. Müellif, **“Hz. Kur'ân'ın saadet-i beşeriyye için takrir buyurmuş olduğu usûl”** genel başlığı altında: Kur'ân'ın yeryüzüne inmesiyle insanlık tarihinin en büyük inkılâbını

gerçekleştirdiğini ve vahy-i ilâhi olması hasebiyle beşerin dünya ve ahirette mutlu ve kazançlı olmasına ilişkin yüksek usûl ve ahlâki kaideleri ihtiva ettiğini ayetlerle delillendirerek önemli prensipler şeklinde açıklamaya gayret göstermiştir.¹²² Yazar bir değerler bütünü olarak ele aldığı bazı mühim meseleleri kendine özgü bir sıralamaya tabi tutarak akıcı bir uslûb kullanmıştır.

Medeniyet gazetesi sayfalarında baştan sona 26 tefrikadan ibaret Ziyaeddin Ezherî imzalı Tarih-i Kur'ân çalışmasını kendi içerisinde 3 ana bölüm şeklinde tasnif ettikten sonra önemle belirtilmesi gerekir ki, yukarıda zikri geçen mevcut makalelere ilâve olarak **“Tarih-i Kur'ân'a dair araştırmalar”** başlığı altında 8 makale daha mevcuttur. Tarih-i Kur'ân çalışmasına ek olarak gözüken bu makaleler o yıllar için konuyla ilgili oldukça ciddi araştırmalar içermektedir. Ancak bu yazıların Ezherî'ye aidiyeti hususunda şüphe hasıl olmakla beraber aksine şahsına ait olmadıklarını da iddia etmek zordur. Nitekim bu makalelerin altında Ezherî imzası bulunmamakla birlikte uslûb bakımından bir önceki makalelerle uyumlu tarzda yazıldıkları gözlemlenmektedir. Düşük bir ihtimal de bu makalelerin o yıllarda Ezherî üniversitesinde eğitimini tamamlayarak Bulgaristan'a dönen ve Nüvvâb okuluna öğretim görevlisi atanan Ezherî'nin öğrencisi Osman Keskiöğlu'na ait olabileceğidir. İlk bakışta yanılgıya düşmemek amacıyla konuyla ilgili kesin ve net bir şeyler söylemek sağlıklı olmayacağı gibi, büyük ölçüde Ezherî tarafından yazılmış olmaları ihtimalini de göz ardı etmemek gerekir. Çünkü Ezherî'nin henüz hayatta olan öğrencilerinden Yusuf Kerim, **Sahabe Devrinden Kalma Mushaflar** başlığıyla 1998 yılında yayımladığı bir makalede bütün şüpheleri ortadan kaldırmaktadır. Yusuf Kerim makalesinin başında: *“Yusuf Ziyaeddin Ezherî hocamızın yazısını biraz*

¹²² Tarih-i Kur'ân'ın içeriği kısmında bahsi geçen bölümle ilgili teferruatlı bilgi verilecektir.

kısaltıp sadeleştirerek sunuyoruz” diyerek mezkûr makalelerin hocasına ait olduğunu belirtmiştir.¹²³ Bir bakıma delil teşkil eden bu açıklamadan sonra makalelerin Ezherî’ye aidiyeti hususunda gelişen müspet bakış ve kanaatten yola çıkarak bu son 8 makale genel olarak şu konuları muhtevîdir:

- Hz. Osman’ın istinsah ettirdiği yedi Mushaf-ı şerif’i nerelere gönderdi?
- Mekke, Medine, Kûfe ve Basra Mushafları nüshalarından bugün mevcut olarak nerede bulunuyor?
- Rusya’da Mushaf-ı Osman olduğu söylenen Mushaf hakikaten Hz. Osman’ın şehadet kanını taşıyan nüsha mıdır?
- Hz. Ali tarafından yazılan Mushaflar bugün nerededir?
- Kâhire kütüphanesinde kıymetli Mushaflar, Süleymaniye medresesinde nadir Mushaflar, Münih şehrinde 6000 Mushaf arasında birinci sayılan Mushaf nerededir?
- Sahabe devrinde yazılan Mushafların adedi kaçâ bâliğ, İslâm ümmetinin Kur’ân’a gösterdiği inayet ne kadar? v.b konulardaki makaleler önceki çalışmalardan tamamen farklı bir yön izleyerek soru cevap şeklinde hazırlanmışlardır. İlk makalelerden de anlaşılacağı üzere, sahabe devrinde ve bilhassa Hz. Osman döneminde istinsah ettirilerek çeşitli yer ve kavimlere gönderilen Mushaf’lar, o dönemden günümüze dek sürekli değişen ve gelişen dünyevî imkân ve şartlar karşısında nerelerde, kimlerin elinde, nasıl ve ne şekilde muhafaza edile geldiklerinin tarihi serüveni incelenmiştir. Dolayısıyla **Tarih-i Kur’ân** başlığıyla yazılan ilk 26 makale kendi bütünlüğü çerçevesinde ve kısmen de bazı konular arasında genel bir tutarlılık ve uyum

¹²³ Kerim, a,g,m., s. 30

içerisinde seyrederken, **Tarih-i Kur'ân'a dair araştırmalar** umûmi başlığıyla yazılan son 8 makale farklı meseleleri ele almıştır. Burada unutulmaması gereken husus da şu ki, Yusuf Ziyaeddin Ezherî'nin yapmış olduğu **Tarih-i Kur'ân** çalışması baştan sona insicamlı bir eser olarak hazırlanmamış olması açısından konuların da kendi arasında farklılık arz etmesi son derece doğaldır. Yalnız konular bir bütün olarak değerlendirildiğinde dönemi itibariyle Kur'ân Tarihi ile ilgili sağlam tespitler içeren dikkate değer bir çalışmadır.

**c. Yusuf Ziyaeddin Ezherî Çalışmasında Âyet, Hadis ve
Sahâbe Rivâyetleri Başta Olmak Üzere Mezhep İmamlarının,
Mütekaddim ve Son Dönem Âlimlerin Görüşlerini Zikretmiştir.**

Ezherî evvela herhangi bir konu veya mesele ile alâkalı ayet ve hadisleri ön plana çıkararak Kur'ân ve Sünnet'ten hareketle olayları sağlam temellere oturtturarak delillendirmektedir. Çalışmanın içeriği baştan sona tahlil edildiğinde müellifin her şeyden fazla Kur'ân ayetleriyle ihticac ettiği anlaşılmaktadır. Buna karşılık daha çok hadisçiliğiyle bilinen Ezherî, çalışmasının genelinde pek fazla hadis kullanmadığı gözlemlenmektedir. O halde onun ilk delili veya kaynağı Kur'ân'dır. Fakat Tarih-i Kur'ân içerisinde kullandığı ayet ve hadislerin yerlerini belirtmemesi dikkat çekmektedir.

Böylece Kur'ân Tarihi ile ilgili muhtelif konuları incelerken şer'î kaynakların ilki Kitap'tan delil getirmiştir. İncelediği konular hakkında (kendi görüşü de dahil) farklı görüşleri de zikretmiş ve her birisinin dayandığı delillerden önce ayetleri dikkate almıştır. Yalnız delil olarak getirdiği ayeti bazen sadece zikredip geçerken,

bazen de ayetin kast ettiği manayı genişçe açıklayarak adeta ayetin kendi tercih ettiği görüşü desteklediğini belirtmek istemiştir. Hatta çalışmasının pek çok yerinde ayeti bir başka ayetle destekleme yöntemini tercih etmiştir. Kısacası müellif, görüşlerine mesned olarak önce (varsa) Kur’ân’dan ayetleri zikreder. Bu metod aynı zamanda Ebû Hanife’nin de metodudur. Hanefî mezhebi çizgisinden ayrılmayan Ezherî, bir bakıma bu mezhebin usûlünü takip etmeye gayret etmiştir diyebiliriz.

Şer’î hükümlerin Kur’ân’dan sonra ikinci kaynağı şüphesiz hadislerdir. Müellif çalışmasında daha ziyade ayetleri kullanmasına rağmen az da olsa uygun gördüğü yerlerde hadislere de yer vermiştir. Eğer konu ile ilgili her hangi bir ayet yoksa, delil olarak hadis kullanmıştır. Yalnız yukarda da zikrolunduğu üzere hadislerin de kaynaklarını belirtmemiştir. Mesela: Muaz b. Cebel (r.a)’ den mervîdir ki, Rasûl-i Ekrem Efendimiz: **“Suâdânın (cennetliklerin) hayatını, şühedânın mevtini, haşir gününde fevz ve necâti, tan-i zalil-i ilâhiyyede rahatı, delâlet gününde hidayeti isterseniz Kur’ân okuyunuz; çünkü Kur’ân Kelâmu’r-Rahmân, Hars mine’s-şeytan, Ruchân fi’l-mîzandır”** hadis-i şerîfi buna bir örnektir.

Hiç şüphesiz ki, Peygamberimiz (a.s) vahye mazhar İslâm’ın muazzam bir nâşiri olarak bütün dînî hükümlere ve delillere muttali idi. Aynı şekilde O’nun yüce huzurundan feyz alan ashâb-ı kiram dahi, şer’î delil ve hükümlerin ledünniyatına muttali, bu hususta yüksek bir anlayış melekesine haiz idiler. Ezherî de klasik âlimlerin eserlerine benzer şekilde çalışmasında Hz. Peygamber (s.a.v)’e öğrenci olma bahtiyarlığına ulaşan bazı sahabelerden rivayetler sunmuştur. Başta dört büyük halife olmak üzere Übey bin Ka’b (v. 19/640), Abdullah bin Mes’ûd (v. 32/652), Abdullah bin Abbas (v.68/687–688), Abdullah bin es-Saib, Abdullah bin Ayyaş bin

Rebîa, Ebû Abdîrrahmân es-Sülemî (v. 74/693), Ebû Mûsâ el-Eş'arî (v. 44/644), Ebû'd-Derdâ (v. 652), Ebû Hureyre (57/676), Zeyd bin Sâbit (v. 45/665), Amr bin el-As, Hz. Âişe (612–676), Ümmü Seleme v.s sahabelerin Kur'ân'ın nuzûlü esnasında özellikle de hıfzı ve kırâati noktasında çok ciddi görevler üstlenerek kilit konumda olduklarını önemle belirtmiştir. Genel olarak bütün çalışmasında olduğu gibi bu rivayetlerin de hangi kaynaklarda geçtiğini belirtmemiştir.

Sahabe döneminde dînî ilimlerin tam manasıyla teşekkül etmeyişi ve müdevven bir halde olmayışı bir gerçek ise de, o seçkin topluluğun rivayetleri öncelikli ve sağlam bir kaynak teşkil etmektedir. Nitekim müellif, Kur'ân'a müthiş hizmetleri bulunan ashâbı işaretle: **“İşte bu kurrâ ve hafızlar tabakasının Hz. Kur'ân'a haddinden ziyade bir muhabbetle yaptıkları büyük hizmetleri vasıtasıyla ki, Hz. Kur'ân münzel olduğu üzere tağyir ve tahriften sâlim olarak muhafaza edilmiş, nakil ve rivayetinin tevâtürü sabit olmuştur.”**¹²⁴

Geniş ilmî dirayeti ve derin muhâkemesiyle **Şeyh Efendi** olarak anılan Ezherî, daima inandığı hak ve hakikatten yana olmuştur. Eserlerinden de anlaşıldığı üzere vâkıf olduğu ilim dallarında serbestçe fikir beyan etmiş, kendine özgü uslûbuyla çeşitli meselelere açıklık getirmiş ve bu birikimini satırlara dökerek değerli eserler vermiştir. Ezherî, Hanefî çizgisini koruyan bir âlim olarak mezhep imamlarından önceliği Ebû Hanife'ye tanımış ve ilkin onun görüşlerine yer vermiştir. Hatta ilk başlarda mezhep imamlarından yalnız Ebû Hanife'nin görüşlerini serdederek onunla yetinmiştir. Yalnız çalışmasının bütünlüğü içerisinde sıkça Hanefî fıkıhçılarından görüşler beyan ettiğini söyleyebiliriz. Ayrıca konusuna göre (önceki ve son dönem) farklı alimlerin görüşlerini de araya serpiştirmiştir. Bunların arasında

¹²⁴ Ezherî, Yusuf Ziyaeddin, “*Tarih-i Kur'ân*”, Medeniyet, Sofya: Nüvvâb Matbaası 1940, sayı 245, s. 1, Tefrika 10.

sıkça zikrettiği İmâm-ı Gazâlî, İmâm-ı Suyûtî ve müellifin Ezher’de okuduğu yıllarda kendisine hocalık yapan meşhur ıslahatçı Muhammed Abduh’u sayabiliriz. Zaman zaman hayranı olduğu hocası Abduh’un görüşlerine yer verirken kendisinden övgüyle bahsetmeyi de ihmal etmemiştir.

Diğer taraftan konuları işlerken öteki mezhep mensuplarının bilhassa İmâm-ı Şâfiî’nin, Mâlikî ve Hanbelî’nin görüşlerini de zikretmiştir. Bunların yanında Buhârî, Müslim, Ahmet bin Hanbel gibi hadis ilmi otoritelerinin gerçekleştirdikleri muazzam çalışmaları hatırlatarak onların usûl ve kaidelerinin çok iyi mütâlaa edilmesinin gerekliliğine değinmektedir.

Ezherî, çalışmasının birkaç yerinde kelimeleri ve ıstılahları izah noktasında şiirden de istifade etmiştir. Nitekim şiir, arabın başvurabileceği mühim bir kaynak ve bilgi deposudur. Bu hususun daha net kavranabilmesi için müellifin çalışmasından konuyla ilgili bir örnek vermek yerinde olacaktır: Ezherî, ilimle iştigal eden sahabenin büyüklerinden Abdullah bin Mes’ûd’un **“İlmi isteyen Kur’ân’ı aktarsın”** cümlesini destekleyici mahiyette: **“Cumi’a’l-ilmu fi’l-Kur’ân-i lâkin-Tükâsıru anhu efhâmü’r-ricâl”** şeklindeki şiir beytiyle işlediği konuyu süslemiştir. Yeri gelmişken hemen belirtelim ki, burada Yusuf Ziyaeddin Ezherî, Arap edebiyatı noktasında da bilgi sahibi olduğunun ipuçlarını vermiştir.

d. Batılı İlim Adamlarının, Araştırmacı ve Müsteşriklerin

Açıklamalarına da Yer Vermeyi İhmal Etmemiştir.

Müellif, İslâm hakkında sağlıklı bilgiler sunan batılı ilim adamlarına sırt çevirmemiş, uygun gördüğü yerlerde onların fikirlerinden etraflıca yararlanmıştır. Bunun aksine İslâm’a ve Hz. Peygamber (s.a.v)’e karşı negatif duygular besleyen

müsteşriklerin görüşlerine şiddetle karşı çıkarak onları sivri bir dille kınamış, tahrif amaçlı fikirlerin isabetsiz olduğunu yazmıştır. İslâm âleminin ilimde geri kalmasının üzüntüsünü belirtirken, Avrupa âlemini (batılı araştırmacıları) ilim sevdalıları olarak nitelemiş ve böylece her hususta Müslümanlara galip geldiklerini yakınlıkla ifade etmiştir. Müellif eserinde konuyla ilgili şu satırlara yer vermektedir: **“Avrupa âlemi ilim âşığıdır. Asırlardan beri ilmî araştırmalar sahasında çok ilerlemiştir. Üniversitelerde doğu (İslâm) dilleri okutuluyor, mütehassıslar yetiştiriliyor. Avrupalılar her vasıta ile İslâm ülkelerinden çektikleri ilmî eserleri bizim gibi seyr-u temâşâ için müze haline koymuyorlar, umûmun ilmî istifadesine açık, çapça inşa ettikleri muhteşem kütüphanelerine koyuyorlar. Kendi ilmî eserleri yanında onları da mütalaa ve münderecâtını tedkik ediyorlar. Son zamanlarda bizim İslâm âleminin ilmî dili olan Arapçayı terk etmekle cahili kaldığımız İslâmî ilimlerin birçok bahislerini bugün Avrupa müsteşriklerinden öğreniyoruz. Erbâb-ı mütalaa (okuyanlara) malumdur ki, İslâmî ilimlerin hangi şubesinden hatta İslâm tarihinden, Hadis-i nebevîden, Kur’ân-ı Kerîm’in tefsirinden bahseden birçok muharrirlerimiz, müelliflerimiz Avrupa âlimlerinin bu ilimlere dair eserlerinden alıp iktibas ediyor. Tedkikat ve muhâkemâtına yorum ve itimatta bulunuyor.”**¹²⁵

Yusuf Ziyaeddin Ezherî’nin yaşadığı dönemde Fransız dilinin (günümüzdeki İngilizce gibi) daha yaygın ve oldukça etkili olduğunu anlamak zor değildir. Nitekim çalışmasında daha fazla Fransız ilim adamları ve müsteşriklerin adlarını zikretmektedir. Bunların arasında: meşhur Fransız bilgini Jules La Boom, filozof Ernest Renan (1823–1892) ve Auguste Sabatier (1839–1901), müsteşrik Emile

¹²⁵ Ezherî, Yusuf Ziyaeddin, “*Tarih-i Kur’ân*”, Medeniyet, Sofya: Nüvvab Matbaası 1940, sayı 240, s. 1, Tefrika 6

Dermenghem (1892–1971), Reinhart Pieter Anne Dozy (1820–1883), Guillaume Raynal (1713–1796) ve Alman filozof Ceizler’in isimleri geçmektedir.

Müellif, dinler tarihine tam manasıyla vakıf Avrupalı bilginlerin, İslâm tarihi ve siyer-i nebî hakkında da yaptıkları uzun ve detaylı araştırmalar sonucunda İslâm’ın hak, Hz. Peygamber (a.s)’ın da büyük bir zat ve kâmil insan olduğunun farkına vardıklarını, böyle düşünenlerin seneden seneye çoğaldıklarını belirtmiştir. Bu şekilde de İslâm hakkındaki olumlu kanaatlerini çekinmeden neşrettiklerini yazmaktadır. Ancak bunların içinden (Dermenghem ve Dozy gibileri) kıskançlık ve kibre kapılarak vahy-i Muhammedî’nin önceki dinlerden muktebes olduğunu iddia etmenin sapıklık, çirkin görüşlerinin de batıl ve merdud olduğunu açıklamıştır. Ezherî, İslâm’ın pâk akidesi ve nezih ahlakına görgüsüzce saldıranların çabaları ne olursa olsun maksatlarına asla erişemeyeceklerini ve neticede kaybedenlerin kendileri olacağı gerçeğini Kur’ân’ın diliyle bir kez daha hatırlatmıştır.

3. Ezherî’nin Tarih-i Kur’ân’da Müracaat Ettiği Belli Başlı

Kaynaklar

Hiç şüphesiz ki, her ilmin temelinde, gelişmesi ve yükselişinin ardında güvenilir kaynaklar yatmaktadır. İslâmî ilimler söz konusu olunca en başta Kur’ân ve Sünnet temelleri üzerine oturtulmuş olmaları son derece tabidir. Hattâ birbirini tamamlayan bu iki ana kaynak olmaksızın ilim yapmanın sağlıklı ve isabetli olmayacağı apaçıktır. Hz. Peygamber (a.s)’ın vefatından sonra muhtelif zaman dilimlerinde (Sahâbe, Tâbiîn, Tebe-i Tâbiîn, Müctehid İmamlar v.s) hızla gelişen ilmî çalışmalar bu uğurda mutlak payı olan İslâm âlimlerini Kur’ân ve Sünnet’ten hareketle ümmete kaynak teşkil edecek eserler yazmaya sevk etmiştir. Öyle ki, bu

durum dînî meselelerin izahı ve doğru anlaşılması açısından hem zaruret meydana getirmiş, hem de ilk dönem âlimlerine ciddi sorumluluklar yüklemiştir. Bu yükümlülüğünden hareketle ilk devirlerden günümüze kadar ilimle iştigal eden sayısız âlimler bugünün çalışmalarına ışık tutan eşsiz eserleriyle temel taşı konumuna gelmişlerdir. Bu sayısız âlimler kervanına katılanlardan biri de yakın geçmişte (XVIII-XIX y.y) yaşamış olan ve kendi çapında mütevazî kalemiyle ilme bir nebze katkıda bulunan Şeyh Yusuf Ziyaeddin Ezherî'dir.

Daha önce de belirtildiği üzere Yusuf Ziyaeddin Ezherî Tarih-i Kur'ân adlı çalışmasında evvelâ ayet ve hadisleri esas almıştır. Özellikle bazı konuları baştan sona ayetler çerçevesinde işlediği hakikattir. Bunların yanında zaman zaman sahâbe sözü ve rivayetlerine yer vermiştir. Bu şekilde Ezherî, klasik âlimlerin uygulamalarında olduğu gibi Kitap, Sünnet, İcma ve Kıyas'ın yanında, tarih içerisinde muhtelif dönemlerde dinimizin ilmî, fikrî, ictihâdî, ahlâkî ve kültürel yönüne ilişkin değerli eserler veren âlimlerin görüşlerini de kullanmıştır. Yalnız bahsi geçen dört şer'î delilden İcma'a az yer verdiği göze çarpmaktadır. Çünkü İcma ile ilgili pek az misal zikretmiştir. Fakat konuları incelerken "beyne'l-ulemâ mukarrer usûldendir ki", "beyne'l-ulemâ muttefekun aleyh bir meseledir ki" diyerek o konuda âlimlerin icma etmiş olduğunu belirtmek istediğini zannediyoruz.

Ezherî çalışmasında Ebû Hanife başta olmak üzere Ebû Yusuf, İmâm-ı Muhammed gibi Hanefî mezhebi ağırlıklı âlimlerin görüşlerine yer verdiğini daha önce bahsetmiştik. Nitekim Tarih-i Kur'ân satırları arasında karşılaştığımız "eimme-i hanefiyyeden", "ecelle-i hanefiyyeden", "fetavâ-i hanefiyyeden" şeklindeki ve benzer ifadeler bunun bariz bir göstergesidir. Ayrıca yerine göre İmâm-ı Şâfiî, Mâlikî, Hanbelî'nin görüşlerini de zikretmiştir. Yine çalışmasında önemli gördüğü

İmâm-ı Gazâlî, İmâm-ı Suyûtî, Fahreddin Râzî, Muhammed Abduh, Reşit Rızâ v.s âlimlerin eserlerinden örnekler getirmiştir. İlgili âlimlerin eserleri yanında genellikle isimlerini zikrederek görüşlerini beyan etmiştir. Bazen herhangi bir âlimin ismini zikrederken eserinin ismini belirtmemiştir. Bazen de konular içerisinde genel ifadeler kullanmıştır. Mesela: “muâsır ulemâdan kesb-i vukûfiyetle meşhur bir zat”, “usûl-ü itikadiyye ve muhimmedendir ki”, “sünen-i marufedendir ki”, “ekâbir-i eimmeden birçoklarına göre”, “müfessirînden bazıları” tarzındaki ibareleri görmek mümkündür. Yine İmâm-ı Ebû Yusuf, İmâm-ı Muhammed, İmâm-ı Buhârî, Kastalânî, İbn İshak, İbn Ebî Salâh, Kadı İyaz v.b âlimlerin isimlerini zikrettiği halde eserlerini zikretmiyor. Her halükârda Ezherî, erken ve geç dönem âlimlerinden birçoğunun görüşlerine müsteniden çalışmasını beslemiştir.

Tarih-i Kur’ân’da tespit edebildiğimiz belli başlı eserleri zikrederim:

Ebû Hanife’nin **Fıkhu’l-Ekber**’i, İmâm-ı Gazâlî’nin (v.505/111) **İhyâ’u Ulûmi’d-Dîn**’i ve **İlcâmü’l-Avâm an İlmi’l-Kelâm**’ı, İmâm-ı Suyûtî’nin (v.911/1505) **İtkan**’ı, Beyhakî’nin (994–1066) **Şu’bu’l-İmân**’ı, Ebu’l-Hasen el-Merginânî’nin (v. 593/1197) **Tecnis**’i, Ebû Bekr Kâsânî’nin (v. 1191) **Bedâi-i Sanâi**’si, Cassas’ın (917–981) **Ahkâmu’l-Kur’ân**’ı, Abdülaziz b. Ahmed el-Buhârî’nin (v. 483/1090) **Usûl’ü-Pezdevî Şerhi**, Hafızuddin eş-Şifâ’nın **Keşfu’l-Esrâr**’ı, İbn Hâcer el-Askalânî’nin (v.852/1448) **Sahih-i Buhârî Şerhi**, İmâm-ı Nevevî’nin (v. 676/1277) **Zîtibyan fî Âdâbi Hameleti’l-Kur’ân**’ı, İmâm-ı Şafîî’nin (v.204/819) **el-Muhtasar**’ı, Sehavî’nin (v.641/1243) **Cemâlü’l-Kurra**’sı, Nizâmuddin Nîsâbü’rî’nin **Garâibu’l-Kur’ân ve Regâibu’l-Furkan**’ı, Muhammed Bahit’in (v. 1935) **El-Kelimâtü’l-Hisân fî’l-Hurûfi’s-Seb’ati ve Cem’ıl-Kur’ân**’ı, Muhammed

Abduh'un (v. 1905) **Risaletü't-Tevhîd**'i, Reşit Rızâ'nın (v. 1935) **Mecelletü'l-Menar**'ı v.s gibi kitaplardır.¹²⁶

İslâm âlimlerinin yanında batılı ilim adamları ve araştırmacılardan Mösyö Dozy'nin **İspanya Arapları**, Emile Dermenghem'in **Muhammed'in Hayatı**, Ceizler'in **Tarih-i Akâid**'i, Ernest Renan'ın **Tarih-i Edyân**'ı, Auguste Sabatier'in **Felsefe-i Edyân**'ı gibi çalışmalardan istifade etmiştir. Ayrıca "Avrupa ulemasına göre" ve buna benzer genel ifadeler kullanarak bu konuda pek fazla isim ve eser zikretmemiştir.

Yusuf Ziyaeddin Ezherî kullanmış olduğu farklı kaynaklara rağmen Tarih-i Kur'ân çalışmasının tamamı ilmî kapasitesi ve derin muhakemesinin orijinal bir semeresidir.

4. Târih-i Kur'ân Üzerinde Yapılan Çalışmalar

Ezherî'nin vefatından yaklaşık yarım asır, Tarih-i Kur'ân çalışmasının üzerinden ise neredeyse yetmiş yıl geçmiş olmasına rağmen bu konuyla ilgili hemen hemen hiçbir çalışma yapılmamıştır. Hatta Şeyh Efendi'nin hayatı ve eserleriyle ilgili gerek öz gerekse teferruatlı bilgi sunanların büyük bir kısmı onun bu çalışmasının varlığından bîhaberdir desek abartmış olmayız. Kanaatimizce Tarih-i Kur'ân makalelerinin gazete sayfalarında (mahsur) kalmış olmaları ve bir bütün olarak iki kapak arasına konulmamaları sebebiyle tanınmamış olabilirler. Ancak son zamanlarda Bulgaristan Müslümanları arasında yetişen değerli araştırmacı ve yazar

¹²⁶ Tarih-i Kur'ân çalışmasının orijinalinde kaynak olarak kullanılan eser sahibi âlimlerin vefat tarihleri verilmemiştir. Adları geçen alimlerin yanında günümüz bilimsel çalışmalarında olduğu gibi sırasına göre vefat tarihlerini de vermeyi uygun gördük.

Vedat Sabri'nin¹²⁷ bahsi geçen Tarih-i Kur'ân makalelerini Osmanlıca'dan günümüz Türkçesine latinize ve sadeleştirilmiş haliyle müstakil bir kitap haline getirme çalışmaları henüz devam etmektedir. Dolayısıyla tezimizin önemli bir bölümünü oluşturan Tarih-i Kur'ân, içerdiği konuların tafsilatlı tanıtımı ve değerlendirilmesi bakımından üzerinde âcizâne yapılmış ilk çalışmayı teşkil edecektir.

B. KONULARINA GÖRE TÂRİH-İ KUR'ÂN'IN İÇERİĞİ

Daha önce de belirtildiği üzere Tarih-i Kur'ân çalışması Medeniyet gazetesi sayfalarında yayınlanmış 26 makaleden ibarettir. Ancak 26 makalenin varlığı, ilk bakışta ayrı ayrı 26 konunun olabileceği çağrışımını yapsa da, aslında böyle değildir. Nitekim bazı konular ayrıntılı olarak birden fazla iki veya üç makalede işlenmiştir. Dolayısıyla mevcut konuları Yusuf Ziyaeddin Ezherî'nin ele alış sırasına göre olduğu gibi tanıtmak yerinde olacaktır:

1. Kur'ân'ın Tarifi ve Diğer İsimleri

Yusuf Ziyaeddin Ezherî gerek eski gerekse günümüz ilim ehlinin Kur'ân tarifi konusunda (belkide çok küçük istisnalar dışında) hemfikir oldukları açıklamalarına muvâfık şekilde şöyle yazıyor:

“**Kur'ân** (قرآن) esâsen masdardır, gufrân, ruchân gibi, fiilleri **cemea** (جمع) **yecmeu** (يجمع) manâsına olan **karâe** (قرأ) **yekrau** (يقرأ)'dur, diğer bir masdarı da kırâattir. Okuyan kimsenin okurken harfleri, kelimeleri toplayarak bir araya getirdiği için okuma fiiline **kırâat** (قراءة) denmiştir.

¹²⁷ Sofya Yüksek İslâm Enstitüsü mezunu olan Vedat Sabri halen Bulgaristan Müslümanları Başmüftü Yardımcısı görevini sürdürmektedir.

Sonra Allah Teâlâ Hazretleri Kitâb-ı Kerîm'i, Habîb-i ekremi Hazreti Muhammed (s.a.v) üzerine tenzîl buyururken bu Kitâb-ı Kerîm bütün mukaddes kitapların semerât ve füyûzâtını, bütün ilmî hakikati câmi (toplayıcı) olacağı için **Kur'ân** lafzı ile isimlendirmiş ve bu sûretle vahy-i Muhammedî'nin esâsı, dîn-i mübîn-i İslâm'ın dayanağı olan Kur'an-ı Kerîm-i İlâhî'nin câmiyyetine (toplayıcılığına) işâret eden ism-i ilmî olmuştur. Allah Teâlâ Hazretlerinin bu Kitâb-ı Kerîm'i herşeyi açıkça anlatıp bildirmek (Nahl, 16/89) ve her râtıb (yaş) ve yâbisi (kuruyu) câmi (toplayıcı) bulunmakla (En'am, 6/59) vasfında da buna işâret vardır. Bâb-ı Medîne li'l-ilm Alî b. Ebî Tâlib (v. 40/660) hazretlerinin "Kur'ân'ın cem etmediği hiçbir ilim kalmamıştır" buyurmuş olması, âlim sahabenin büyüklerinden Abdullah bin Mes'ûd (r.a)'ın "İlmi isteyen Kur'ân'ı aktarsın" demiş bulunması da bu gerçeği destekleyip kuvvetlendirmektedir. Şiir:

جمع العلم فى القرآن لكن تقاصر عنه افهام الرجال

Kur'ân-i Kerîm'in vahiy diliyle **Kitâb** (كتاب) olarak isimlendirilmesi de aynıdır; çünkü **Kitâb** lafzı da aslen masdardır. **Cemea** (جمع) **yecmeu** (يجمع) manasına olan **ketebe** (كتب) **yektübü** (يكتب)'den gelir. Yazmakta harfleri, kelimeleri bir diğerine zammetmek (eklemek) olduğu için **Kitâb** denmiş, sonra yazılmak şânından olan Hazreti Kur'ân'a olan mübalağa tarikiyle bu ad verilmiştir. Bu sûretle lisân-ı İslâm'da **Kur'ân**, **Kitâb** lâfızlarıyla kastedilen Kitâb-ı Azîzdir.

Kitâb-ı Azîz'in, Kur'ân-ı Kerîm ve Sünnet-i nebeviyyede vârid diğer birçok isimleri daha vardır: **Azîm**, **Azîz**, **Aliyy**, **Nûr**, **Hak**, **Hakîm**, **Kerîm**, **Mübîn**, **Münîr**, **Beşîr**, **Şifâ**, **Rahmet**, **Furkân**, **Burhân**, **Beyân**, **Tıbyân**, **Fasl**, **Sıdk**, **Musaddik**, **Zikrâ**, **Zikr**, **Tezkire**, **Hüküm**, **Hikmet**, **Muhkem**, **Hablüllâh**, **Me'debetullâh**,

Sâhibu'l-mü'min, Kelâmu'r-Rahmân, Hars mine's-şeytân, Ruchân fi'l-mîzân
bu cümledendir.

Azîmdir, çünkü râtib (yaş) ve yâbisi (kuruyu) toplamaktadır. **Azîz**dir, çünkü gayr-ı mağluptur, mislini getirmek mümkün değildir. **Aliy**dir, çünkü hükmen her şeyin üstündedir. **Nûr**dur, çünkü sıdkı zâhir ve kendisi hakkın mazharıdır. **Hak**tır, çünkü vâkiin mîsdâkıdır (doğruyu ispat eder).

Hakîmdir, çünkü ilim ve amel ile memlûdur (doludur). **Kerîm**dir, çünkü tebşîr (müjdeleme) ve tahzîri (sakındırma) hep lütuftur. **Mübîn**dir, çünkü bütün hakikatleri açıklar. **Münîr**dir, çünkü bütün esrârı izhâr eder. **Beşîr**dir, çünkü sâlih amel ashâbı olan müminleri müjdeler. **Şifâ**dır, çünkü cehâlet ve gavâyet (azgınlık) dertlerini giderir. **Rahmet**tir, çünkü inzâlî yâhut emirlerine göre hareket etmek mü'minîne rahmettir. **Furkân**dır, çünkü hak ile bâtlı birbirinden ayırır. **Burhân**dır, batıl karşısında gerçeği arayanın galip gelme vâsıtasıdır. **Beyân**dır, çünkü hakkı olduğu gibi çarpıtmadan beyan eder. **Tıbyân**dır, beyânda en yüksek bir mertebededir. **Fas**ldır, çünkü hatâyı, sevâbı tefrîk (ayır) eder. **Sıdk**tır, çünkü doğruyu ve vâkıa-yı hâli aynen beyân etmiştir. **Musaddik**tir, çünkü semâvi kitapların usûl ve esaslarını doğrular. **Zikrâ**dır, çünkü her abd-i münîbin (mâsiyeti terkedip hakka rucû eden) mevzasıdır. **Zikr**dir, çünkü her an tâzim ve teşrîf ile anılır. **Tezkire**dir, çünkü hakkı, hayrı tezkîr eder. **Hüküm**dür, yanî hikmettir. **Hikmet**tir, hikmet-i bâligadır. **Muhkem**dir, çünkü yalan, çelişki ve bütün kusûr ve ayıplardan berî (temiz)dir. **Hablüllâh**tır, çünkü Yüce Rabb'e kurbet ve vuslat vesîlesidir. **Me'debetullâh**tır, saâdet ehli için çekilmiş rabbânî bir ziyafettir."¹²⁸

¹²⁸ A.g.m., sayı 234, s. 3, tefrika 1.

Burada belirtilmesi gereken husus şu ki, aslında bütün Tarih-i Kur’ân makaleleri sırasına göre numaralandırılmıştır. Ancak yukarda yer verilen Kur’ân tarifine ilişkin ilk makale muhtemelen giriş olarak tasarlanmış olması bakımından numaralanmamıştır. Aslında çalışmanın normal bir kitap şeklini almamış olmasına rağmen günümüzde Kur’ân Tarihi ve Tefsir Usûlü ile ilgili yapılan bazı çalışmaların konuları büyük ölçüde benzer şekilde seyr etmesi bakımından¹²⁹ Ezherî’nin de ilk makaleyi giriş mahiyetinde yazdığı fikrini uyandırmaktadır.

2. Kelâmullah ve Halk-ı Kur’ân Meselesi

Ehl-i sünnet akidesinden inhiraf etmeyen Ezherî, genel olarak çalışmalarında Hanefî mezhebinin ölçü ve uygulamaları dışına taşmamaya özen göstermiştir. Bu durumu desteklercesine Kelâmullah ve Halk-ı Kur’ân meselesini genişçe iki ayrı makalede işleyen müellif, konuyu büyük ölçüde İmâm-ı âzâm Ebû Hanife’nin görüşlerine dayanarak şekillendirmiştir.

Ezherî’ye göre, Allah (c.c) “Kelâm” denilen ezeli sıfatıyla sonsuz olarak mütekellimdir, dolayısıyla Kur’ân-ı Kerîm de O’nun kelâmı ve kitabıdır. Ayrıca mütedeyyin olan kavim ve milletlerin hepsi Allah Teâlâ’nın mütekellim olduğunu itiraf ettiklerini söyler. Çünkü bu topluluklar tarafından kabul edilen peygamberler Allah (c.c)’ın elçileri, hükümlerine tabi olunan mukaddes kitaplar da Allah (c.c)’ın kitaplarıdır. Zira peygamberler bu kutsal kitapların hükümlerini ümmetine açıklarken: “Allah buyurdu”, “Allah emretti veya nehyetti”, “Allah şöyle dedi, böyle dedi, haber verdi” şeklindeki cümleler Allah (c.c)’ın açık ve net olarak mütekellim olduğuna işaret etmektedir. Tevâtüren sabit bir keyfiyet olması hasebiyle bütün

¹²⁹ Örnek için bkz.: Cerrahoğlu, İsmail, Tefsir Usûlü, s. 31–36; Demirci, Muhsin, Kur’an Tarihi, s. 74–75; Çiçek, Yakup, Tefsir Usûlü, s. 11–14; Serinsu, A. Nedim, Kur’ân Nedir?, s. 84–88.

milletler bu hususta müttetik bulundular. Müellif, Kur'ân-ı Kerîm'de geçen (و كلم),¹³⁰ (حق القول)¹³¹ ve benzeri ifadelerin düşünenler için yeterli ve kesin bir delil olduğunun altını çizmiştir. O halde Kur'ân-ı Kerîm de okuduğumuz lafızlar tertibi üzere Kelâmullah olduğunda şüphe yoktur demektir.

Bu hususta Ezherî, Ebû Hanife'nin Fıkhu'l-Ekber'inden iktibas ettiği şu satırlara yer veriyor: “Kur'ân Mushaflarda mektûb, kalplerde mahfûz, dillerde makrû, Nebi (s.a.s) üzerine nâzil, Kur'ân ile bizim lafzımız mahlûk, kitabımız, kıraatimiz keza mahlûk, fakat Kur'ân gayr-i mahlûktur.”

Yine bu yönde İmâm-ı âzam tarafından konuya ilişkin diğer görüş bir öncekisini tekit etmektedir: “Allah Teâlâ mütekellimdir. Lâkin keliması bizim kelimamız gibi değildir. Biz âlât ve haruf ile tekellüm ediyoruz. Allah Teâlâ aletsiz ve harfsiz mütekellimdir. Harfler mahlûktur. Allah Teâlâ'nın keliması gayr-i mahlûktur.”

Netice itibarıyla müellif Kur'ân'ın mahlûk olmadığını savunan Ehl-i Sünnet görüşüne sadık kalarak Ebû Hanife'nin bu mevzudaki açıklamalarını yine onun bakış açısıyla değerlendirmeyi tercih etmiştir. Bu arada az da olsa konuyla ilgili İmâm-ı Gazâlî'nin İhyâ'sından örnek sunmuştur. Diğer yandan konunun akışı esnasında yapmış olduğu ek yorumlarda Arap şiirinden de misal vermiştir.

3. Kur'ân-ı Kerîm'in Nuzûlü Esnasında Dünyanın Durumu

Bu bölümde müellif, öncelikle Kur'ân'ın yalnız Araplara veya onu kabul eden kavimlere mahsus olmadığını bilakis bütün dünya halkına umumî bir hidayet

¹³⁰ Nisâ 4/164.

¹³¹ Secde 32/13.

düsturu olarak geldiğini ifade ettikten sonra hocası Muhammed Abduh'un dilinden Kur'ân'ın arefe-i nuzûlüne ilişkin açıklamasıyla şöyle devam ediyor:

“Zâlim hükümdarların taç ve tahtlarını sarsacak, saltanatlarını titretecek, gaddar ruesânın göklere uzanmış olan burunlarına vuracak, nazarlarını zaîf raiyyelerine çevirecek bir kâriaya (şiddetli rüzgâr), nüfûsu beşeriyeyi sarıp ukûlû öldüren ebâtîli imha edecek semâdan bir ateşe ihtiyaç vardı. Gafilleri silkecek, zâhilleri (ihmalkârları) kendine getirecek, mer'ûsunu beşeriyette zalim reislerinden dûn (aşağı) olmadıklarına ikaz edecek, velhasıl insanlığı fâtırının tesnin etmiş olduğu rûşt ve hidayet yoluna (إنا هديناه السبيل)¹³² ircâ edecek bir sayha-i fusahâ (düzgün nâra) lazımdı.”¹³³

Ezherî konuyu değerlendirirken aslında nuzûl döneminde dünyanın sosyo-kültürel yapısını ve insanlığın içinde bulunduğu vahşetin tablosunu bütün gerçekliğiyle gözler önüne sürmektedir. Doğu ve Batı (Fars&Roma) arasında bitmeyen savaşlar, sürekli akıtılan kanlar, mahvedilen hesapsız mal ve mâmûreler, icra edilen fitrat dışı zulüm ve gaddarlığın güç-takat yetmez boyutlara ulaştığını yazmaktadır. Bununla beraber din ve devlet yöneticilerinin saraylarındaki israf, sefâhet ve hayvanî şehvetlere düşkünlüklerini ön plana çıkararak birbirine zıt iki uç arasında kıyaslama yaparken, adaletsizliğin insanlık aleyhine doğurduğu kaos üzerinde ibretle düşünülmesini ister. Câhiliye toplumlarının bu akıl almaz kötü gidişatı hususunda kalem oynatan bütün tarihçilerin müttefik bulunduklarını söyler. Sözlerin bittiği ve kalemlerin tasvir etmekte güçlendiği bu karanlık devrin fecî durumunu özetle müellifin dilinden dinleyelim:

¹³² İnsan 76/3.

¹³³ A.g.m., sayı 237, s. 1, tefrika 3.

“Hulâsâ alem-i arzın bi’l-cümle âfâkını, her cihetten vahşiyâne ıztırâbât bulutları kaplamış, insanların vesâil-i şerre istinâdları vesâil-i hayra istinâdlarını mağlup etmiş, mülûk ve hükümdârânın en şanslısı, en ziyade mazhar-ı takdir ve tecelli olanı en şiddetli harb ateşleri saçan, en vâsi (geniş) felaketler ikâ eden (yapan) olmuştu. Nisfet (insaf), merhamet hisleri kalkmış, ihrâz-ı şeref (şeref kazanma) darb ve harp, gazab ve nehb (yağma) en müsellemler vesile olmuş, ümem ve akvâmı istilâ, istibâd gaye-i ulviyet addedilmişti. Kehenenin (kâhinler), felâsifenin inzivâgâhından ara sıra parlayıp müstakbel hayat elçileri tarafından cesaretle neşredilmekte olan hikmet ve felsefe şuaâtı (ışınları) az çok engel olmayaydı, barbarlar, behîmiyyet kahramanları daha hızlı adımlar atacaklar, bütün beşeriyet vahşete münkalib olacaktı.”¹³⁴

Genel olarak İslâmiyet’ten önce dünyanın dînî, siyâsi, sosyal ve kültürel yapısını iki makale şeklinde değerlendiren yazar, doğudan batıya, Avrupa’dan Afrika’ya v.s insanlığın geçirdiği ve tarihin şahit olduğu zulmeti canlandırma gayreti içerisinde olmuştur. Hatta yaşanan insanlık dışı olayların vahâmetini vurgulamak maksadıyla tekrarlar yaptığı dikkat çekmektedir. Kendi görüşleri yanında Fransız ilim adamlarından Jules la Boom, Reina, Dozy gibi isimlerin eserlerinden örnekler vererek onların da bu gerçekleri itiraf ettiklerini belirtmektedir.

İşte böyle muzlim bir devrede bütün insanlara hidayet düstûru olmak üzere Kur’ân-ı Kerîm’in Hak tarafından Hz. Muhammed (s.a.s) üzerine indirildiği gerçeğini hatırlatmaktadır.

4. Vahiy ve Mertebeleri

¹³⁴ A.g.m., sayı 238, s. 1, tefrika 4.

Vahiy konusunda yapılan klasik tanımlamanın aynisini Ezherî'nin çalışmasında da görmek mümkündür. Ancak usûl kitaplarındaki tanımlamalara nazaran vahiy konusu kısa ve yüzeysel olarak işlenmiştir. Konunun akışından anlaşılacağı üzere büyük ölçüde İmâm-ı Suyûtî'nin İtkân'ından esinlenerek yazıldığı hissi ağır basmaktadır. Müellife göre **vahiy**, **ihâ** her iki lafız da masdardır ve **gizli bildirme** manası taşır. **İşarete**, **kitabete**, **ilhama**, bizim **fısıltı** dediğimiz gizlice konuşmaya da denir. Vahiy lafzının muvahhâ manasına mefûl olarak kullanıldığını da söyler. Istılahta ise, **peygamberler (nebî ve resûller) üzerine indirilen ilâhi kelimadır** şeklindeki öz tanımından sonra şöyle devam eder:

“Enbiyâ-i izâm hazerâtı vahy-i ilâhîyi başlıca üç yolla telakki ederler: 1) Kelâm-ı kadîm-i ilâhîyi semâan (işitme) telakki yoludur ki, Hazreti Mûsâ'nın bu suretle telakki etmiş olduğu nass-ı Kur'ân ile Hazreti Muhammed (s.a.s)'in de âsâr-ı sahîhası ile sabittir. 2) Melek vasıtasıyla. 3) Kalben.”¹³⁵

Bu sıralamayı yaptıktan sonra Kur'ân'da geçen (Şûrâ 42/51) ilgili ayeti delil olarak göstermektedir.¹³⁶

Müellif vahyin geliş şekilleri hususunda farklı bir duruma işaret etmezken günümüz tefsir usûlü kitaplarında konuya ilişkin standart olarak öğretilen bilgileri bir bakıma tekrar etmiştir. Fakat ilk iki vahiy mertebesi (Sâdık rüya ve Melek vasıtasıyla Hz. Peygamber'in kalbine ilkâ şekli) ile ilgili zikrettiği hadislerin kaynaklarını göstermemiştir. Mesela Hz. Âişe'nin “Rasûlullah hiçbir rüya görmezdi ki sabah aydınlığı gibi çıkmasın”¹³⁷ sözünü isim ve eser belirtmeksizin doğrudan zikretmiştir. Aynı durum İmâm-ı Suyûtî'nin İtkân'ında geçen “ Cebrâil, kalbime hiçbir kimsenin rızkını tamamlamadan asla ölmeyeceğini bildirdi. O halde Allah'tan korkunuz ve

¹³⁵ A.g.m., sayı 239, s. 1, tefrika 5.

¹³⁶ وما كان لبشر ان يكلمه الله الا وحيا او من وراء حجاب او يرسل رسولا فيوحى باذنه ما يشاء انه علي حكيم

¹³⁷ Buhârî, Bed'il-Vahy 3.

rızkınızı elde etmede güzel bir yol tutunuz”¹³⁸ hadis-i şerîfi için de geçerlidir. Geri kalan diğer beş vahiy mertebesini herhangi bir delil ile desteklemeksizin kısa cümlelerle açıklamakla yetinmiştir.

Vahiy konusunda İmâm-ı Suyûtî’yi örnek alan Ezherî, aslında onun da İmâm-ı Cüveynî’nin nakillerine dayanarak görüş beyan ettiğini yazmaktadır. Vahye ilişkin makalesini noktalamazdan önce müellif: “Kur’ân-ı Kerîm’in ne lafzında, ne kitabetinde ve ne de ona müteallik bir şeyde hiçbir ferдин dahli yoktur. Onu ancak Cibril (a.s) Allah Teâlâ’dan alarak aynen Rasûlullah Efendimize îsâl etmiş Rasûlullah Efendimiz de aynen ümmetine tebliğ eylemiştir”¹³⁹ hakikatine bir kez daha vurgu yaparken (Kıyamet 85/16–18) ayet-i kerimelerini delil olarak sunmuştur.

5. Avrupa’nın İlmî Yükselişi ve Müsteşriklerin İslâm Aleyhtarlığı

Her bölümünü ayrı ayrı tahlil ettiğimiz Tarih-i Kur’ân makaleleri şimdiye kadar görüldüğü üzere mevcut tefsir usûlü kitaplarındaki konulara uygun şekilde seyretmişti. İlginçtir ki, müellif bu makalede alışılmış sıralama bütünlüğünden koparak araya farklı bir konu sıkıştırmayı yeğlemiştir. Burada Ezherî, bir ilim adamı gözüyle gayr-i müslimlerin yoğun ilmî çalışmalarından bahsetmiştir. Öyle ki, mübalağayla karışık Avrupa âlemini ilim âşığı olarak nitelemiştir. Nitekim asırlardan beri ilim adına ciddi araştırmalar yapan batılıları takdirle karşılarken Müslümanların bu duruma sadece seyirci kaldıklarını üzümlere ifade etmektedir. Hatta İslâmî ilimlerden bahseden birçok muharrir ve müelliflerimizin Avrupa bilim adamlarının bu ilimlere dair eserlerinden alıntı yaptıklarını, onların tedkik ve muhâkemelerine itimat ettiklerini vurgulamaktadır.

¹³⁸ İtkân, I., 128.

¹³⁹ A.g.m., sayı 239, s. 1, tefrika 5.

Yusuf Ziyaeddin Ezherî batılı araştırmacı yazarları tasnife tabi tutarak iki kısma ayırmaktadır. Birincisi, İslâm ve İslâmî esasların gerçek olduğunu kabul edenler ki, bu zümre peygamber (a.s)’ın nübüvvetini, Kur’ân-ı Kerîm’in vahy-i ilâhî ve mukaddes bir kitap olduğunu tasdik ve itiraf etmektedir. Ona göre böyle düşünenler İslâmî hakikatlere vukûflarının genişliği nispetinde sürekli çoğalmaktadır. İkincisi ise, kıskançlık ve kibirlerine kapılarak vahyi önceki dinlerden muktebes olmakla tevile sapıp tahrif amaçlı fikirlerinin (güya) doğruluğuna yol bulmaya çalışanlardır. Bunu yaparken de Hz. Peygamber (a.s)’ın üstün şahsına ve nezih ahlâkına yakışmayan seviyesiz, saldırgan uslûblarıyla dikkat çekme ve toplumsal gerginlik oluşturma çabası içerisinde bulunduklarını belirtmektedir.

Müellif bunlara örnek açısından Fransız müsteşriki Emile Dermenghem’in hileli kaleminden çıkan **Hayât-ı Muhammed** adlı kitabında ileri sürdüğü çürük, mesnetsiz iddiaları şiddetli bir dille kınadıktan sonra, zaten bu gibi mutaassıpların istediklerine ulaşabilmeleri için mevcut olaylara düzen verdiklerini ve muayyen bir neticeye göre mukaddimâtı belirlediklerinin altını çizmektedir.

Sonuçta yazar hocası Muhammed Abduh’un fikirlerinden aldığı ilhamla müsteşriklerin Hz. Peygamber (a.s) hakkında yazdıkları keyfî uydurmalara göre değil, tarihin sabit kıldığı kesin neticeye göre Allah Rasûlü’nün ulvî bir fıtrat üzere yaratılmış akl-ı kâmil, mekârim-i ahlâk sahibi ve her yönüyle mükemmel bir insan olduğunu savunmuştur.¹⁴⁰

6. Kur’ân’ın Yazılması, Cem’i ve Çoğaltılması

¹⁴⁰ A.g.m., sayı 240, s. 1, tefrika 6.

Tefsir Usûlü derslerinde her yönüyle mütâlaa edilen bu konular, müellif tarafından da olduğu gibi kayda geçirilmiştir. Konulara ilişkin klasik, tekrarlanan bilgiler dışında farklı bir şey söylememekle beraber, olayları kendine has üslûbuyla özet halinde vermiştir. Yazar, Hira mağarasında başlayan vahiy sürecinden hareketle Kur'ân'ın yazılması, ezberlenmesi, bir araya toplanması, çoğaltılması ve tahriften uzak olması gibi farklı meseleleri birlikte değerlendirmiştir. Kur'ân Tarihi'nde hepsi kendi başına bir olay teşkil eden bu konularla ilgili (tekrar olmakla beraber) Ezherî'nin çalışmasından kısa örnekler vermek isabetli olacaktır:

“Ashâb-ı kirâmdan birçok zevât muhtelif zamanlarda Rasûl-ü Ekrem Efendimizin vahy-i kitâbetinde bulundular: Ebû Bekir, Ömer, Osmân, Alî hazerâtı, Zeyd bin Sâbit, Zübeyr bin Avvâm, Saîd bin el-Âs'ın iki oğlu Hâlid ve Ebân, Alâ bin el-Hadramî, Übey bin Ka'b onlardandı. Nazil olan âyât-ı kerîme ve suver-i celîleyi emr-i peygamberî üzerine hemen yazarlar, tesbît ederlerdi. Cibrîl Aleyhisselâm Rasûlü Ekrem Efendimize hangi âyetin hangi sûreye ve neresine yazılacağını talim eder, Rasûlü Ekrem Efendimiz de o vecih üzere **ketebe-i vahye** emir buyururdu.

Ebû Bekir, Ömer, Osman, Ali hazerâtı, Übey bin Ka'b, Abdullah bin Mes'ûd, Zeyd bin Sâbit, Amr bin el-Âs, Âişe, Ümmü Seleme gibi ashâb-ı kirâmdan birçok zevât hayât-ı saâdetle Kur'ân-ı Kerîm'i **hıfz ve itkân** etmişlerdi.

Rasûl-ü Ekrem Efendimiz vefât edince Hazreti Ömer suver-i kur'âniyyenin bir kıtaya yazılarak Mushaf şekline konmasını istedi ise de Hazreti Sıddîk mütereddît bulunuyordu. Yemâme'de mütenebbî Müseyleme zuhûr etti. Arabların birçoğunu kandırdı büyük bir ihtilâl çıkardı. Hazreti Sıddîk üzerlerine ordu sevk etti. Müseyleme'yi katl ve etbâmı tenkîl eyledi. Bu muhârebede huffâz-ı Kur'ân'dan yetmiş zât şehit düştü. Bunun üzerine Hazreti Ömer, Hazreti Sıddîk'a tekrar

mürâcaat etti. Huffâz-ı Kur'ân'ın şehâdetleri böyle tekerrür ederse Kur'ân-ı Kerîm'de noksânlık ârız olacağını ihtâr ve her halde cem'ini teklîf etti. Hazreti Sıddîk bu defa muvâfakat gösterdi. Zeyd bin Sâbit'i çağırdı. İşi ona havâle etti. Zeyd Kur'ân-ı Kerîm'in dağınık yazılarını topladı. Huffâz-ı Kirâmı da bir araya getirdi. Yazılara ve huffâzın hıfzlarına mürâcaat ederek âyât ve suver-i kur'âniyyeyi **cem ve tertib** etti. Şimdiki Mushâf-ı şerîf şekline koydu.

Hazreti Osman'ın zamân-ı hilâfesinde fütûhât genişlemiş, ehl-i İslâm etrâfa, uzak yerlere yayılmıştı. Kırâat-ı Kur'ân'da lehçelerin tehâlûfû netîcesi olarak bazı günâ (türlü) muhâlefetler vâki olmaya, meselâ birisi (et-Tâbût) lâfzı tâ ile diğeri hâ ile okumaya başladı, keyfiyyet Hazreti Osman'a ihbâr edildi. Bunun üzerine Hazreti Osman Hazreti Hafsa'nın yedindeki (elindeki) mushafı isteyerek aynen ondan birkaç mushaf yazdırdı. Kur'ân-ı Kerîm'in lisân-ı nüzûlü olan Kureyş lisânının lehçesiyle takyîd etti. Bu mesâhif-i şerîfeyi büyük merkezlere gönderdi. Bunlar ana tutularak her yerde mushafların onlardan **istinsâh** edilmesini emretti. Diğer mushafları yakıttı. Kur'ân-ı Kerîm'i muhâfaza etmek için böyle yapmak farzdı, çünkü Kur'ân nazmen ve resmen ancak bu sûretle muhâfaza edilebilirdi.

Kur'ân-ı Kerîm'de asla **tahrif** vaki olmadı. Bazı müfsidler Kur'ân-ı Kerîm'in kırâatında vaki olan ihtilaf sebebiyle bazı harflerin yahud kelimelerin ziyade veya noksan edilmiş olacağına zâhib olarak (zannına kapılarak) tahriften salim olmaması ihtimalini iddiâ ettiler. Bu gayet manasız bir iddiâdır, çünkü Rasulüllah Efendimizin hayatında Kur'ân-ı Kerîm'in, başka başka parçalar üzerinde olmakla beraber, tamamı müteaddit ellerle yazılmıştı. Rasûl-ü Ekrem Efendimiz ve ashâbından birçokları hâfızdı. Namazlarında okuyarak taabbüd ederlerdi. Evlerinde, Mescid-i Nebevî'de okurlar hatmederlerdi. Bütün hayatlarını, hareketlerini Kur'ân-ı Kerîm'e tatbik

ederler, hâdisâtı ahkâmıyla hallederlerdi. Bütün bu itinalar muvâcehesinde Kur’ân-ı Kerîm’de tahrif vaki olmuş olması gayr-i mümkündür.”¹⁴¹

7. Kur’ân’ın Korunması Meselesi

Bu makale aslında bir önceki mevzuyla paralel olarak devam etmektedir diyebiliriz. Yusuf Ziyaeddin Ezherî, Peygamberimiz (a.s)’in Kur’ân ayetlerini katiplerine yazdırması kendisinin unutacağından korktuğu için değil, ümmetinin ayetleri sadırlarında korudukları gibi yazarak satırlarında da korumalarının vacip olduğuna işaret etmek içindi hikmetine bağlarken, diğer yandan Allah Teâlâ’nın Kur’ân’ı peygamberine unutturmayacağı gerçeğini ilgili ayeti (A’lâ 87/6)¹⁴² zikrederek dikkat çekmiştir. Yine Allah (c.c)’ın bir başka ayette Kur’ân-ı Kerîm’i bizzat koruyacağına söz verdiğini (Hicr 15/9)¹⁴³ ve bu sözün hükmü gereğince Kur’ân ehlinin Kur’ân’ı yazması ve hıfz etmesi suretiyle tahakkuk edegeldiğini belirtmiştir. Bu şekilde de selef-i kirâm Mesâhif-i şerîfeyi yazıp halefine ithaf ettiğini ve yazılmasının da Kur’ân-ı Kerîm’in muhâfazasını temin eden selef’in ilk farızası olduğunu vurgulamıştır. Yine müellif söz konusu hususu daha anlaşılır hale getirerek şöyle misal getirmektedir:

“Evet, Kur’ân-ı Kerîme tağyîr ve tahrîf izâfe etmek mahz-ı hatâdır (hatanın ta kendisidir). Bunun bir delîli de ulemây-ı islâmiyyenin ehâdîs-i nebeviyye üzerinde tedkîkâkıdır. İslâm ulemâsının ehâdîs-i şerîfeyi senedi ile berâber kelime kelime tedkîk ederek sahîhini tefrîk ve senedi kavî olmayanı terk ettikleri malûmdur, çünkü Rasûlüllah Efendimiz daha hayatta iken kendisine isnad edilen ehâdîs-i şerîfede kizb

¹⁴¹ A.g.m., sayı 241, s. 1, tefrika 7.

¹⁴² سنقرئك فلا تنسى

¹⁴³ انا نحن نزلنا الذكر و انا له لحافظون

(yalan) vukûunu hissederek cumhûr-u nâsa (bütün insanlara) hitâben: “من كذب عليّ” (yanlış söyleyen) buyurmuştu. Lâkin Allâh Teâlâ Kur’ân-ı Kerîm’in hıfzını taahhüd (koruyacağını söz) ettiğinden Kur’ân’da kizb vukû’u müstehil olmakla (mümkün olmamakla) Rasûlü Ekrem Efendimiz hiçbir vakit “من كذب على الله” (Allah’a yalan söyleyen) buyurmamıştı.

Peygamberlerinin hadîsi üzerinde böyle ince tedkîkât ve intikâdâtı icrâ eden bir kavim acabâ rablerinin kitâbı hakkında ednâ (pek az) müsâmağa gösterirler, rivâyât-ı zaîfe kabûl ederler mi? Âyât-ı muharrefe görürler de göz yumarlar, sükûtla geçiştirirler mi?

Lâ, lâ, aslâ ve kat’â, çünkü böyle müsâmağa islâmiyyetin ehli üzerine ifâza ettiği rûh-u intikâda muhâliftir. Böyle ihmâl, kavlinde, fiilinde, itikâdında delîl ile mükellef olan Müslümanlardan katî sûrette vâki olmaz.”¹⁴⁵

8. Garânik Hâdisesi

İslâm vahye mazhar, sâlih amelde beşeriyete önder, sehiv ve hatadan masûn ve mahfuz olan peygamberlere üstün mevkiler verdiği herkesçe bilinen bir hakikattir. Böyle oldukları Allah Teâlâ’nın Kur’ân-ı Kerîm’i ile sabitleşmiş, Rasûlüllah’ın Sünneti ile teyid edilmiş, bütün İslâm âlimleri tarafından da icma ile kabul edilmiştir. Hattâ müellife göre bu durum yalnız Müslümanlar tarafından değil, Yahudi ve Hristiyanlar olmak üzere dinin ne demek olduğunu bilen herkes tarafından kabul görmektedir.

¹⁴⁴ Buhârî, İlim 38, Cenâiz 33, Edeb 109; Müslim, Zühd 72; Tirmizî, Fiten 70.

¹⁴⁵ A.g.m., sayı 243, s. 1, tefrika 8.

Diğer yandan bâtılın da yardımcı ve taraftarları yok değildir. Ezherî'nin de önemle belirttiği üzere, nice hikaye ve rivayet âşıkları vardır ki, hiç düşünmeksizin bazı zayıf ve mevzû rivayetleri kitaplarına aldıktan sonra müfsidler topluluğuna malzeme hazırlamış olurlar. Onlar da maalesef bu zayıf rivayetleri sened ittihaz ederek dinin rukünlarına saldırmaktadırlar.

Yazar bu kâbil meşhur rivayetler arasında İslâm'da tartışmalı güncel bir konu haline gelmiş Garânik olayını farklı rivayet ve görüşlere istinaden gerçeklikle yakın ve uzaktan hiçbir alakası olmadığını belirtmektedir. Meselenin ne olduğunu anlayabilmemiz açısından müellifin kaleminden okumakta yarar var:

“Müfessirînden bazıları **Sûratü'l-Hac**'da (وما ارسلنا من قبلك من رسول ولا نبى الا)¹⁴⁶ lâfzı ile başlayan dört âyet-i kerîmeyi tefsîr ederken Buhârî'nin Sahîh'inde bu âyetlerin tefsîri hakkındaki rivâyetine baktılar, **تمنى** lâfzının tefsîrine dâir Abdullâh bin Abbâs'tan naklini gördüler. Âyât-ı kerîmeyi bu nakle göre tevîle vesîle aradılar. Garânik hadîsini buldular. Bu tarîk-i rivâyeti muhtelif, elfâzı mütebâyin olmakla berâber şöyle bir hâdise ifade ediyor: Rasûl-i Ekrem Efendimiz kavminin İslâm olmasına ziyâdesiyle harîs olduğu hâlde, putlarının aleyhinde bulunduğundan kavmi kendisinden i'râz etmiş (yüz çevirmiş) ve şiddetle husûmete, kendisine ve ashâbına ezâ ve cefâyâ koyulmuştu. Bundan çok müteessirdi. Dahâ ziyâde nefretlerine sebep olacak bir sebebin adem-i zevâlini temennî ediyordu. Bu temennî nefesine işlemişti. O esnâda “Ve'n-Necmî” sûresi nâzil oldu. Rasûl-i Ekrem Efendimiz kavminin ictimâgâhında, bir rivâyete göre namazda idi; sûreyi okumaya başladı, (ومنوة الثالثة)¹⁴⁷ zikri geçen ayete geldi nefesine işlemiş olan şiddet-i temennîyi şeytân vesvese etti lisânına sebk ederek sehv ve galat sûretiyle okudu, putları medh-ü senâ

¹⁴⁶ Hacc 22/52.

¹⁴⁷ Necm 53/20.

ve şefâatlarının mercû olduğunu zikr etmiş oldu. Müşrikler sevindiler, sûrenin nihâyetinde secde ederken cümlesi berâber secde ettiler.”¹⁴⁸

Donanımlı bir hadisçi gözüyle olayı değerlendiren Ezherî’ye göre, İbn-i Ebî Sâlih’in¹⁴⁹ Ali bin Talha vasıtasıyla İbn-i Abbâs’tan rivayet ettiği bu hâdise itibara şâyan değildir. Çünkü İbn-i İshâk, Kastalânî, Kadı İyâz, Ebû Bekr İbni’l-Îlâ, Ebû Bekr İbn-i Arâbî, Fahreddin Râzî gibi gerçeği araştıran nice âlimler bu rivayeti aslı olmayan, merdut ve bâtil haber olarak görmüşler ve şiddetle karşı çıkmışlardır. Müellif, eğer bu rivayet sahih olsaydı Kur’ân ve İslâm hakkında en büyük şüpheyi teşkil ederdi diyerek olayla ilgili son noktayı koymuştur.

9. Kur’ân-ı Kerîm’i Talim Eden İlk Üstadlar

Yazar bu bölümde Kur’ân’ın yeryüzüne indirilmesinin akabinde onu okuyup okutmakla müşerref olan ilklerden bahsetmiştir. Öyle ki, bu kutsal görevi yüklenenleri üstadlar olarak nitelerken, üstad kelimesini kullanarak ona özel bir mânâ yüklemiştir. Bu bağlamda hiyerarşik bir yapı içerisinde şu sıralama yapılmıştır: Birinci, vahiy meleği Cibrîl (a.s), Kur’ân-ı Kerîm’i Rasûlullah Efendimize hem tebliğ etmiş, hem de kırâatinin keyfiyetini bildirmiştir. Hazreti Cibrîl Rasûl-i Ekrem Efendimize Kur’ân-ı Kerîm’i okur, Rasûl-i Ekrem Efendimiz dinler, sonra Rasûl okur Cibrîl dinler, bu sûretle müdârese ederlerdi. Hal böyleyken Cebrâil (a.s) Kur’ân’ı talim eden ilk üstad konumundadır.

İkinci, Hz. Peygamber (a.s) Cibril (a.s)’den aldığı gibi Kur’ân ayetlerini ashâbına tebliğ etmiştir. Ashâb-ı kirâm Rasûl-i Ekrem Efendimizden aldıkları

¹⁴⁸ A.g.m., sayı 244, s. 1, tefrika 9.

¹⁴⁹ Şeyh Yusuf Ziyaeddin Ezherî Garânik kıssasının değerlendirmesini yaparken söz konusu rivayetin metninde ızdırab bulunduğunu senedinde ise, İbn-i Ebî Sâlih’in geçtiğini yazmaktadır. Dolayısıyla bu haberin hem metni, hem de senedi zayıftır diyor. Senedinde var olan gizli inkıtânın rivayetle ilgili en büyük illeti meydana getirdiği görüşünü savunmaktadır.

ayetleri huzûrunda tekrar tekrar okurlar, Rasûl-i Ekrem Efendimiz dinler, Ashâb-ı kirâm bu sûretle Kur'ân-ı Kerîm'in lâfzını kavrayıp tecvîdini sağlamlaştırdıktan sonra Rasûl-i Ekrem Efendimiz "İşte böyle okuyacaksın" diyerek takrîr buyurmuştur. Bu mânâda Hz. Peygamber (a.s) Kur'ân'ın ikinci üstadıdır.

Üçüncü, Ashâb-ı kirâm Hz. Peygamber (a.s)'den telakkî ettikleri ayetleri ailelerine akrabalarına v.s okutarak talim etmişlerdir. Dolayısıyla sahâbenin bütünü olmasa da onların arasından bazı seçkin Kur'ân muallimleri üçüncü dereceli üstadlar olarak zikredildiklerini belirtmiştir.

Sahâbeden en fazla Kur'ân okumak ve okutmakla meşgul olan Hz. Osman, Hz. Ali, Übey bin Ka'b, Abdullah bin Mesûd, Zeyd bin Sâbit, Ebu Mûsâ el-Eş'ârî, Ebu'd-Derdâ gibi değerli şahsiyetlerin bu alanda üstün hizmetler veren ilklerden olduklarını vurgulamıştır. Özellikle Hz. Peygamber (a.s)'ın takdirini kazanan Übey bin Ka'b ve Abdullah bin Mesûd'un bu işin ehli olduklarını, kendilerinden sonra pek çok kârîler yetiştirerek örnek teşkil ettiklerine dikkat çekmiştir. Meselâ sahâbeden Abdullah bin Abbas, Ebû Hüreyre, Abdullah bin es-Sâib, Abdullah bin Ayyâs bin Rabîa, tâbiînden Ebû Abdîrrahmân es-Sülemî gibi meşhur kârîler Übey bin Ka'b'tan, yine tabîînden Alkame bin Kays, Mesrûk, el- Esved ve birçok kimse Kur'ân kırâatini Abdullah bin Mesûd'tan telakkî ettiklerini açıklamıştır.

Müellif konuyla ilgili sahâbeden gelen bazı rivâyetleri de almıştır. Örneğin Abdurrahmân es-Sülemî'nin Kur'ân okuduğu hocası Zeyd bin Sâbit'ten duyduğu "Hazreti Kur'ân'ı biz öyle bir kavimden aldık ki onlar on âyet okurlardı. On âyeti kırâatın ahkâmıyla berâber öğretmedikçe diğer on âyete geçmezlerdi. Bizden sonra bir kavim gelecektir ki onlar Kur'ân'ı su içir gibi içecekler, imeklerinden geçmeyecek" şeklindeki rivâyeti sunarak sahabe sözüne de yer vermiştir.

Velhasıl bahsi geçen ilk üstadların eşsiz gayret ve muhabbetleri sayesinde Kur'ân her çeşit tahrif ve tağyirden emin olarak günümüze dek geldiğinin önemi iyi bilinmesi gerektiğini açıkça bildirmiştir.¹⁵⁰

10. Kırâat Çeşitleri

Konunun başlığından da anlaşılacağı üzere söz konusu bölümde kırâatler ele alınmıştır. Müellif, Kur'ân-ı Kerîm'in ondört vecih üzere kırâati bulunduğunu, bunlardan yedisinin mütevâtir, üçünün âhâd, dördünün de şaz olduğunu belirterek bu şekil bir taksim yapmıştır. Mütevâtir kırâatin meşhur olmaları sebebiyle yedi kırâat imamına ait olduğunu vurgularken, sırasıyla ilgili imamların isimlerini ve râvîlerini de zikretmiştir. Usûl çalışmalarında da görüldüğü üzere kırâatleri tevâtür derecesine ulaşmış yedi imam şunlardır:

- I. Ebû Abdîrrahmân Nâfi' b. Ebî Nuaym (v. 169/785)
- II. Abdullah b. Kesîr el-Mekkî (v. 120/738)
- III. Ebû Amr b. el- Âlâ el-Basrî (v.154–155/771–772)
- IV. Abdullah b. Âmir ed-Dimaşkî (v. 118/736)
- V. Âsım b. Ebi'n- Necûd el-Kûfî (v. 127/745)
- VI. Hamza b. Habîb ez-Zeyyâd el-Kûfî (v. 156/773)
- VII. Ali b. Hamza Ebû'l-Hasen el-Kisâî (v. 189/805)

Müellif adı geçen imamların kırâatlerini meşhur sahâbîlerden aldıklarını ve kırâatlerinin kendilerine nispet edilmesinin kırâatle çok meşgul olduklarından ileri geldiğini kaydetmiştir. Âhâd kırâat konusundaki isimler şöyledir:

- I. Ebû Câfer Yezîd b. Ka'kâ el-Medenî (v. 130/748)

¹⁵⁰ A.g.m., sayı 245, s. 1, tefrika 10.

II. Yâkûb b. İshâk el-Hadramî (v. 205/820)

III. Tayfur es-Secâvendî (v. 560/1165)

Burada yedi kırâat dışında sahâbeden rivayet edilen kırâatlerin de âhâd'a ilhak edildiğini söylemiştir. Şaz kırâatle ilgili ise zikredilen kırâatlerin dışında A'meş (680–765), Yahyâ b. Vesâb, İbn-i Cübeyr (1145–1217) gibi tâbînden mervî olan kırâatlerdir diyerek fazla açıklama yapmamıştır.¹⁵¹

Yukarıda geçen taksimden sonra Ezherî, daha geç dönemlerde kırâat ilmine büyük katkıları olan Ebu'l-Hayr b. el-Cezerî (v. 833/1430) tarafından yeni bir taksim meydana getirildiğini ve birçok kişinin ona tâbî olduğuna dikkat çekmiştir. Bu yeni kırâat taksimi de altı çeşittir: mütevâtîr, meşhûr, âhâd, şaz, mevzû ve hadîs-i müdrece benzeyen kırâattir.¹⁵²

Yazar, Cezerî'nin yapmış olduğu bu tasnifin her biri için ayrı örnekler sunduktan sonra, yine İbn-i Cezerî'nin bakış açısıyla tevâtür derecesine ulaşmış kırâatlerle okumanın şart olduğu fikrini benimsemiştir. Diğer tariklerle gelen kırâatlerin ise Kur'ân olamayacağı görüşünü savunmuştur. Çünkü kırâat-i seb'a'nın Rasûlüllah Efendimizden beri tevâtüren geldiğini söyler. Ayrıca kırâat-i seb'a ve aşera arasındaki ihtilafların basit olduğunu, okunuştaki bazı küçük farklılıkların aslında mânâ itibariyle değişmediğini ve hiçbir surette Kur'ân'a zarar gelme söz konusu olamayacağını misallerle açık bir şekilde göstermiştir.

11. Kur'ân-ı Kerîm'in Kitâbeti Üzerine

Her ilmin zapt ve tedvininde hat veya kitabetin yeri tartışılmayacak kadar mühimdir. Bu bölüm de Mushaf-ı Osmanî hattının çoğaltılarak resmiyet kazanması

¹⁵¹ A.g.m., sayı 246, s.1, tefrika 11.

¹⁵² A.g.m.

anlatılmıştır. Şeyh Efendi'ye göre mezkur Mushaf hem vahiy olması, hem de yazılışındaki kendine has şekilleriyle müstesnadır. Aslında burada müellif Kur'ân'ın Hz. Osman tarafından yazılan ilk hece usûlü üzere muhafaza edilmişinden bahsetmiştir. Bu vesileyle de “Kur'ân ilk yazıldığı şeklin dışında başka şekillerde yazılabilir mi?” sorusuna karşılık Suyûtî, İmâm-ı Mâlik, Ed-Dânî, Beyhakî, Cezerî gibi âlimlerin görüşleriyle cevap vermeyi tercih etmiştir. Söz konusu âlimlerin bu husustaki müşterek görüşleri “Kur'ân'ın ilk yazıldığı şekil dışında yazılmasının caiz olmadığıdır”. Aynı zamanda bütün İslâm âlimlerinin bu görüşte olduklarını ileri sürmüşlerdir. Yazar bu bağlamda Kur'ân'dan örnekle şöyle yazmaktadır:

“Ana mesâhifin kitabeti, öyle zannedildiği gibi acemi elden çıkmış, usûle riâyet edilmeden vaki olmuş değildir. Onun usûlsüz görünen yazıları, usûlcülere göre ziyade veya noksan addedilen harfleri birer maksada mebnîdir. Bu mekâsıd-ı izah mevzûunda yazılmış mühim eserler vardır. İmâm-ı Suyûtî Burhân'ında bu harflerle kastedilen meânîye işaret ediyor. İbnu'l-Cezerî sahâbe-i kirâmın ilm-i hecâdaki iktidarlarından bahsederler. **Sırât**'ı (صراط) asıl olan س ile yazmadılar da س'e mübeddel olan ص'la yazdılar bununla üç şeye işaret ettiler: Aslı س olduğu için س ile okunmasına, س'den mübeddel olan ص'la okunmasına, ikisinin beyninde işmama. Aslı olan س'le yazılıydı س'den gayrısı hem resme ve hem asla muhalif olurdu, kırâat س'e münhasır kalırdı. Onun içindir ki, Sûratü'l-A'raf'taki (بِسْمَةِ) de kırâat muhtelif, Sûratü'l-Bakara'daki (بِسْمَةِ) de muhtelif değildir. Çünkü A'raf'ta ص'la, Bakara'da ise س'le yazılmıştır diyor.”¹⁵³

Yukarıda da zikredildiği üzere Ezherî söz sahibi âlimlerin görüşlerine sâdık kalmıştır. Çalışması esnasında özellikle İmâm-ı Suyûtî'nin fikirlerine sıkça yer

¹⁵³ A.g.m., sayı 247, s. 1, tefrika 12.

verdiği aşikârdır. Kur’ân’ın mahiyetinin imanda tasdiki esas olduğunu söylerken, aksi halde Kur’ân’ın Kur’ân olmaktan çıkacağını belirtmiştir. Dolayısıyla Kur’ân olarak muteber olabilmesi için arabiyyetinin muhafaza edilmesinin şart olduğunu dile getirmiştir. Yine Kur’ân’ın tercümesi meselesinin eskiden beri mevzu bahis konusu edildiğini fakat metânet sahibi âlimler tarafından bu meselenin şiddetle reddedilip kapatıldığını yazmaktadır. Bu hususta Reşîd Rıza’ın Mecelletü’l-Menâri’l-İslâmiyye’de “Fetva’l-münai fî hatari tercemeti’l-Kur’âni” başlığı altında (Kur’ân tercümesinin caiz olmadığına dair) yayınladığı fetvanın konu açısından önemli olduğunu ve dikkate alınması gerektiğini vurgulamıştır.

12. Kur’ân’ın Başka Bir Dile Tercümesi, Yazılması ve Okunması

Makale ayrı bir başlık halinde işlenmesine rağmen bir önceki konuyla bağlantılıdır. Müellif, Kur’ân’ın Arapça dışındaki başka bir dile tercüme, kitâbet ve kırâatinin cevaz verilmediği çeşitli nakillerden hareketle bu hususta görüş bildiren bazı âlimlere yer vermiştir. Konu bilhassa Kur’ân’ın Farsça yazılarak okunması meselesi etrafında ele alınmıştır. Başta Ebu’l-Hasen el-Merginânî, Ebû Bekr Muhammed bin el-Fadlu’l-Buhârî gibi âlimlerin Kur’ân’ın Farsça ile tilavet edilmesinin lafız ve mananın ihlaline sebep olacağı için şiddetle karşı çıktıklarını belirtmiştir. Hattâ bu âlimlere göre Kur’ân’ı bir başka dil ile okuma veya yazmaya taammüd edenler ya mecnun ya da zındıktır.

Bir diğer açıdan Kur’ân’ı namazda Farsça ile okumanın mutlak cevazı Arapça okuyamamak şartıyla Ebû Hanife tarafından verildiğini, Ebû Yusuf ve Muhammed’ten de rivayet olunduğunun altını çizmiştir. Ebû Hanife’nin öğrencilerine göre, Arapça okuyabilirken fârisî ile okuyan kırâatı eda etmiş olmaz

çünkü fârisî Kur'ân değildir. Kur'ân lisan-ı arapla münzel olandır. Allah Teâlâ (انا)¹⁵⁴ derken bu hakikate dikkatleri çektiği tartışmasızdır diyor.

Dolayısıyla İmâm-ı âzam ve öğrencilerinin Kur'ân'ı namazda Arapçanın dışında bir dille okumanın cevazına dair olan kavli Arapçayı okuyamayana mahsustur. Lâkin bu söz, âciz hakkında aczinden dolayı makdûruyla iktifa edilmesine binaendir. Yoksa âciz hakkında tercümenin Kur'ân olarak namazda kırâatı farz olduğuna binaen değildir. Çünkü Kur'ân mutlaka Arapça nazil olan Kelâmullah'tır. Tercüme değildir.

Yine İmâm-i Şâfiî, Mâliki, Hanbelî, Abdülaziz b. Ahmed el- Buhârî, Hâfızuddîn eş-Şifâ gibi zikri geçen şöhretlere göre de Kur'ân'ın tercümesi caiz değildir. Çünkü bütün âlimlere göre Kur'ân lafız ve mânânın mecmûu ve nübüvvetin delilidir.¹⁵⁵

Böylece Ezherî'nin Kur'ân'ın tercümesi hususunda farklı bakış açılarını değerlendirmede aksine konuyla ilgili tavize mahal vermeyen mezhep imamlarının ve bazı âlimlerin görüşleriyle yetindiğini görmüş olduk.

13. Beyan ve Burhan Olarak Hazreti Kur'ân

Müellif söz konusu makalenin girişinde Kur'ân-ı Kerim'in bütün insanlık için yol gösterici (هدى للناس)¹⁵⁶ oluşundan yola çıkarak Allah Teâlâ'nın Hz. Muhammed (a.s.)'i beşeriyeti ıslâh için gönderdiğine işaret eden (وما ارسلناك الا كافة للناس)¹⁵⁷ ayeti zikretmiştir. Böylece de Yüce Allah'ın ıslâh-ı beşere memur olarak gönderdiği

¹⁵⁴ Yusuf 12/ 2.

¹⁵⁵ A.g.m., sayı 248, s. 1, tefrika 13; Konuyla ilgili farklı bir yorum için bkz. Paçacı, Mehmet, Kur'an'a Giriş, İSAM Yayınları, İstanbul 2006, s. 143–154, Ayrıca geniş bilgi için bkz. Altuntaş, Halil, Kur'ân Tercümesi ve Tercüme ile Namaz Meselesi, TDV Yayınları, Ankara 2001.

¹⁵⁶ Bakara 2/185; Ali İmran 3/4.

¹⁵⁷ Sebe 34/28.

rasûllerini müeyyidesiz bırakmamasına, onları kat'î delillerle desteklemesine, Rasûlüllah'ın insanlığa karşı ikâme edeceği İslâm davasının pek mühim ve muazzam olduğunun önemine vurgu yapmıştır. Dolayısıyla bu kutsal misyonu taşıyan peygamberlerin karşılarına çıkanları susturmak maksadıyla kendilerinden kuvvetli deliller istendiğini, Cenab-ı Allah'ın da davalarının doğruluğunu ispatlamak için onları insan gücünü aşan mucizelerle desteklediğini belirtmiştir.

Aslında yazar burada beyyinât ve berâhîn (kat'î deliller)'i risâlet davasını teyit eden mucizeler olarak açıklamıştır. Daha doğrusu Kur'ân-ı Kerîm'in başlı başına bir mucize oluşundan bahsetmiştir. Ayrıca her peygambere kendi dönemindeki icra edilen en üst mertebedeki sanata göre mucize verildiğini hatırlatırken Hz. Mûsâ ve Hz. Îsâ'ya verilen harikulâde hallerin keyfiyetine dikkat çekmiştir. Bunun yanında Hz. Peygamber döneminde şiir, belâgat ve fesâhatta yükselmiş olan Arapların üstünlük ve övünmeleri Kur'ân-ı Kerîm'in mucizevî sillesiyle son bulduğuna vurgu yapmıştır.¹⁵⁸

14. Kur'ân'ın Harekelenmesi

Konu başlığından da anlaşılacağı üzere adı geçen makalede Kur'ân'ın harekelenmesinden bahsedilmiştir. Hz. Ebû Bekr'in hilafetinde yazılıp Hz. Osman tarafından da istinsah edilerek etrafa gönderilen bütün Mushaflar harekesizdi. Zira İslâmiyet'in başında Kur'ân'la muhatap olan ashâbın dilleri fasih olmakla beraber nokta veya harekeye ihtiyaçları yoktu.

İslâm Tarihi mevzularını da çok iyi hazmetmiş olan yazar, Hulefâ-i râşidin devrinde genişleyen fetihler sonucunda Arapların diğer unsurlarla karıştığını, bu

¹⁵⁸ A.g.m., sayı 249, s. 1, tefrika 14.

karışıklığın tesirinden de dillerinin bozulmaya yüz tuttuğunu belirtmektedir. Bunun üzerine Arapların önde gelenleri dillerini ve bilhassa Kur'ân'ın kırâatini koruma telaşında döneminin Basra emiri Ziyâd b. Ebîhi'ye (622–673) müracaat ederek yardım talep ettiklerinde, o da ilmî dirayetine itimat ettiği Ebu'l-Esved ed- Düelî'ye (v. 68/688) harekeleme görevini verdiğini yazmaktadır. Dolayısıyla Düelî'nin Mushaf-ı şerîf'i yazısının boyasına muhalif bir boya ile noktaladığını, sonra da bu noktaların usûlü olmak üzere irab ilminin ilk kaidelerini belirlediğine işaret etmiştir. Böylece bugünkü harekelerin ilk şeklini icad etmede Ebu'l-Esved ed- Düelî'nin gayretleri önceliklidir.

Zamanla Düelî'nin koymuş olduğu noktalar kifayet etmeyince yine döneminin Irak valisi bulunan Haccâc b. Yusuf es-Sekaffî'nin (661–714) durumdan haberdar olmasıyla harekeleme görevi ehl-i Kur'ân'dan olan Nâsır b. Âsım el-Leysî ile Yahya b. Yameru'l-Udvânî'ye verilmiştir. Bu şekilde Nâsır ve Yahya Ebu'l-Esved'in icad ettiği harekeleri değiştirerek Mushaf'ın harflerine şimdiki noktaları koymuş oldular.

Müellif Mushaf-ı şerîf'in harekelenmesi hususunda son olarak şöyle yazıyor: “Ebu'l-Esved tarafından icad edilip Nâsır ile Yahya tarafından tadilen genişletilen bu usûl devam ediyor, mesâhif-i şerife bu suretle noktalıyor, harekeleniyordu. Fakat Mushaf yazarken başka başka renklerde iki boya, iki kalem kullanmak güç ve aynı zamanda zaman kaybına sebep olduğundan başka bir sûretle konulan şekiller Kur'ân-ı Kerîm'in talim ve talimi hususunda istenilen kolaylığı temine yeterli gelmiyor, yine birçok karışmalar vâki oluyor, hataya düşülüyordu. Emeviyye'nin son devirlerinde yetişen İmâm-ı Halil b. Ahmed bu hususa ehemmiyet vererek dammeyi küçük vav, fethayı küçük elif, kesrayı küçük yâ olarak yazdı. Şeddeyi teşdidten alarak şin başı,

sükûnu tahfiften alarak hâ başı, hemze-i kat'iyi kat'ıdan alarak ayn başı şeklinde tersim etti. Bugünkü şekilleri vücuda getirdi.”¹⁵⁹

15. Kur'ân'ı Güzel Sesle Okumak

Yusuf Ziyaeddin Ezherî, Kur'ân'ı güzel edâ ile okuma hususunda öncelikli olarak Hz. Peygamber (a.s)'den nakledilen bazı hadislerle istinaden sahabe rivayetleri, mezhep imamları ve muhtelif âlimlerin görüşleri çerçevesinde konuya netlik kazandırmıştır. Kur'ân'ın güzel sesle okunuşunu dinleyen kişilerin kendilerinde inşirah ve huzur bulduklarını hatırlatan Ezherî, ashâb-ı kiramdan çoğunun Kur'ân'ın sihirli tesiri ile Müslüman olduklarına işaret etmiştir. Hatta gayr-i müslimlerden birçokları Kur'ân'ın ahenkli okunuşunu duyduklarında zevk aldıklarını ve bunu açıkça itiraf ettiklerini söyler. Yeri gelmişken belirtelim ki, Cübeyr b. Müt'im'in müşrik olduğu halde bir akşam namazında Rasûlullah'ı Tûr suresini okurken dinlediğini ve sesine hayran kalarak İslam'a girdiğini müellif örnek olarak sunmuştur.

Makalenin başında da belirtildiği üzere evvela Hz. Peygamber Efendimiz'in Kur'ân'ın güzel sesle okunmasını teşvik eden (زِينُوا الْقُرْآنَ بِأَصْوَاتِكُمْ),¹⁶⁰ (ليس منا من لم)¹⁶¹ hadislerine yer verilmiştir. Bu bağlamda Hz. Aişe (r.a)'den gelen bir rivayeti de zikretmiştir. Şöyle ki, “Bir akşam eve geç gelmiştim. Rasûlullah nerde kaldığımı sordu. Ashabtan birisini gayet güzel bir sesle Kur'ân okuruken işittiğimi, durup dinleyerek kaldığımı söyledim Rasûlullah hemen kalktı; biraz gittik yeniden dinledik, sonra bu okuyan

¹⁵⁹ A.g.m., sayı 250, s. 1, tefrika 15.

¹⁶⁰ Ebu Davud, Salât 355; Nesâî, Salât 83; İbn Mace, İkamet 176.

¹⁶¹ Buhârî, Fedâilü'l-Kur'ân 34, Tevhid 44; Ebu Davud, Vitr **20; Darimî, Salât 171; Ahmed b. Hanbel, 1, 172, 175, 179.

¹⁶² İbn Mâce, İkamet 176; Ahmed b. Hanbel, 6, 19, 20.

kimdir; bilirmisin, dedi. Hayır, bilmiyorum dedim. Sâlim Mevlâ-i Ebî Huzeyfe'dir. Böyle zevâtın ümmetim arasında bulunduğuna Allah'a hamd ederim" dedi.

Yine müellif Kur'ân'ın lafız ve manasının bozulmaması şartıyla güzel Kur'ân okumayı olumlu karşılayan İbn-i Hier Aklânî, Tatar Hânî, Sevr-i Peştî, İmâm-ı Şâfiî, Râfiî, İmâm-ı Nevevî, Sehavî gibi âlimlerin konuya ilişkin görüşlerini de almıştır. Bunlara ilaveten de İslâmiyet'in ilk başlarında Kur'ân kırâatinin üç vecih olduğunu belirtmiştir. Birincisi, her harfin hakkını vererek **tahkikan** okumak ki, Kur'ân'ı Kerîm'de (و رتل القرآن ترتيلاً)¹⁶³ bizzat buna işaret edilmiştir. İkincisi, sıhhat şartlarına riayetle birlikte **tahrîran** (süratle) okumaktır. Üçüncüsü de ikisinin arası olan **telhin** ile okumaktır. Özellikle üçüncü kısım kırâatleri ilk icad eden Abdullah b. Ebi Bekr olmasına rağmen Abdullah b. Ömer b. Ubeydullah tarafından tevârüs edildiği için İbn-i Ömer kırâatleri olarak şöhret bulmuşlardır denmiştir.¹⁶⁴

16. Tecvid

Bir önceki makaleye bağlantılı olarak Kur'ân'ı yalnız güzel sesle okumanın yeterli olmayacağı göz önünde bulundurulursa kırâat ilminde önemli bir yeri olan tecvidin fonksiyonu daha iyi anlaşılmış olur. Nitekim Kur'ân'ın okunuşunda dinleyenleri etkilemek açısından güzel ses ve tecvidin mutlak gerekliliği söz konusuysen, birbirlerini tamamlayan iki unsur olarak karşımıza çıkmaktadırlar.

Yazar, tecvidin lügat ve ıstılah anlamlarını verdikten sonra Rasûlüllah'ın Tecvid ve kırâati tashihte büyük payı olan Abdullah b. Mes'ûd'un okuyuşunu öngören (من احب ان يقرأ القرآن غضا كما انزل فليقرأ بقراءة ابن ام عبد)¹⁶⁵ hadis-i şerifine yer vermiştir. Öte yandan kıraatte lahn ve tağyire mahal vermeme noktasında hemfikir

¹⁶³ Müzemmil 73/4.

¹⁶⁴ A.g.m., sayı 252, s. 1, tefrika 16.

¹⁶⁵ İbn Mâce, Mukaddime 11; Ahmed b. Hanbel 1, 7, 26, 445, 454.

olan Tecvid imamlarından Ebû Amr ed-Dânî, kırâat-ı seb'a imamlarından Hamza b. Habib ez-Ziyât, kırâat ilminin önde gelenlerinden İbn-i Cezerî gibi söz sahibi âlimlerin görüşlerini de zikretmiştir. Ayrıca kıraatte noksanlığın sanki Kur'ân'ın cevherinde noksanlık gibi olabileceğinin âlimler arasında ittifak edilen bir meseleyken yalnız dili elvermeyen veya hatalarını tashihe üstad bulamayan kimseler, teklif takate göredir sözü gereğince mazurdurlar demiştir.

Müellif konuya ilişkin fikrini şöyle dile getiriyor: “Kâri'in lâzım olduğu gibi tecvîd üzere kıraat etmiş olması için evvelâ harflerin mahreçlerini ayırması her harfi diğeriyle karıştırmadan kendi mahrecinden çıkarması, ayn'ı (ع) hemze (ء), hâ'yı (ح) hâ (هـ), dâd'ı (ض) tâ (ط), yahud dâl (د) okumaması icâb eder. Sâniyen idgam edeceği yerde idgam, izhâr edeceği yerde izhâr, ihfâ edeceği yerde ihfâ etmesi ve hâkezâ kalkaleye, medd'e, kasr'a, gunneye, lineye dikkat etmesi ve bi'l-cümle sıfat-ı hurûfa riâyet eylemesi lâzımdır. Böyle yapmazsa Rasûlü Ekrem Efendimizin “رب تال والقرآن ” kavî-i şerîfine maâzallah dâhil olur.”

Velhasıl Ezherî, Kur'ân kırâatinde meydana gelebilecek hata, ziyade ve noksanlıklardan korunabilmek için her müslim ve müslimenin tecvid kurallarını öğrenerek okumasının vacip olduğunu savunmuş ve bu konuda meydana gelen sıkıntıların çözülmesinde tek mercinin ilm-i tecvid olduğunu vurgulamıştır.¹⁶⁶

17. Kur'ân'ın İcâzı-I

Daha öncede Kur'ân-ı Kerîm'in Hz. Peygamber (a.s.)'in risaletine delalet eden en büyük mucize olduğuna vurgu yapılmıştı. Müellif Tarih-i Kur'ân adlı makaleler zincirinde Kur'ân'ın icâzı meselesini birden fazla makalede işleyerek geniş yer

¹⁶⁶ A.g.m., sayı 253, s. 1, tefrika 17.

vermiştir. Öncelikle Kur’ân’ın îcâzını ortaya koyan tehattî ayetlerinden (Bakara 2/23–24; İsrâ 17/88) hareketle Nizamuddin Nisabûrî’nin “Garâibu’l- Kur’ân ve Gaybu’l-Furkân” tefsirinde geçen îcâza yönelik yorumları değerlendirmiştir. Burada Kur’ân’ın îcâz yönü iki yolla zikredilirken ilkin, Kelâmullah’ın fesâhatta fevkalâde bir mertebede olduğu belirtilmiş, ikinci olarak da Arap fasihlerinin Rasûlüllah’ın risaletini engelleme hususunda her yola başvurdıkları halde Kur’ân’a karşı gelmekten çekinmeleri bir nevi îcâzdır denmiştir. Diğer yandan mümkün olsaydı zaten muâraza ederler ve tam bir kolaylıkla gayelerine ulaşırlardı. Fakat Hz. Peygamber (a.s) onlara Kur’ân’ın bir suresiyle meydan okuyarak kendilerini etkisiz bıraktığı hakikatine dikkat çekilmiştir.

Yazar şöyle devam ediyor: “Mamâfih Hazreti Kur’ân’ın îcâzı acib ve gayet garib bir meseledir. Bilindiği halde tarif ve tavsîf edilemeyen mesâildendir. Bazıları “Allah Teâlâ’nın beşeri muarazadan men etmiş olması” bazıları “ üslûbunun sâir kelimeler üslûblarına muhalif olması”, diğer bazıları da “tenâkuzdan (çelişki) selameti” itibarıyla demişler, “magîbâtta ahhârî istimâli (kaplaması) itibarıyla” diyenler de olmuş fakat bu akvâl (sözler) inde’l-muhakkıkîn (gerçeği arayanlar tarafından) muvâfık bulunmamıştır. Fi’l-vâkî‘ Hazreti Kur’ân’ın istimâından (dinlenmesinden) hasıl olan istiğrab üslûbunun, nazmının kalplere inkârı gayrı mümkün tesirinden hâsıldır. Yoksa Allah Teâlâ’nın mislini ityandan sarf ettiğinden değildir. Sonra her üslûb-u garîbi muciz görmek, tenâkuzdan hâlî, yahud gaybı müştemil (kaplayıcı) kelimeleri îcâz ile tavsîf etmek batıldır.”

Konunun devamında müellif belâgat ve fesâhati açıklamış, fesâhatte kemale ulaşan Kur’ân’ı, Arap fasihlerinin şiirleriyle karşılaştırmıştır. Mesela Arap şiirinde medâr-ı belâgat ve fesâhatin mübâlağa ve yalandan ibaret olduğunu öne sürerken,

به احسن الشعر اكد به sözünü buna delil olarak getirmiştir. Hatta Lebid b. Rabîa (?-660 m.) ile Hasan b. Sâbit'in Müslüman olup şiirlerinde yalanı terk ettiklerinde itibar görmediklerini hatırlatmıştır. Diğer yandan Kur'ân'ın takip ettiği yolun hak ve en doğru yol olmakla birlikte asla yalan içermediği, her cüzünün fasih olduğu gibi bütünü de şüphesiz fasihtir denmiştir. Buna karşılık doğru ve fasih sözün Arap kasidelerinin yalnız bir iki beytinde bulunduğu, fasih bir şair kelimasını tekrarladığında ikincisi fesâhati ihlâl ettiği, halbuki Kur'ân'daki bütün tekrarların son derece fasih ve güzel olduğu belirtilmiştir.

Özellikle Arap fasihlerinden her birinin yalnız kendilerine has alanlarda yazdıkları fakat Kur'ân'ın her yerde ve her çeşit sözde fasih geldiği; tergîbte (فلا تعلم)¹⁶⁷ terhîbte (و خاب كل جبار عنيد)¹⁶⁸ zecirde (فكلنا بذنبه)¹⁶⁹ vaazda (نفوس ما اخفى لهم)¹⁷⁰ ilâhiyatta (الله يعلم ما تحمل)¹⁷¹ gibi ayet-i kerîmelerin incelenmesi neticesinde Kur'ân'ın belâgat ve fesâhat noktasındaki üstünlüğü daha iyi anlaşılacağı bildirilmiştir.¹⁷²

18. Kur'ân'ın İcâzı-II

Yusuf Ziyaeddin Ezherî yine Kur'ân'ın icâzına ilişkin bu bölümü hocası Muhammed Abduh'un eseri olan Risâletü't-Tevhîd'ten iktibaslar yaparak olaya hocasının gözüyle bakmayı tercih etmiştir. Hatta bu makaleyi başlıca onun icâza yönelik söylemlerine tahsis ettiği söylenilebilir. Müellif evvela hocasının dilinden Kur'ân'ın ihtiva ettiği üstün değerleri zikretmiş, bunlara ilaveten Kitâbullah'ın beşerî

¹⁶⁷ Secde 32/17.

¹⁶⁸ İbrahim 14/15.

¹⁶⁹ Ankebût 29/40.

¹⁷⁰ Şûra 26/205.

¹⁷¹ Ra'd 13/8.

¹⁷² A.g.m., sayı 254, s. 1, tefrika 18.

maslahatlara ilişkin esas hükümleri tesis ettiğini, gerekenleriyle amel edilmekle büyük faydaların meydana geldiğini, adaletin kurulduğunu, farklı fikirlerin birleştiğini, âhâd arasında vahdetin oluştuğunu, bunların ihmalinden ise büyük zararların doğduğunu açıklamıştır.

Yine îcâz noktasında Hz. Peygamber (a.s.)'in risâleti ilan edip hükümdarların, yöneticilerin, şâir ve hatiplerin bütün varlıklarıyla şahsına amansızca saldırdıklarında, Rasûlüllah'ın kendilerine uzun müddet meydan okuduğu bu inatçıların muârazadan aciz kaldıklarını ve bu suretle Kur'ân'ın her kelamın üzerine yükselerek bütün hükümlere hakim olduğunun gerçekliliği tekrar edilmiştir.

Yani Kur'ân-ı Kerîm'in inkâr edenleri bütün kuvvetleriyle çarpışmaya davet etmesi ve hiçbir surette muârazaya güç yetiremeyeceklerini kesin bir şekilde bildirmesi sıradan bir vâiz veya nasihatçinin kelamı olmadığı bilakis görüneni ve görünmeyeni ilmen kuşatmış olan Allah Teâlâ'nın kelamı olduğuna vurgu yapılmıştır. Dolayısıyla bu umûmî ve daimî aczin, Kur'ân'ın beşerden sadır olan kelim cinsinden olmadığına, Allah Teâlâ'nın Rasûlü diliyle gelmiş kelamı bulunduğu, böylece de bu kutlu elçinin risaletini tanımanın ve üzerine indirilen ilâhî kitabın bütün hükümlerine inanarak amel etmenin vacip olduğu savunulmuştur.¹⁷³

19. Kur'ân'ın Îcâzı-III

Kur'ân-ı Kerîm'in îcâzı ile ilgili bu son makalede müellif adeta konunun genel bir değerlendirmesini yapmıştır. Kur'ân-ı Kerîm üzerinde inceleme yapan pek çok kimsenin îcâz meselesini yalnız belâgat açısından ele aldıklarını ve bu suretle de

¹⁷³ A.g.m., sayı 255, s. 1, tefrika 19.

teliflerde bulunduklarına dikkat çekmiştir. Dolayısıyla Kur’ân’ın belâgat bakımından en son dereceye ulaşmış olmasının yanında, bundan daha güçlü bir yönünün de bulunduğu öne çıkarılmıştır. Şöyle ki, belâgatin tekrarlandıkça insan şuûruna tesiri sınırlı ve muvakkat kalırken, Kur’ân-ı Kerîm’in tilâveti tekrar edildikçe tesiri de arttığı herkesçe kabul edilmiştir.

Sonra Allah Teâlâ’nın Kur’ân-ı Kerîm’i açık bir şekilde emrinden bir ruh olduğunu bildirmesi (و كَذَلِكَ اَوْحَيْنَا اليك روحا من امرنا)¹⁷⁴ nefis üzerinde artan tesiri icra ettiği gibi vücudu harekete getirerek amel etmeye de sevk ettiği hatırlatılmıştır. Zira Kur’ân’ın Cenâb-ı Allah’ın emrinden bir ruh olması onun hususî bir ruhaniyete sahip olduğuna işaret ederken bahsi geçen ayet-i kerîme Kur’ân’ın îcâz yönüne irşad etmek için yeterli görülmüştür. Böylece de insan ve cinlerin en kısa bir sûreye karşı gelmekten sakınmaları, zalimlerin korkusu, bu ruhaniyete bağlı îcâz cihetinden kaynaklandığı neticesine varılmıştır.

Konuyu tamamen sonuçlandırmak açısından müellifin şu manidar satırlarına yer vermek uygun olacaktır:

“Şüphesiz Kur’ân-i Kerîm fasihtir, fesâhatiyle bi’l- cümle füsahâyı, bülegâyı susturmuştur. Hakîmdir, hikmetiyle kanun ve şeriat müessislerini şaşırtmış nizam ve düstur vazılarını (koyanları) hayretlere düşürmüştür. Bunların cümlesi Hz. Kur’ân’ın sıfat-ı celîleleridir. Akla, şuûra avâtıf ve müyûle hakimdir. Lâkin bunların cümlesinin fevkinde (üstünde) olarak Allah Teâlâ’nın emrinden bir ruhtur. Rûh-u insaniye fesâhat ve belâgatin tesirinden ziyade işler. Hikmet ve felsefenin yapmadığı tesiri yapar. Fikr-ü hatırın kavramadığı, şâirin tahayyül etmediği (hayal edemediği) ilhamlar verir. İnsanı adeta değiştirir halkı diğere çevirir, sûret-i ührâya tahvîl eder (değiştirir).

¹⁷⁴ Şûra 42/52.

Görülüyor mu ki binlerce seneden beri aynı hâlet üzere yaşayan tahavvül (değişim), tekemmül (olgunlaşma) nedir bilmeyen kavm-i arabı ne yaptı? Bu kavme yüksek bir ruh nefh etti (üfledi). Başka bir hayat verdi. Uyandırdı. İnandırdı, harekete getirdi. Aktâr-ı cihana (dünyanın her tarafına) hakim kıldı.”¹⁷⁵

20. Hz. Kurân’ın Beşeriyetin Saâdeti İçin Takrir Buyurmuş Olduğu Usûl-I

Şu ana kadar gördüğümüz Tarih-i Kur’ân genel başlığı altındaki makaleler dizisinden her biri farklı konuları ele almıştı. Buradan itibaren müellif Tarih-i Kur’ân genel başlığının altına bir alt başlık daha koyarak Kur’ân-ı Kerîm’in insanoğlunun mutluluğu için sabit kıldığı usûl ve prensiplerden bahsetmiştir. Bir bakıma mezkûr çalışmasının değerlendirmesini yaparak Kur’ân’ın asla ve kat’a değerinden hiçbir şey yitirmeksizin bütün zamanlarda insanlık üzerindeki etkisini ön plana çıkarmıştır. Dolayısıyla başta da belirtildiği üzere kendi içerisinde genel olarak üç ana bölüme ayırdığımız Tarih-i Kur’ân makaleler zincirinin son bölümü tamamıyla ayetler ekseninde işlenmeye özen gösterilmiştir.

Şu bir hakikat ki, Kur’ân nâzil olmadan evvel bir takım cahil, haşin, dağınık kabile ve aşiretler halinde yaşayan Araplar vahiyle tanışmalarından sonra müthiş bir değişim yaşamışlardır. Yazara göre Arapların hayatında beklenmeyen bu büyük toplumsal inkılap bazı edebî usûllere binaen gerçekleştirilmiştir. Yani kendilerini vahşetten hilâfet ve siyâdete yükselten bu muazzam değişimin sıradan olmadığını bilakis mühim usûl ve ahlâkî kaideler üzerine kurulduğunu belirtmiştir.

¹⁷⁵ A.g.m., sayı 256, s. 1, tefrika 20.

Müellif, nizamsız, emelsiz ve gayesiz yaşayan Arapların bir anda millet olarak kalkınmalarını sağlayan âlî usûlün Kur'ân'ın ilham buyurduğu kıymetli esaslardan müteşekkil olduğunu açıklamıştır. Böylece de vahy-i ilâhî olan Kur'ân-ı Kerîm, bu yüksek usûl üzerine cahilî şenâatlerden arınmış yeni bir ümmet oluşturmuştur. Daha da önemlisi bu ümmeti fesadı izâle edip salâhı kurmaya, rezîlet yerine fazileti tesis etmeye, kelimetullahı îlâ ederek hakkı diriltmeye davet etmiştir.

Yazar bu manada Hz. Muhammed (a.s)'in de Araplardan biat alırken aynı âdâb ve faziletler üzerine aldığını karşılığında ise dünyevî güzellikleri değil ahiret yurdunu vaat ettiğini Kur'ân-ı Kerîm'deki ilgili ayetle (ان الله اشترى من المؤمنين أنفسهم و)¹⁷⁶ (أموالهم بأن لهم الجنة) destekleyerek örnek vermiştir. Ayrıca bu aslın bilinen toplumsal usûller arasında tek olduğunu ve İslâmiyet'e kadar hiçbir kavmin oluşumunda söz konusu asla rastlamanın mümkün olmayacağını vurgulamıştır.¹⁷⁷

Neticede de Kur'ân'ın özünden neşet eden bu ulvî asıl, önündeki birçok şüphe ve kuruntuyu tamamıyla yıkmış, ne bir arabın acemî üzerine ve ne de bir beyazın siyah üzerine üstünlüğü olmadığını, üstünlüğün ancak takvâ ve sâlih amel ile olabileceğini takrir buyurarak toplumsal huzurun temellerini atmıştır.

21. Hz. Kur'ân'ın Beşeriyetin Saâdeti İçin Takrir Buyurmuş

Olduğu Usûl-II

Bahsi geçen umûmî başlık altında işlenen bütün konular birbirinin devamı ve tamamlayıcısı şeklinde gelmiştir. Görüldüğü üzere de yazar ayetler ışığında Allah Teâlâ'nın insanlığın menfaati için muhkem kıldığı esaslar bütününden bahsetmiştir.

¹⁷⁶ Tevbe 9/111.

¹⁷⁷ A.g.m., sayı 257, s. 1, tefrika 21.

Yukarda da işaret edildiği gibi Allah Teâlâ'nın üstünlüğün ancak takva ve sâlih amel ile olduğunu bildirmesi, herhangi bir asıl ve gayeleri olmayan, yalnız kendi başlarına kanunsuz hükmedip fesad çıkaran medenî kavimlerin zihinlerinde yer etmiş olan şüpheleri kaldırdı. Dolayısıyla medenî kavimlerin kendilerini diğer topluluklardan üstün görmelerini şiddetle men etti. Bu çok önemli bir asıldır.

Yine Kur'ân-ı Kerîm'in (كنتم خير امة اخرجت للناس),¹⁷⁸ “Siz insanlık için ortaya çıkarılmış hayırlı bir ümmetsiniz” buyurması ilk Müslümanları diğerlerinden hayırlı addetmiştir. Müellif burada iki noktaya dikkat çekmiştir: Birinci, Kur'ân'ın mutlaka “Ey Araplar siz en hayırlı bir ümmetsiniz” demediğini bilakis bu ayetin umûm bir mana ifade ettiğini ve cinsiyet gözetmeksizin bütün Müslümanları muhatap aldığını belirtmiştir. İkinci, Kur'ân Müslümanları ümmetlerin en hayırlısı addederken hayriyyetlerine sebep olan prensibi göstermiş,(تأمرن بالمعروف و تنهون عن المنكر و) (تؤمنون بالله) yani “İyiliği emreder, kötülükten alıkoyar ve Allah'a inanırsınız” buyurmuştur. Böylece yazar, Kur'ân'ın Arapları diğer unsurlar üzerine yüceltmediğini, ancak bu üstün prensipler etrafında birleşen müminleri diğerleri üzerine üstün kıldığını belirtmeye çalışmıştır.

Ezherî'ye göre işte bu asıl, Müslümanların diğer ümmetlerle olan ilişkilerini belirler ve beşerî haller inananları diğer bazı milletlerle karşı karşıya getirip de çarpışmalarını gerektirirse şöyle bir yol izlenir:

Muhâlefet edenler önce İslâm'a davet edilir ki, kabul ederlerse Müslümanların kardeşlik dairesine girmiş olurlar ve her yönden eşit muamele görürler. Eğer bu davete yüz çevirirlerse cizye vermeye davet edilirler. Fakat mallarına, mülklerine asla dokunulmaz, dinleri, adet ve ananeleri üzerine serbest

¹⁷⁸ Âli İmrân 3/110.

bırakılırlar, ayrıca bütün hakları korunur ve müdâfaa edilir. Ancak buna da razı gelmedikleri takdirde kendilerine harp açılır.

Müellif bütün bunları arz ederken ilk Müslümanların harp hukuku ve anlayışının üstün değerlere dayandığını ve bu değerlerin günümüz savaş prensiplerinin çok üstünde olduğunu ifade etmeye çalışmıştır. Kur'ân-ı Kerîm'in içtimâî haller gereği savaşı meşru gördüğünü (**و لولا دفع الله الناس بعضهم ببعض لفسدت الارض ولا يجرمنكم**)¹⁷⁹ fakat öte yandan Müslümanlara harpte adaletten ayrılmamakla (**شأن قوم ان صدوكم عن المسجد الحرام ان تعتدوا**)¹⁸⁰ emrettiğini, harp esnasında mecburiyet olmadıkça katletmekten, yaralıları kötü muameleden, yaşlı, çocuk ve kadınlara saldırmaktan men ettiğini (**ولا تعتدوا ان الله لا يحب المعتدين**)¹⁸¹ ayetlerle delillendirmiştir.

Bu şekilde Kur'ân'ın harbi önceki kavimlerin tarihinde görülmemiş gayet sağlam bir usûlle takyit ettiğini ve bu usûlün de günümüz ümmetlerine numune teşkil ettiğini belirtmiştir.¹⁸²

22. Hz. Kur'ân'ın Beşeriyetin Saâdeti İçin Tahrir Buyurmuş

Olduğu Usûl-III

Bu makalede de müellif bir öncekine muvâfık bir şekilde Kur'ân-ı Kerîm'in insanlığın huzuru için tesis etmiş olduğu esasların çokluğuna değinerek onlardan birkaçına atıfta bulunmuştur. Bu arada Kur'ân'ın sabit kıldığı kaidelerden bahsederken onları medenî geçinen kavimlerin esaslarıyla karşılaştırmayı da ihmal etmemiştir. Öyle ki insan ürünü sistem ve kanunların hiçbir zaman Kur'ânî değerler seviyesine ulaşamayacaklarını bir hakikat olarak dile getirmiştir. Mesela:

¹⁷⁹ Bakara 2/251.

¹⁸⁰ Mâide 5/2.

¹⁸¹ Bakara 2/190.

¹⁸² A.g.m., sayı 258, s. 1, tefrika 22.

Herhangi bir iş konusunda istişâre etmenin ne olduğunu bilmeyen veya pek az bilen geçmiş kavimlerin aksine Kur'ân-ı Kerîm Rasûlüllah'a ashâbı ile meşverette bulunmasını (و شا ورهم فى الامر)¹⁸³ emir buyurmuş, sonra da bu seçkin topluluğu bir başka ayette (وامرهم شورى بينهم)¹⁸⁴ işlerinde istişâre etmelerinden dolayı övmüştür. Bu gayet önemli bir esastır. Yine Kur'ân-ı Kerîm, eski toplulukların güçlüyü zayıftan ayırarak uyguladıkları tek taraflı adaletsizliğe karşılık mezhep ve cinsiyet ayrımı yapmadan adaletin herkese eşit seviyede tatbik edilmesini (و اذا حكمتم بين الناس ان)¹⁸⁵ esas kılmıştır. Yazar bu manada 19. yüzyıla kadar bile mahkemelerde hâlâ dönüp deverân eden haksız ayrımcılıklara değinmeden geçmemiştir. Dolayısıyla Kur'ân adaleti, beşeriyetin mutluluğu için kararlaştırılmış üstün usûldendir.

Aynı şekilde hukukta eşitlik de bu ilâhî adaletin neticesinde doğmuştur. Nitekim asırlar önce İslâm köle ile efendisini aynı safta müsâvî kılarken, 19.yüzyıla kadar zencilere reva görülen şiddetli zulüm ortada olup her türlü yorumun dışındadır. Öte yandan Kur'ân adalet ayetiyle iki müslümanı birbirine eşit tuttuğu gibi, bir müslim ile bir gayr-i müslimi de aynı derecede eşit görmüştür. Haliyle bu hüküm de diğer topluluklarda görülmeyen müthiş bir uygulamadır.

Bir diğer esas da Kur'ân-ı Mübîn insanlık tarihinde eşine rastlanmayacak bir şekilde kadına hak ettiği değeri vermiştir. Hatta birkaç asır öncesine kadar İslâm dışı toplumlar tarafından *insan mı yoksa hayvan mıdır* diye tartışılan kadın, ilâhî adaletle gerçek yerini bulmuştur. Bu vesileyle Kur'ân-ı Kerîm de ilgili ayette (و من آياته ان خلق)¹⁸⁶ önce kadın ve erkeği birbirinden ayrılması mümkün olmayan iki uzva benzetmiş ve sonra da kadınlarla hukukun hangi

¹⁸³ Âli İmrân 3/159.

¹⁸⁴ Şûra 42/38.

¹⁸⁵ Nisâ 4/58.

¹⁸⁶ Rûm 30/21.

ölçülerde olması gerektiğini açıklayan (اسكنوهن من حيث سكنتم من وجدكم ولا تضاروهن)¹⁸⁷ (و عاشروهن با لمعروف)¹⁸⁸ ayetleri zikretmiştir.

Müellif ibret açısından biri Müslüman diğeri gayr-i müslim iki kadının mensup oldukları toplumlarındaki konumlarına ilişkin şöyle bir karşılaştırma yapmıştır: “Kur’ân’ın nuzûlü esnasında kadınlığın düçar olduğu vahşetin boyutları her şeyin üstündeydi. Bu vahim durum 18. asra kadar devam etti. Bu yetmedi de Avrupa bir de kadının ruhu yoktur diyebildi. Halbuki İslâm kadının birçok hakkını elde etmeye imkan tanıdı. Sahip olduğu her şey üzerinde istediği gibi tasarrufta bulunabilmesini sağladı. Bu da yetmez İslâm kadınlara kadılık ve fetva verme hakkını dahi bahşetti. Şu bir gerçek ki, Avrupa kanunları kadınlara bu hukuku vermiyordu. Bunun nasıl bir tahakküm olduğu ve kadınlığın şerefini ne denli düşürdüğü meydandadır.”¹⁸⁹

Şeyh Efendi’nin ifadesiyle bahsi geçen bu esaslar beşerî âlemde asla bilinmeyip Kur’ân-ı Kerîm’in vaz ve tesis etmiş olduğu önemli içtimâî usûlden bazılarıdır.

23. Hz. Kur’ân’ın İtikada Dair Takrir Buyurmuş Olduğu Usûl

Şimdiye kadar Kur’ân’ın uygulamaya koyduğu müteaddit toplumsal usûlden bahsedilmişti. Bu makalede de yazar, Kur’ân’ın itikada yönelik sabit kıldığı bazı üstün esaslardan söz etmiştir. Mesela:

Birinci, insanoğlunun sahip olduğu akıl ile Allah Teâlâ’nın künhünü idrak etmek mümkün olmayacağı belirtilmiş ve bu acziyet Kur’ân’ın Hak Teâlâ’yı

¹⁸⁷ Talâk 65/6.

¹⁸⁸ Nisâ 4/19.

¹⁸⁹ A.g.m., sayı 282, s. 1–3, tefrika 23.

هو الاول والاخر (لا تدركه الابصار)¹⁹², (ولا يحيطون به علما)¹⁹⁰, (ليس كمثله شئ)¹⁹⁰ vasfeden¹⁹³ ayetleriyle desteklenmiştir. Bu anlamda felsefenin de Yüce Yaradan'ı aklın idrak edemediği bir varlık olarak kabul ettiğine işaret edilmiştir. Müellife göre Kur'ân-ı Kerîm'in beşerin hayal ve zihnine vurmuş olduğu bu darbe insanlığın bütün aklî devirlerinde görülmüş değildir. Nitekim insanlardan birçoğu Allah Teâlâ'yı (hâşa) tarife çalışırken Kur'ân-ı Kerîm, âdeta “durunuz, nereye gidiyorsunuz, bu meydan sizin değildir, burada cevelâna hakkınız yoktur” diyerek felsefe gücünün yirmi asırdan beri çalışıp muktedir olamadığı bu muazzam ilmî hakikati apaçık telkin etmiştir.

İkinci, Kur'ân'ın yerleştirmiş olduğu itikâdî usûlden biri de insan ile Yaradan arasında vasıtanın kaldırılmasıdır. Kitâbullah açık nidasıyla muhtelif ayetlerde (و اذا و ان ليس للا)¹⁹⁵, (كل نفس بما كسبت رهينة)¹⁹⁴, (سنلك عبادى عنى فانى قريب اجيب دعوة الداع اذا دعان و قالوا ربنا انا اطعنا سادتنا و كبراء)¹⁹⁶, (نسان الا ما سعى و ان سعيه سوف يرى ثم يجزاه الجزاء الاوفى¹⁹⁷ (نا فاضلونا السبيلا / ربنا اتهم ضعفين من العذاب والعنهم لعنا كبيرا¹⁹⁸ akla hitap ederek dinde ne bir müsevvidin (taslak yapan), ne bir mütebevvi'in (kendisine uyulan) ve ne de bir tâbi'in olmadığını ilân etmiştir. Hatta Rasûlüllah'ın kendisine (لست عليهم بمسيطر)¹⁹⁹, (قل لست عليكم بوكيل)²⁰⁰ mezkûr ayetlerle vekâlet, kefâlet vermediğini bildirmiştir.

¹⁹⁰ Şûra 42/11.

¹⁹¹ Tâhâ 20/110.

¹⁹² En'âm 6/103.

¹⁹³ Hadîd 57/3.

¹⁹⁴ Bakara 2/186.

¹⁹⁵ Müddessir 74/38.

¹⁹⁶ Necm 53/39.

¹⁹⁷ Ahzâb 33/67.

¹⁹⁸ Gâşiye 88/22.

¹⁹⁹ Kaf 50/45.

²⁰⁰ En'âm 6/66.

Üçüncü, Kur'ân'ın tesis ettiği usûlden bir diğeri, geçmiş topluluklar atalarının dinlerine uyarlar, bütün emellerini onlarla yürümeye bağlarlardı. Kur'ân (اولو كان)²⁰¹ buyurarak buna şiddetle karşı çıkmış, kendilerine uyulanların kıyamet gününde tâbilerinden kaçarak bu sorumluluğun ağırlığından kurtulamayacaklarını (اذ تبرالذ ين اتبعوا من الذ ين اتبعوا وراوالعذاب و تقطعت بهم الاسباب)²⁰² zikri geçen ayetle duyururken, bir diğeri ayetle de (تلك امة قد خلت لها ما كسبت ولكم ما كسبتم)²⁰³ her neslin kendi ilminden mesul olacağını, selefine uymanın hiçbir faydası olmayacağı gerçeğini zihinlere kazımıştır.

Dördüncü, Önceki ümmetlerin dînî toplulukları tarafından uydurulmuş garip usûlden biri de, ilâhî rahmet ve afvın yalnız kendilerine tahsis edildiğine inanmalarıdır. Allah (c.c) bir ayet-i kerîmeyle (ليس باما نيكم ولا اما نى اهل الكتاب من يعمل)²⁰⁴ onların bu boş emellerini iptal etmiştir.

Beşinci, yine beşerî âlemde görülmemiş mühim usûldendir ki, Kur'ân her itikad sahibini akidesi üzerine burhan getirmeye çağırırken (قل هاتوا برهانكم ان كنتم)²⁰⁵ ayette geçen doğruluk prensibini şart koşmuş, mücerret dava ve teslimiyetlerin fayda vermeyeceğini vurgulamıştır.

Altıncı, Hz. Kur'ân'ın mukaddem beşeriyetçe bilinmeyen usûlünden biri de, herkesin kendi ameli ile hesaba çekileceğidir. Allah Teâlâ Kur'ân-ı Kerîm'de (و كم من ملك فى السموات لا تغنى شفاعتهم شيئا الا من بعد ان ياذن الله لمن)²⁰⁶ (تملك نفس لنفس شيئا)²⁰⁷ sarîh ayetlerle kıyamet gününde hiçbir kimsenin hiçbir kimseden fayda görmeyeceğini, şefâatlerin dahi kendisinin izin ve rızasına tâbi olacağını takrir

²⁰¹ Bakara 2/170.

²⁰² Bakara 2/166.

²⁰³ Bakara 2/134.

²⁰⁴ Nisâ 4/123.

²⁰⁵ Bakara 2/111.

²⁰⁶ İnfitâr 82/19.

²⁰⁷ Necm 53/26.

buyurmuştur. Yine bir başka ayetle (وما اوتيتهم من العلم الا قليلا)²⁰⁸ insanlara ilmen ihataları noktasında pek sınırlı bulunduklarını bildirmiştir.

Yazar, İslâm öncesi insanların her şeyi bildiklerine kâil olduklarını, aynı şekilde dînî önderlerinin de yer ve gökte kendilerine gizli bir şeyin bulunmadığına inandıklarını ve mevkileri itibariyle de daha güçlü bir kuvvetin olamayacağını zannettiklerine dikkat çekmiştir. Dolayısıyla bu şekilde rahmet-i ilâhî kapılarını kapadıklarını ve asırlar boyu ne bir alimin ilmine ne de bir hâkimin hikmetine kulak vermeyip kendilerini ve tâbi olanlarını cehalet içinde bıraktıklarını belirtmiştir. Hal böyleyken ilâhî vahiy (وقل رب زدنى علما)²⁰⁹ inzal olup terakkî kapısını açtığını ve ilmen genişlemeye meydan verdiğini beyan etmiştir. Böylece Müslümanların, başkalarının asırlar içinde keşfedemedikleri birçok ilimleri az bir zamanda keşfe muvaffak olduklarını hatırlatmıştır.

Yedinci, önceki ümmetlere göre dinden maksadın nefsi hakir görme, cisme eziyet ve rûhu zapt ederek ölünceye dek zayıf bir hal üzerine yaşamaktan ibaretti. Kur'ân ise, ahiret saâdetinin dünya saâdetine aykırı olmadığını, rahat ve bollukta yaşamaktan niyetin beşeriyetin hayrı ve eşi benzeri olmayan güzelliklerin izhârı olursa bunun makbul ve güzel sayıldığını muhtelif ayetlerle (لذ ين احسنوا فى هذه الدنيا)²¹⁰ (ولا تنس نصيبك من الدنيا)²¹¹ (قل من حرم زينة الله التى اخرج لعباده والطيبات من الرزق)²¹² (حسنه)²¹³ tasrih buyurmuştur.

Sekizinci, yine aynı usûlden olarak bir ayeti kerîmede (ولو شاء ربك لجعل الناس)²¹³ (امة واحدة ولا يزالون مختلفين/ الا من رحم ربك ولذلك خلقهم) Allah (c.c) ümmetler arasında

²⁰⁸ İsrâ 17/85.

²⁰⁹ Tâhâ 20/114.

²¹⁰ Nahl 16/30.

²¹¹ A'raf 7/32.

²¹² Kasas 28/77.

²¹³ Hûd 11/118.

ihtilâfın nizamın kurulması için zarûrî olduğunu ve bu ihtilâfın beşerî tabiatların îcab-ı neticesinden meydana geldiğini takrir buyurmuştur. Bu şekilde Kur'ân insanların dinde ihtilâflarından kaynaklanan kinlerini iptal etmiştir.

Müellife göre Müslümanlar nezdinde bu usûlün sebat bulmasıyla her din sahibinin muhâlefete karşı beslediği düşmanlık sona ermiştir. Çünkü murâd-ı ilâhînin aleyhine hareket cehalet sayılmıştır. Yine Kur'ân bu meseleye açıklık getirerek (لَا يَنْهَيْكُمُ اللَّهُ عَنِ الَّذِينَ لَمْ يُقَاتِلُوكُمْ فِي الدِّينِ وَلَمْ يُخْرِجُوكُم مِّن دِيَارِكُمْ أَن تَبَرُّوهُمْ وَتُقْسِطُوا إِلَيْهِمْ إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ)²¹⁴ akaitte muhâlîfe karşı âdil davranmamayı ve iyiliği terk etmeyi câiz görmemiştir. İşte bu Kur'ânî öğretilere uymakla Müslümanlar akaitteki muhâlîflerine ihsanda bulundukları, dünyevî muamelemler hususunda da onları kendilerine eşit tutarak temâyüz ettikleri arz edilmiştir.²¹⁵

24. Hz. Kur'ân'ın Beşeriyetin Saâdeti İçin Takrir Buyurmuş

Olduğu Usûl-IV

Yukarda da görüldüğü üzere üstad Yusuf Ziyaeddin Ezherî sözünü ettiği Kur'ân merkezli esasların her birini destekleyici mahiyette bol ayetler sunmuştur. Bu makalede de doğal olarak konu başlığına yaraşır bir şekilde zikretmeye devam ettiği Rabbânî asılları sırf ayetler çerçevesinde işlemeye özen göstermiştir. Söz konusu esaslar şöyle:

Âlemlere hidayet rehberi olarak gönderilen Hazreti Kur'ân farklı ayetlerde (قُلْ وَكَانَ مِنْ آيَاتِ فِي السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ يَمُرُّونَ عَلَيْهَا وَهُمْ عَنْهَا)²¹⁶, (انظروا ماذا في السموات والارض افلم يسيروا في الارض فتكون لهم قلوب يعقلون بها او اذان يسمعون بها فانها لا تعمى)²¹⁷, (معرضون

²¹⁴ Mümtahine 60/8.

²¹⁵ A.g.m., sayı 283, s. 1–2, tefrika 24.

²¹⁶ Yûnus 10/101.

²¹⁷ Yûsuf 12/105.

218) (الابصار ولكن تعمى القلوب التي في الصدور) insanları kâinata nazar, mahlukât üzerinde etraflıca düşünüp incelemeye, eşi ve benzeri olmayan güzelliklerin sırlarını okuyarak bilmeye davet etmektedir. Aynı şekilde Cenâb-ı Hak gayet açık ifadelerle (قل سيروا في) (قل سيروا في الارض فانظروا كيف كان عاقبة الذين من قبل) (الارض فانظروا كيف كان عاقبة الذين من قبل) (المجرمين) 220 geçmiş kavimlerin başına gelen olayların sebepleri üzerinde düşünülmesini, doğru yoldan ayrılmaları sebebiyle de düçar oldukları felaketlerden ibret alınmasını emir buyurmaktadır. Sonra Kur'ân bütün yaratılanların dünyevî yaşamlarını belirli bir zamanla sınırlarken (ولكل امة اجل فاذا جاء اجلهم لا يستأخرون ساعة ولا) (ولكل امة اجل فاذا جاء اجلهم لا يستأخرون ساعة ولا) (يستقدمون) 221 ümmetlerin de muayyen bir zaman diliminde var olup, tayin edilmiş vakitlerini doldurdıkları anda varlıklarını yitireceklerini haber vermiştir. Diğer yandan önceki kavimlerin zulmü fesada karıştırmalarından dolayı helak edildiklerini (وكم قصمنا من قرية كانت ظالمة وانشانا) (وكم قصمنا من قرية كانت ظالمة وانشانا) 222, (وتلك القرى اهلكناهم لما ظلموا وجعلنا لمهلكهم موعدا) (وتلك القرى اهلكناهم لما ظلموا وجعلنا لمهلكهم موعدا) 223 bariz ayetlerle bildirmiştir. Bilhassa hayattan gayenin mevcudiyetin temennisinden ibaret olmayıp ilim ve sâlih amel (ولقد كتبنا في الزبور من بعد الذكر ان الارض) (ولقد كتبنا في الزبور من بعد الذكر ان الارض) 224 ile sonsuzluğu kazanmaya yönelik olduğunu belirtmiştir.

Yine aynı mühim usûlden olarak Kur'ân-ı Kerîm tabiat âleminde her şeyin belirli bir kadere göre yaratıldığını (انا كل شئ خلقناه بقدر) 225 ve doğada bütün olup bitenlerin Sünnetullah denilen sağlam kanunlara (فهل ينظرون الا سنت الاولين قلن تجد لسننت) (فهل ينظرون الا سنت الاولين قلن تجد لسننت) 226 bağlı olduğunu beyan buyurmuştur. Ayrıca kulların mutlak saâdete erişebilmeleri için ilim sahibi olmaları gerektiğini (قل هل يستوى الذين) (قل هل يستوى الذين) 227

218 Hacc 22/46.

219 Rûm 30/42.

220 Neml 27/69.

221 A'raf 7/34.

222 Kehf 18/59.

223 Enbiyâ 21/11.

224 Enbiyâ 21/105.

225 Kamer 54/49.

226 Fâtır 35/43.

mezkûr ayetlerle dile getirirken,²²⁷ (يعلمون والذين لا يعلمون)²²⁸ (وما يستوى الاعمى والبصير)²²⁹ insanlara vahyedilen mutluluk esasları ve hayır kanunlarını ancak âlimlerin düşünüp idrak edebileceklerini (وما يعقلها الا العالمان)²³⁰ vurgulamıştır.

İlahî değerlerle bezenmiş olan Yüce Kur'ân, batıl inançlardan sakınmayı emrederken, şüpheli işler ve dalâlete kapılmayı da şiddetle nehyetmiştir. İnsanlardan birçoğunun zan ve tahminlerine göre hükmettiklerini (وما يتبع اكثرهم الا ظنا ان الظن لا يغنى)²³¹ dolayısıyla zanlarına göre hareket edenlere uymanın doğru yoldan çıkmaya sebep olacağını (و ان تطع اكثر من فى الارض يضلوك عن سبيل الله)²³² duyurmuştur. Daha da önemlisi Kur'ân bu hususta bir asıl olarak kat'î delili bulunmayan herhangi bir davaya uymanın büyük bir sorumluluğu gerektireceğini açıklamış ve her uzvun kendisine emanet edilen vazifenin sınırlarını aşmaktan mesul olacağını (ولا تقف ما ليس لك به علم ان السمع والبصر والفؤاد كل ا واحد كان عنه مسؤولا)²³³ takrir buyurmuştur.

Hulâsaten Kur'ân-ı Kerîm İslâm dininin fitrî olduğunu beyan etmiş (فطرت الله)²³⁴ ve insan (التى فطر الناس عليها لا تبديل لخلق الله ذلك الدين القيم ولكن اكثر الناس لا يعلمون) nefsinin tabî olarak onun bütün hükümlerini kabul etmeye kabiliyetli yaratıldığını bariz bir şekilde ortaya koymuştur.

Neticede müellif bütün bu ilahî esasları ayetler eşliğinde sıralarken batılı filozoflardan bazılarının din hakkında söyledikleri olumlu fikirlere de yer vermiştir. Bu manada batılı düşünürlerden Auguste Sabatier'in söyledikleri son derece manidardır:

²²⁷ Zümer 39/9.

²²⁸ Fâtır 35/19.

²²⁹ Ankebût 29/43.

²³⁰ Yûnus 10/36.

²³¹ En'âm 6/116.

²³² İsrâ 17/36.

²³³ Rûm 30/30.

“Feylesof (Auguste Sabatier) Felsefe-i Edyân kitabında şöyle diyor: Ben ne için mütedeyyinim? Çünkü ben bu sual ile ne vakit dudağımı tahrik ettim ise kendimde bu suale şöyle cevâb vermeye sâik buldum, ben mütedeyyinim, çünkü hilâfına harekete istitâatim (gücüm) yoktur, çünkü tedeyyün zâtımın levâzımından bir lâzım-ı manevîdir. Bu, sende verasetin yahud terbiyenin yahud da mizacın âsârındadır diyorlar, lâkin ben de çok defalar bu sûretle kendime itiraz ettim, hiç bir defasında kendimi ikna edemedim, sualim hâlâ devam ediyor. Hayât-ı şahsiyyemde müşâhede etmekte olduğum bu hissi hayat-ı ictimâîye-i beşeriyede daha kuvvetli buluyorum, binâen aleyh din bâkîdir. Gayr-i kâbil-i zevâldır. Zaman onun kaynağını kurutamayacak bilakis fikr-i felsefî ve tecârib-i hayâtiyye tevessü ettikçe (genişledikçe) hiss-i tedeyyün (dine bağlanma duygusu) tezâyüd edecektir (artacaktır).”²³⁴

25. Hz. Kur’ân’ın Beşeriyetin Saâdeti İçin Takrir Buyurmuş

Olduğu Usûl-V

Şeyh Yusuf Ziyaeddin Ezherî kaleme aldığı Tarih-i Kur’ân makaleler dizisini burada noktalarken, Kur’ân’ın topyekün insanlığın mutluluğu için indirmiş olduğu üstün değerlerden “*O halde sen yüzünü hanîf olarak dine, Allah’ın fıtratına çevir ki, O, insanları ona göre yaratmıştır. Allah’ın yaratması değiştirilemez. İşte doğru din odur. Fakat insanların çoğu bilmezler.*”²³⁵ ayet-i kerimesinin her şeyi kapsadığını ve anlayanlar için büyük manalar ifade ettiğini kaydetmiştir. Dolayısıyla Kur’ân-ı Kerîm’in **İslâm dini fıtrîdir** demekle kastettiği, insana ancak fıtratında var olan bir şeyin kabul etmesine teklifte bulunması şeklinde açıklandığını belirtmiştir. Amacı ise

²³⁴ A.g.m., sayı 284, s. 1, tefrika 25.

²³⁵ Rûm 30/30.

insanoğlunu katı hislerin tesirinden korumak ve fitrat yoluna girmesine irşad etmektir.

Müellifin sonuç mahiyetinde arz ettiklerini orijinal şekliyle sunmak verilmek istenen mesajın daha iyi anlaşılması bakımından isabetli olacaktır:

“Hazreti Kur’ân bir ümmete, bir cemiyete değil, umûm-u beşeriyete gelmiştir. Cümle akvâma hitâb eder, hak yolunu irâe eyler (gösterir). Ümem ve akvam birbirini hecr etmiş, tebâguda (düşmanlık beslemeye), tehâkuda (kine) koyulmuş, her biri diğerini küfre nispet eylemişti. Hazreti Kur’ân geldi cühûrî (açık) sadâsiyle nida edip “*Nâs ümmet-i vâhide idi, sonra ihtilâfa düştüler*” dedi. Vahdet-i asliyelerine rücûa *كان الناس امة واحدة فبعث الله النبيين مبشرين و منذرين و انزل معهم الكتاب بالحق ليحكم بين الناس) فيما اختلفوا فيه وما اختلف فيه الا الذين اوتوه من بعد ما جاءتهم البينات بغيا بينهم فهدى الله الذين امنوا لما* *اختلفوا فيه من الحق باذنه والله يهدى من يشاء الى صراط مستقيم*²³⁶ davet etti. Etbaina (yoluna uyanlara), bilcümle enbiyâ ve mürselîne ve vâsıtalâriyla nâzil olan âyât-ı ilâhiyyeye bilâ tefrîk îmân etmelerini teklîf etti. Bu sûretle îmân edenler ihtidâ etmiş olurlar, îmandan irâz edenler (yüz çevirenler) ise ancak şikâktadırlar (uyuşmazlık içerisinde) dedi. Bu âyet-i kerîmeye îmân-ı nazar eden cezm etmelidir (kesin bilmelidir) ki, bu kelâmın sâhibi ancak Hak Sübhânehü ve Teâlâ Hazretleridir. Çünkü Araplar gibi cehalet ve asabiyet içinde ağrâz (düşmanlık) ile meşhûr bir ümmet arasında yetişen bir ümmînin böyle umûmî bir dîne, vahdet-i ictimâiyye-i beşerin ihtiyacını idrak edip böyle bir asl-ı acîb ile davete kendi kendine kıyâm (kalkışması) etmiş olması gayr-ı kâbil-i taakkul (aklın kabul etmediği) bir hâlettir. Hâlbuki Hazreti Kur’ân bu davete İslâmiyet’in yeni bir dîn olmayıp beşeriyetin dîn-i ûlâ olduğunu Allah Teâlâ’nın öteden beri bu dînin usûl ve esâsâtını teblîğ ve talîm için birçok rasûller gönderdiği

²³⁶ Bakara 2/213.

en sonra Hazreti Muhammed Sallallâhu Aleyhi ve Sellem’i aynı dîni tekmîl-i talîme (tamamlayıp öğretmeye) memûr buyurduğunu ilâve ediyor ve (شرع لكم من الدين ما)²³⁷ (وصى به نوحا والذى اوحينا اليك وما وصينا به ابراهيم وموسى وعيسى ان اقيموا الدين ولا تفرقو فيه)²³⁷ buyuruyor.

Şüphesiz ki bu derin nazar, bu yüksek felsefe, bu vâsi asl-ı içtimâî (geniş toplumsal esaslar) câhil ve mutaassıp bir ümmet içinde yetişen bir ümmînin karîha-i zâtiyyesinden (kendisinden) sâdır değildir. Bu Usûl-ü felsefe-i âliye, mebâdî celîle-i ictimaiyye (yüksek toplumsal prensipler) ancak ind-i ilâhîden, Rabbü'l-âlemîn Hazretlerinden sâdır, idrâk ve ihâtasının payanı olmayan Hâlik-i Zül-Celâlin hikmetine müstenittir.”²³⁸ Vallâhu'l-hâdî ve huve'l-alîmü'l-hakîm.

²³⁷ Şûra 42/13.

²³⁸ A.g.m., sayı 285, s. 1, tefrika 26.

SONUÇ

93 Harbinden sonra Bulgaristan topraklarında azınlık durumuna düşen Müslümanların varlıkları o günden bu güne aslî unsur tarafından hazmedilebilmiş değil. Bazı dönemlerde (günümüzde olduğu gibi) istisnalar olsa da, bu devede kulak misali pek fazla bir şey değiştirmemiştir. Çünkü Müslümanlar söz konusu zaman dilimi içerisinde arzu edildiği şekliyle haklarını tam olarak elde edemedikleri bir gerçektir. Böyle olunca da sürekli ikinci sınıf muamelesi görmüşlerdir. Her şeye rağmen Müslümanlar yarı korku, yarı ümit içerisinde dînî, millî ve sosyo-kültürel yaşantılarını sürdürebilmişlerdir. Dolayısıyla mezkûr savaştan (1877-78) sonra Bulgaristan Müslümanlarının durumu pek çok yazar tarafından işlenmiş, kitaplara konu olmuş ve sürekli aktüelliğini korumuştur.

Özellikle konumuzu yakından ilgilendiren 20. yüzyıldaki eğitim durumu pek parlak olmamakla birlikte, I. Dünya Savaşından sonra tedrisata açılan Medreset'ün-Nüvvâb (1922-1950) ve bünyesinde barındırdığı dirayetli eğitimciler hizmetleriyle göz doldurmuşlardır. Bu bağlamda Bulgaristan Türklerinin maarif hayatında saygın bir müessese olarak iz bırakan Nüvvâb Okulu da hâlâ aktüelliğini devam ettirmektedir. Kısa bir dönem olmasına rağmen Müslümanların eğitimi Nüvvâb ile farklı bir hüviyet kazanmıştır.

Eğitimdeki bu başarılı çıkışın ardında yatan önemli isimlerden biri de tezimizin konusu olan Şeyh Yusuf Ziyaeddin Ezherî'dir. Hayatını Türkiye ve

Bulgaristan’da olmak üzere iki ayrı merhalede incelediğimizde en verimli yıllarının Bulgaristan Müslümanlarının eğitimine hizmetle geçtiği şüphesizdir. Kıymeti zamanla anlaşılan Ezherî’nin son yıllarda şahsı ve eserleri ile ilgili kapsamlı çalışmalar yapılmaktadır. Biz tezimizde haklı olarak onun çok yönlülüğünden bahsederken, konumuz itibarıyla çok yönlülüğünden biri olan tefsirciliğini yansıtmaya çalıştık.

Daha ziyade hadis ve tasavvufî yönüyle ön plana çıkan Şeyh Efendi’nin tefsirciliği hocası Abduh’un etkisiyle kazandığı bilgi ve tecrübeye dayanmaktadır. Abduh’un çağdaş tefsire yaptığı vurguyu ve Nakşî-Hâlidî geleneğinin hadise dayalı tasavvufî terbiye usûlünü yönteminin merkezine almış ve bunu Bulgaristan toplumunun şartlarına uyarlayarak uygulamaya koymayı başarmıştır. Yalnız şunu da belirtelim ki, hocası Abduh’a duyduğu hayranlık bir yana onun tefsirdeki aşırı görüşlerini paylaşmayıp seçmeci davranmıştır. Bir bakıma dînî ıslahın gelenek ile paralel olarak yürütülmesinden yana olmuş, uç noktalara kaymamaya dikkat etmiştir.

Yine de Abduh’un öğrencisi olmanın olumsuzluklarını da görmemiş değildir. Nitekim Nüvvâb müdürü Emrullah Feyzullah Efendi kelam dersinin Ezherî tarafından okutulmasına razı olmamış ve bu dersi vefatına dek bizzat kendisi okutmuştur. Osman Kılıç Emrullah Efendi’nin dilinden naklen olayı şöyle açıklamaktadır: “Evlatlarım! Ben biliyorum ki, kelam dersini benden daha iyi okutabilecek birisi var. Fakat ben sizleri onun eline (Ezherî’ye) teslim etmem. Ola ki fikirleriniz bozulmasın” diyerek her ihtimale karşı tedbir almıştır.

Bu anlamda 27.07.06 tarihinde Sofya Yüksek İslâm Enstitüsü rektörü Doç. Dr. İbrahim Yalımov ile yapmış olduğumuz görüşmede kendisine Nüvvâb hocalarındaki yenilikçi anlayış hakkında ne düşünüyorsunuz? sorusuna cevaben:

“Bizim modernistliğimiz ancak bize benzer” şeklindeki imalı bir karşılıkla İslâm dünyasındaki modernizm taraftarı âlimlerin yaklaşımlarıyla bizdeki âlimlerin anlayışlarını aynı kefeye konulamayacağını belirterek, Bulgaristan ortamının bunu kaldırmaya müsait bırakılmadığını belirtmek istemişti.

Diğer yandan Batı’nın yükselişi ve ilmî inkişâfı Ezherî tarafından hayranlıkla karşılanmıştır. Genellikle o dönemde İslam dünyasının maruz kaldığı düşüş ve gerilemenin olumsuz yansımaları pek çok âlimde Batı eğilimi uyandırdığı gibi, kanaatimizce Ezherî’ye de tesir ederek Batı’ya müspet bakmasına neden olmuştur. Tabi burada hocası Abduh’un da bu yöndeki fikirlerinin gelişmesinde etkisi bulunduğunu belirtmek gerekir. Buna rağmen Ezherî Batılı ilim adamlarının olumsuz yönlerini tenkit etmekten çekinmemiş, sağlıklı fikir üretenlerden ise etraflıca yararlanmıştır.

Dolayısıyla sıkı takipçisi olduğu Hanefî geleneği ile taraftarı olduğu dinî ıslah arasındaki duruşu onun ılımlı çizgisini ortaya çıkarmıştır. Gelenek ve ıslahatı şahsında birleştiren Şeyh Efendi’nin ılımlı yaklaşımları Bulgaristan gibi farklı unsurların bir arada yaşadığı ortamda olumlu sonuçlar vermiştir. Zira kendisinin önyargıdan arınmış kucaklayıcı karakteri, kuşatıcı ilim anlayışı farklı eğilimlere sahip çevrelerce de kabul görmüştür. Hatta Nüvvâb medresesindeki öğretmenliği esnasında bazı meslektaşlarıyla birlikte döneminin devlet reisi Çar Boris tarafından ödüllendirilmesi, uzlaşmacı ve barışçıl kimliğinin göstergelerindendir.

Buraya kadar Yusuf Ziyaeddin Ezherî’nin hayat felsefesini anlamaya çalıştıktan sonra, tefsirciliğinin halka ve entelektüel kesime yönelik olmak üzere iki yönlü bir nitelik arz ettiğini söylemeliyiz. Şumnu Şerif Halil Paşa camiindeki sabah namazını müteakip yaptığı dersler umuma yönelik, tezimizin konusu oluşturan Tarih-

i Kur'ân çalışması ise entelektüel ve belirli bir kültür seviyesine sahip tabakaya yöneliktir. Böylece Ezherî bulunduğu şartlar ve imkânlar çerçevesinde farklı kesimlere hitap eden bir üst dil geliştirerek çatışmaya mahal vermeyen ve inanç, mezhep, meşrep ayırımı yapılmaksızın uyumlu birlikteliğin modelini oluşturmuştur.

Millî ve dînî kültürümüzün gelişmesi çabalarında silinmez izler bırakıp adını târihe (bilhassa Bulgaristan Müslümanlarının eğitim târihine) büyük harflerle yazdıran Şeyh Efendi'nin hayatı okumak, okutmak ve yazmakla geçtiği açıkça görülmektedir. Her şeyden önce ilim ve eğitime önem veren fedakâr bir gönül adamı olduğu anlaşılmaktadır. Her ne kadar yaptığı çalışmalar pek fazla günışığına çıkartılmamış ve tanıtılmamış ise de bilhassa yetiştirdiği Nüvvâb talebelerinin ve o diyarda kendisini dinleyip hatırlayan herkesin gönlünde kıymetli bir âlim, sevilip sayılan bir büyük olarak yer etmiştir.

Bulgaristan Müslümanlarının millî-mânevî kültürüne böylesine muazzam ve uzun yıllar hizmeti olan Şeyh Efendi'ye minnettarlık borcumuzu ancak onun öğütlerini yerine getirerek, eğitim ve irşâd yolunda onun tecrübelerini yaşatarak ödeyebiliriz. Merhumun rûhu şâd olsun, nur içinde yatsın.

BİBLİYOGRAFYA

SÜRELİ YAYINLAR

- HIZAL, M. Zihni, “Kaybettiğimiz Kıymetlerden: Yusuf Ziyaeddin Ezherî”, Yeni İstiklâl, Aralık 1961
- EZHERÎ, Y. Ziyaeddin, “Târih-i Kur’ân”, Medeniyet, sayı 234/05 Ağustos 1940-sayı 285/30 Kasım 1941

KİTAPLAR

- AHMED, Vedat, *Medresetü’n-Nüvvâb ve Eğitim Sistemi*, Lisans Bitirme Tezi, Sofia 2001
- ALTUNTAŞ, Halil, *Kur’ân Tercümesi ve Tercüme ile Namaz Meselesi*, TDV Yayınları, Ankara 2001
- ATTAR, Feridüddin, *Tezkiret-ül Evliyâ*, İstanbul 1980
- BEKTAŞOğLU, Mustafa, *Düzceli Âlim Yusuf Ziyaeddin Ersal*, Ankara 2005
- BURSALI, Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, Matba-i Amire İstanbul h. 1333
- CAMBAZOV, İsmail, *Medresetü’n-Nüvvâb*, “Ahmed Davudoğlu” Vakfı Yayınları, Sofia 2005
- -----, *Sofya İslâm Enstitüsü*, Davudoğlu Yayınları, Sofia 2005
- CERRAHOğLU, İsmail, *Tefsir Usûlü*, TDV Yayınları, Ankara 1997
- ÇİÇEK, Yakup, *Tefsir Usûlü*, Sofya 1995
- DEMİRCİ, Muhsin, *Kur’ân Tarihi*, İFAV Yayınları, İstanbul 1997

- ERTÜRK, Haşim—EMİNOĞLU, Rasim, *Bulgaristan'da Türk-İslâm Eğitim ve Kültür Müesseseleri ve Medresetü'n-Nüvvâb*, İSAR Vakfı Yayınları, İstanbul 1993
- EZHERÎ, Yusuf Ziyaeddin, *Dînî Terbiye ve Âdâb-ı Muâşeret*, İntibah Matbaası, Şumnu 1936
- -----, *ed-Dürri'l- Münazzam*, İntibah Matbaası, Şumnu 1933
- -----, *ed-Dürri'l- Müntekâh fî Şerhi'l-Mirkât fî İlm-i Usûlü'l-Fıkıh*, Nüvvâb Matbaası, Sofya 1941
- -----, *İlm-i Ahlâk*, Nüvvâb Matbaası, Sofya 1940
- -----, *Şeyh Ahmed'in Vasiyet-nâmesi'nin Tenkidi*, Güven Matbaası, Ankara 1956
- -----, *Tâbiyyûn, Dâvâ ve Gayeleri*, Şumnu 1923
- -----, *Târih-i İslâm*, İntibah Matbaası, Şumnu 1932
- -----, *Telhîsü'l-Füsûl fî Usûl-i Hadîsi'r-Resûl*, Nüvvâb Matbaası, Sofya 1941
- -----, *Usûlü'l-Mer'iyye fî'l-Mürâfeâtî's-Şer'iyye*, Havadis Matbaası, Şumnu 1937
- -----, *Vahdâniyet-i İlâhiyenin Burhanları*, Terakkî Matbaası, Şumnu 1930
- GÜNDÜZ, İrfan, *Gümüştanevî Ahmed Ziyaüddin*, Seha Neşriyat, İstanbul 1984
- HAKOV, Cengiz, *İstoriya na Turtsiya Prez XX Vek*, Atatürk Araştırma Merkezi-İMİR Yayınları, Sofia 2000
- İNAN, A. Afet, *Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Devrimi*, TTK Yayınları, Ankara 1977
- KAHRAMAN, İsmail, *Bulgaristan'da Osmanlı Medeniyeti*, Gebze Gazetecilik ve Matbaacılık Tesisleri Yayınları, Gebze, Tarihsiz
- KARA, Mustafa, *Metinlerle Osmanlılarda Tasavvuf ve Tarikatlar*, Sır Yayıncılık, İstanbul 2004

- KESKİOĞLU, Osman, *Bulgaristan'da Müslümanlar ve İslâm Eserleri*, Hilâl Yayınları, Ankara 1985
- -----, *Bulgaristan'da Türkler*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1985
- KILIÇ, Osman, *Kader Kurbanı*, BİSAV Yayınları, Ankara 2002
- KİLİ, Suna, *Atatürk Devrimi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara 1981
- MEMİŞOĞLU, Hüseyin, *Bulgaristan'da Türk Eğitim Tarihi*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002
- MUSTAFA, Meryem, *Yusuf Ziyaeddin Ezherî'nin Eğitim Kişiliği ve "Dînî Terbiye ve Âdâb-ı Muâşeret" Adlı Eserinin Tenkildi Neşri*, Lisans Bitirme Tezi, Sofia 2000
- MUTAFÇİEVA, Vera—TSANKOV, Georgi—KARABELOVA, Magda, *Literaturata na Maltsinstvata v Bulgaria Sled Osvobojudenieto*, İzdatelstvo "Karina M", c. I, Sofia 1999
- ÖZTÜRK, Ali, *Bulgaristan'dan Türkiye'ye Rumeli'den Bursa'ya Hayatım ve Hatıratım*, Düşünce Yayınları, Bursa 2004
- PAÇACI, Mehmet, *Kur'ân'a Giriş*, İSAM Yayınları, İstanbul 2006
- PAŞA, Hacı Reşit, *Tasavvuf ve Tarikatlar Silsilesi ve İslâm Ahlâkı*, Salah Bilinci Kitapevi Yayınları, İstanbul 1965
- RIZA, Reşit—KARAMAN, Hayreddin, *Gerçek İslâm'da Birlik*, İz Yayıncılık, İstanbul 2003
- SERİNSU, A. Nedim, *Kur'ân Nedir?*, Şûle Yayınları, İstanbul 1999
- ŞENYURT, Hasan Basri, *Osmanpazarı Türkleri*, Sincan Matbaası, Ankara 2000

- ŞEREFLİ, A. Şerif, *Bulgaristan'daki Türkler (1879—1989)*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2002
- ŞİMŞİR, Bilâl N., *Bulgaristan Türkleri (1878—1989)*, Bilgi Yayınevi, Ankara 1986
- TÜRKER, Mehmet, *Gölgedeki Kahraman*, Ufuk Ötesi Yayınları, İstanbul 2003
- UZUNOĞLU, Halil, *Mehmed Fikri Şiir ve Hikayeler*, Bursa 2003
- YALIMOV, İbrahim, *İstoriya na Turskata Obştnost v Bulgaria*, IMIR, Sofia 2002
- -----, *Kemalizmit i Otrajeniето mu v Bulgaria*, Avangard Prima, Sofia 2005
- YEŞİLOVA, Hasan, *Bulgaristan Türkleri ve Osmanpazarı Bölgesi*, Sincan Matbaası, Ankara 1997

MAKALE, TEBLİĞ VE ANSİKLOPEDİ MADDELERİ

- “Abduh”, Yeni Rehber Ansiklopedisi, Türkiye Gazetesi Yayınları, c. I, İstanbul 1993
- AHMED, Vedat, “*Bulgaristan Müslümanları Arasında Parlayan Yıldız: Mehmed Fikri*”, Kalem, yıl1, sayı 1, Kasım-Aralık 2000
- BEKTAŞOĞLU, Mustafa, “*Yusuf Ziyaeddin Ezherî*”, DİD, sayı 135, Mart 2002
- CEBECİ, Ahmet, “*Dr. Osman Kesioğlu Kimdir ?*”, Balkanların Sesi, sayı 19, Kasım-Aralık 2002
- DAĞLI, Halit Aliosman, “*Bulgaristan Türklerinin Seçkin Aydını*”, Ümit, yıl 3, sayı 16, Aralık 1997
- EZHERÎ, “*Gençlerimize Bir Öğüt*”, İAM, c. I, sayı 2, Mayıs 1956
- -----, “*İhtikâr*”, İAM, c. I, sayı 10, Mart-Nisan 1957
- -----, “*İslâm Dinî ve Müslümanlar*”, DİBD (1961)

- -----, “*Kur’ân-ı Kerîm Lâfız ve Mânânın Mecmûudur*”, İAM, c. II, sayı 15–16, Mart-Nisan 1958
- -----, “*Müsâvat*”, İAM, c. I, sayı 8, Aralık- Ocak 1956
- GÜNDÜZ, İrfan, “*Ahmed Ziyaeddin Gümüshânevî*”, DİA, c. XIV, İstanbul 1996
- HATİBOĞLU, İbrahim, “*Bulgaristan’da Çok Kültürlü Ortama Geçişte İslâmî İlimlerin İnşâi Yorumu: Yusuf Ziyaeddin Ezherî Modeli*”, DİD, c. 40 (2004), sayı 3,
- KALLEK, Cengiz, “*Muhammed Bahîr*”, DİA, c. IV, İstanbul 1991
- KERİM, Yusuf, “*Daima Rahmetle Anacağımız İsimler: Yusuf Ziyaeddin Ezherî*”, Ümit, sayı 21, Sofia 1998
- -----, “*Mehmet Fikri*”, Ümit, yıl 1, sayı 2, Temmuz 1995
- KESKİOĞLU, Osman, “*Muhammed Abduh*”, AÜİFD, c. XVIII (1970)
- “*Muhammed Abduh*”, Ana Britannica, Hürriyet Gazetesi Yayınları, c. XXIII, İstanbul 1994
- “*Muhammed Abduh*”, Büyük Larousse, Milliyet Gazetesi Yayınları, c. XVI, İstanbul, Tarihsiz
- OSMAN, Halil Ali, “*Medresetü’n-Nüvvâb*”, Ümit, sayı 10, Sofia 1996
- ÖZERVARLI, M. Sait, “*Muhammed Abduh*”, DİA, c. XXX, İstanbul 2005
- SALİM, Hasan, “*Hacı Ahmed Efendi (Davudoğlu)*”, Kalem, yıl 3, sayı 6, Ekim-Kasım 2002
- STOİLOVA, Anka—İVANOVA, Zorka, “*Za Dve Novi Sbirki ot Arabografični Knigi Zapazeni v Bilgaria*”, Sıdbata na Müsülmanskite Obştnosti na Balkanite, IMIR, c. II, Sofia 1998
- YAVUZ, Salih Sabri, “*Manastırlı İsmâil Hakkı*”, DİA, c. XXVII, Ankara 2003
- “*Yusuf Ziyaeddin Ersal*”, Balkanlar’da Türk Kültürü, yıl 4, sayı 15, Bursa 1995

EKLER

صوك خبرلر

آفریقادا حربه یولاسله دوام و ایثالیان طیارلری سودان و انگلیس مالیهی بومباردمان ایچمکه دوزلر . انگلیزلره لیبی دهکی درنا انگلیس فدا حالد و مدعش بر بومباردمان طوعه نلر و یک چوق شسورلر ایقاع ایستلرده . بر ایثالیان تحت البحری باطیرلرلر .

§ یونان باش وکیل مەتاساس یونان ملتنه خطاباً رابرهده سوسیالیستی برانقلده یونانسانلک تمامیهی عاقلنه اییونلر در دوا کارلغه حاضر اولدیلر و ان طرقلنده صمیمی اولان یونانسانلک بوسیللنک تقبیر ایبله کجایی وعلاقه دار دولتلرک یوگا حرهت ایبله جککاری سوله مشدر .

§ ژاپونیا ایله انکلیزینک آراسی کیندیگه آجیللنمده . انکلیز ژاپونیا دی انکلیز توپخانه مقابله بائل اولوق اوزره بوتون ژاپون غزتلرینک خرابیلر و بر چوق ایلری کلیر ژاپون تهملریش توقیف ایستلرلر .

§ ژاپونلرک خولغ قولغ قیریه بش یوز بیک کیشیک بر قوت تحشید انکلیز ایغا ایلمکده . ژاپونیا ایله انکلیز آراسیندی کینلک چوق یاقین بر زلمعه امید ایلملرک شکلده آقیری بر استقامت آاسی بکلمکده .

§ ژاپونیا ایله روسیه آراسینده آلتایک توطیله بر عدم تجاوز هیتق عقد ایبله حقی و بوسورنه اوزاق شرهده و آسیادهکی قوروشمقلرینک بو ایکی دول آراسینده تقسیم ایبله حقی سوله نمکده . بوخبر انکلیز و بالخاصه آمریقادا بولوک برهیجان و تلاش اویانلیر مشدر .

§ جبل الطارق ترک ایشتن اولان انکلیز دوناماسی تکرار یونازه دوئمدر .

§ انکلیز و فرانسیز آراسینده قرون و ماندانیا قاره بیکین بر جانه اولمشدر . بوخصوصه فضله تقصیلات ویرلمکده . انکلیز فرانسیزلرک بوسلمسلرکینده آل قویق سودانه دوئمشلرلر .

§ سالیبورغ علاق قاشانسه هینلرک دعوتی اوزیرنه برلیه کیتیش اولان آلتایک آفریه سفیری فون پاپن دو نوشده سونیقه بر کون قاش و چار حضرتلی طرفندن حضوره قبول ایلمشدر . دوی کون استایله مواصات ایدن فون پاپنک یاقینده آفریه کیمه حقی و تورک رجائی سالیبورغه کی کوروشمده و بحر دو .

§ اترلرک اوروپا کی جنوب شرقینده بعضی اراضی مستلرلرک کتومش حقدن لافله نظرلرلرک معلوملار ایلمکی بیلیرلمکده .

§ آلتایاد یونانسانلک ده اورپادهکی بی و شته و غرور آیان اویدورماسی لازمکجی حساب ایلمکده .

بنام علیه قرآن کریم شو او قودیمز المانی زانی اوزره کلام الهمدر . حضرت جبریل واسطه به حضرت محمد سلیل الله علیه و سلم اوزرینه منزل کتاب لایوتیر . یونده اصلا شیه ایلملیر . چونکه عینی شیک تمیاینه کوره . تعیر آخرله مختلف علارینه کوره مختلف شکارده ظهور و تجلیس شسرعه و عتلا غیرمکرده . قدومه اهل کلام حضرت امام الفقه الاکبر کلام حجتنده . قرآن مصحفده مکتوب . قیلارده محفوظ . دینارده مقرر نی سلی الله علیه و سلم اوزرینه نازل . قرآن ایله بر لمقتضی خلقی . کتابت . قرائت کذا فاملزدر البته مخلوقدر . یاخود حضرت قرآنک دیل اوزرته اکثرا ایشتن اولدیلر کوه ایمنی مراد ایلیوره اوده شهیمز غنوقدر . قرآن غیر مخلوقدر میرکن مکتوب . محفوظ . مقرر و منزل اولغه ایشور . یوقر آنده کتابت . قرائت . حفظ نزول تمیاینه خلقی ایلمه حدتستده غیر مخلوقدر .

سایمندی وار
ازهری

بو ایلی . متکلم . شهم سز لایم ایستلر ده کدر . لایم ایستلر بیک اولاک اولای ایستلرک ملکسته مالک اولماسی ضروریدر . ملک سیه لایم اولای تقسده حرفیز . سوکیز اولار ق ایستلر . ترتیب ایلر . سوکرا یو ترتیبه موافق سورته عیاره سی کتیرورک کلام افلی ایله تکلم ایلر . کرک کلام نسی و کرک کلام افلی اونک اولور . بولام . ایله غیری کیم تکلم ایلر . ایسون دانما اوکا نسبت اولور . غری نسبت او لوغاز .

• الله تالی حضرت تریتک « کلام » دینل بر صفت ازیله سی واردر . بوسفت ذات علیه سیه قاندر . الله تالی حضرت تریت بو صفتله حرفیز سوکیز اولار ق متکلمدر . سوکرا حضرت محمد سلی الله علیه و سلمی ایت بویراجی وقت اوکلای عتک عدم مساعدنه مین حرف و مرمت ایله مراب اولار ق حضرت جبریل الله بویرومن حضرت جبریل ده کوه حروف و افلی اکثرا ایدن عینی لایم آوب کتیردیک کی حضرت محمد تبلیغ ایشت . حضرت محمد دینی عینی الدانی حضرت جبریلدن آلهایی اوزره عیناً امتنه او قوش وظیفه رسالتی ایضا ایستدر .

تاریخ قرآن

بیشدر . چونکه اعمال سالحه ایضای اولان مؤمنی هژدر . شفا در . چونکه جبل و غایت در دین کیله بر . رحدر . چونکه انزالی یاخود اوامرته امتثال مؤمنه رحدر . فرقا در . چونکه حق ایله باطل بیکدیگر کن آیریر . برهادر . حقک میده واسطه غلبه سیدر . یاندر . چونکه حق او قدار اظهار ایلدرک کانه عی طهاردر . یاندر . یاندرک یوسکت بر مرتبه در . فصلدر . چونکه خطایی صولی تقریب ایلر . صدقه در . چونکه و غریب و واقعه صلی عیناً بیان ایستدر . صدقه در . چونکه کتب سیلویک اصول و اساسی دوعربلر . ذکرادر . چونکه هر عید متکلم و عطف سیدر . ذکر در . چونکه مران تعلیم و تشریف ایله آکلیر . تذکرادر . چونکه حق ، خیری تذکیر ایلر . حکمدر . یق حکمدر . حکمدر . حکمت باله در . حکمدر . کذب و تافضدن و بالجه قصور و معایندن بریدر . حیل الله در . چونکه رب متعاله وسیله قربت و وسالدر . مادیقه در . اهل سعادت ایچون چکلیش بر شفا ترابدر . اکا رفته ایله مراد بر معاذ برن حیل رسی الله عیدر و بر کرسول اکرم افندی . و عدالت جانی . شهادتک موسی . یوم حشرده فوز و ثبات . سن ظلیل الهمدر راجی . شلالات کونده هدایتی ایسترسه کنز قرآنی او قویکیز . چونکه قرآن کلام رحمن . حرس من الشیطان . رحان فی البیان در . بویر مشدر .

قرآن کریم . الله تالی کلام الهمدر . کتایدر . اقوام و ملل متدینلرک جهلنک تحت اعترافدر . در که تالی حضرت تریت متکلمدر . چونکه اهل ادیان طرفندن قبول اییلر . انبیا و مرسلین علیهم السلام الله تالی ایچیلری . طایلوب احکامنه اتباع اولان کتب مقدسه ده الله تالی کلام الهمدر . انبیا و مرسلین علیهم السلام کتب مقدسه من او قور احکامی امتنه تبلیغ ایلرکن . الله بویردی . الله امر ایلدی . نبی ایلی . الله سوله دلدی . بویه دلدی خبر ویرده دیویر . بوخصوصه جهلی متفق بولندیلر . بو تواتر ثابت اولان بر کیتیدر . قرآن کریم (و کلم ۴-۱۶) . (حق الاول) و امثال آیات کریم . ده بوخصوصه اربابی ایمون کافی بر حجت قطعه در .

تکلم الهم . (ماکان بشر ۴۲-۵۱) آیت کریمه منطوقه یا وحی طریقیله یاخود وراه جایدن یاخود ده ارسال رسول ایلدر . وحی ایله مراد حال بقطعه یاخود حال نامده قلبه القادر . وراه جاب ایله مراد متکلم کندیسی کورونه دن لایم مراد طایفه اساع ایتمه سیدر . ارسال رسول ملک واسطه سیه لایم ابلاغ ایچمکه در انبیا عظامک اکثرینک حال

• قرآن . لفظی اسماً مصدر . قرآن . رحان کی . قماری مع جمیع معاصره اولان قرآن اورد . دیگر برصدی ده قرآن در . او قویان کیسه ملک اوقور کی حروری . کله ای طویلازی بر آویله کتیردیک ایچون قلمه قرائت درخسدر . سوکرا الله تالی حضرت تریت کتب الله علیه و حبیب کریم حضرت محمد سلی الله علیه و سلم اوزرینه . نزول بویرورکن بوکاب . کریم یاخو کتب مقدسه کت غرات و قیو شانی . بالجه حقائق علمیهی جامع اولای سی ایچون « قرآن » لفظی ایله تسمیه بویرومن و بوسورنه وحی محدینک اسأ کتاب کریم الهمدر جامعینه اشارت ایدن ادم علمی اولمشدر . الله تالی حضرت تریت بوکتاب کریم . هر شیه . یانک اولوق (۱۶-۸۸) و مرابط و یا جامع بویرنه (۹-۵۹) و صدقه ده بوک اشارت واردر . باب مدیه لیل علی بن ابی طالب حضرت تریت « قرآنک جم ایله . دینی حج برعل قانمشدر . بویرومن اولای . اکار علمی بجهان عیدلرین معمود رضایه عنک » علمی ایستین قرآنی افکارسون . دینی بولماسی ده بو حقیقت حقه کله مؤیدلنددر . شهن . جم اهل قرآن کن . قمر مرعه اقوام رحان .

قرآن کریم لسان وحی ایله کتاب تسمیه سنک و جیه ده ییلدر . چونکه کتاب لفظی ده اصلا مصدردر . جم جمیع معاصره اولان کتب بیکنک دن کایر . یاخ مقدم حرفه ای . قاری بیکدیگرینه ضم ایگ اولدیلر ایمون و کتاب و دینن . سوکرا یزای شسایندن اولان حضرت قرآن مباله طریقیله آدر . مشدر . بوسورنه لسان اسلامده قرآن . کتاب . لفظ ایله مراد مشارایه کتاب عزیزدر . کتاب عزیزک قرآن کریم و سن شیه ده واردر دیگر بر جوی آری دها واردر : علیهم عزیز علی نور . حق . حکم . کریم . مبین . منیر . بشیر . شفا . رحه . فکان . برهان . چان . دیان . فصل . صدق . صدق . ذکر . تذکره . حکم . حکمت . حکیم . حیل الله . مادیقه . الشیطان . کلام الرحمن . حرس من عظیمدر . چونکه رطب و یانی جامعدر . عزیزدر . چونکه غیر مخلوقدر . مانی انبیا غیره کیدر . علیدر . چونکه حکم هر شیک فوئمدر . نوردر . چونکه صدق ظاهر و کندیسی حقی مظهریدر . قدر . چونکه علم و عمل ایله علودر . کریدر . چونکه تفسیر و تخریج هب المظهر . علیدر . چونکه بالجه حقائق کاشفدر . علیدر . بالجه اسرارای المهار ایلر .

تاریخ قرآن

۲ -

حضرت امام یسعی فرمود: الله تعالی حضرت موسایه تکلم بپورموند...

یسه امام علیه و صلی الله علیه و آله: انزل الله الذکر کران الله املائک ملا...

امام جلال السلام غزالی اجاب المعلومه بوجہ تقدیر غایت بالغ بر شکله بحث...

هشیت، محبت، کراهت، رضا و غضب سفلی ده بوجه اوژه ذکر ایلیور...

کشف و اظهار ای که ایسته و یکزه وقت غصه زده کلیمزدن دله تمیر ایلیور...

قر ده بوله ده یقی دیک کی معلومی اعلامه واسطه ده انجی قلم صنعید...

کرو لیور که اسانک کلامی باشقا باشقا شکله نعل ایلیور...

رومانیا - بلغارستان مذاکرانی باشلادی

دوریجهک بولنارستانه ترکی حقدده رومانیایه بولنارستان حیث مرخصی اراندهکی مذاکرات ازار ابرانی کونی رومانیایه قراریا تصمصده باشلامشدر...

وارنه ناریندن قوماندانی غوسوبورن خجال بویوف، سابق تمیز اصنافدن غوسوبورن بازاروف، داخله انبارن بانجی غوسوبورن آککوف و دیون عمومی...

قرال وکیل بولنار حیث مرخصی شرفه بر اوکه ضایع یرمشدر، اینکین اجتماع اقدام اوژی بایلمشدر...

بولنارستان ایله رومانیایه ارانده بایلمده اولان بومذا کرانک حوز قاج کون دوام ایلمهکی بیانه مکرر بوراده برچوق مهم و مرکب مالی، تعقیب، حدود و...

بولمشدر حقدده برجه یسین طریقین آرانده بیلان استوزاجرون و تعالی افکندن سوکرا رومانیایه حکومتی تمزی ده اترتی بولنار حکومتک تمیزه چوق...

قرایودن اوسونکن خبرمذا کرانک اترتی سیاسی صفحنه جیفیدی شیمیدی تعقیب مسئله کوروشولوبگی بیلریمکده رومانیا، دوریجه مسئله سنک...

رومان - مجار مذاکرانی یکیندن باشلاور

کین هفته ترانسیلوانیا مسئله سنک حل اییون رومانیایه طوروسوبورن قصه سنده رومان - مجار مذاکرانی مسئله آمارف ایکنه موختا انقطاعه اغواغاش...

اولینی: بیت شعریدر - باشقاری دایره

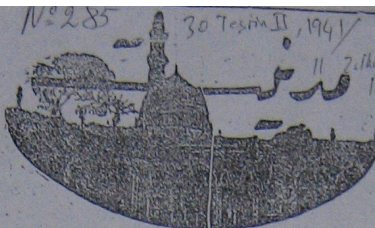
ایله قیاسی نفس جریده تنلک، ورای حایبد استماع ایدرکن حضرت موساده تنلک غیری، حضرت جریک اونی...

Отговорен редактор:
Салих Ахмедовъ Пехливановъ

РЕДАКЦИЯ
В-къ „МЕДЕНИЕТЪ“
(ЦИВИЛИЗАЦИЯ)
ул. Позитано № 38 — СОФИЯ

„МЕДЕНИЕТЪ“
Sofia — Bulgaria
Posteno № 38 — SOFIA

1 бр. 1 лв.



اول رسول جنتي هم رحمة للعالمين . بنده مدفوندر ديو افلاک فخر ايلر زمين
تاریخ تاسیس ۱۹ آغستوس سنه ۱۹۳۳

مدیر مسئول : سالیخ احمد پهلوان اوف
اداره خانه : سوفیه پوزتانو سوکمی
نومرو ۳۸
آپوه شراعتی:
يونانستان ایچون : سنه لک ۵۰ لہوا
خرج ایچون : ۲۰ فراغتر فرانسی دور
انتشار : عزت و جمیته عالمه بخار ایشایه
قرا ارسالانی بالکتر جمیت ثامنه یلیلیر .
درج ایچونین نازیبر اعاده اولونجاز
ایچون ایچون ساتیمترو سربسی ۲ لہوا در
لشمسی : ۱ لہوا

Год.VIII.

سنه : ۸ : دین اسلام مدافعتی جمیتی نشر افکار اولوب شیمدیک هنته دیه بر دفعه جیقار دینی ، علمی و اجتماعی خنبدور

Органъ на Д-вото на Защитниците на Мюсюлманската Религия въ България

صوك خبرلر

§ برلین قولفرمنه كېتمش اولان خارجيه و مذهب نظرى غوسبودن ايوان
پروپ جابلرې بو آقام سوقيه به عودت اچشدر .

§ آلمانلار موسقوا و روستوف منطقه لندون بوتون روس مقابل تهرسلرې
بوسكور شلار و موسقوا جېمهنده يې موضع قازا اچشدر . قېن ايله بولوقلامسې
شهرلرې آلمانلار آله كېمشدر .

§ انگليزلر روس دو فاسك بونازلردن كېمنه مساعده انجسي ايچون توركيه
اوزرنده بولوك بر تعييق ياقدرې سوله مكددهر .

§ توركيه خارجيه وكاتي باش كاتي مهندي اوغل بعض روس حرب سفيره
تورك ايجانارنه دېرله مسي وياشود بونازلردن كېسي ايچون توركيه و روسيه آراستند
طاف مذكراوك جريان ايشيكنه دار مصر دولاشان شاهلر اوزرنده ياقدرې صريح
بر يامانده بوساعته قازار بوشكده مذكراوك جريان ايجديكي و روسيه يك توركيه
بوخصوصه بر نوطه ورمديكي سوله مكددهر .

§ مهندي اوغل روس تجارت واپورلرېك بونازلردن كېسي وياشود بوكي دا
بولوك تورك ايجانارنه مواصاتي ايچون ده هيچ بر مساعده ايشتمديكي و اساساً
بين الملل اصوله توپقا بولوك اوزم اولمديكي علاوه و ياكوز دون توركيه به شخصي
ايشل اتمه ايزي كېتمك اوزره و اوج ساريج كېتمك استنباطه قديميكي و ايجال
سوك ۳۹ ساعت طرفنده دولاشان شاهلر و بولور اوزرنده بنا ايشل ششيد
تخمينلر ده بولدن اثنت ايشديكي تهرج اچشدر .

§ قزنده حالا روسلر ك آنده بولان كيه مستحكم موقع استنباطه قارشى
آلمانلر يكدن شندل بر تعييق استنباطه باشلامشدر . روسلر سيواستوپولمك
وشميتلر سوك درجه قلاششدر .

§ لك سوك خبرلر نظراً آمريقا زاپوتيا به يك ذيلانه شرط تكليف ايش و
بوحركتي ايله زاپوتياي سوك درجه كوچنر ميش و تحقير اچشدر . واشينتوندىكى
زاپون مرخصلرې طوكيو به عودت اچك ايچون امر آكشدر . آمريقالر زاپوتياكه
عوري تركدن ، آتې سته نيزي چينده زاپون قلمه زې طرفندن اشغال ايديلن
رلر ك و هند جيتي لك تخليسدن مامدا روسيه به كودم لوك حرب مازمونيك
عل مقصودنه ايريشمهنه قطعياً يمانت ايجيكنه و هيچ بر وجهه روسيه به مجاوز
ده بولونجه دنه دار ثامينات ورمسي ده ايشتمكده دزل .

§ محدث ايدن بوسوك وضعت اوزرنده زاپونلر هند جيتي ده سراع عسكري تدبير
آله بانلاش و سوك بش كون طرفنده صابوتو كايلى مقدارده عسكر يغمشدر .
برجوق مهابت و حرب مازمهنسي حامل واپورلر جنبه دوشرو حركت اچشكه و
تايلاند حدودده بولوك عسكري ساضلر ايرايلا مكددهر . واشينتوندىن كان خبرلر
نظراً مذكراوك عثم قلاقي قشدرده زاپونلر بيرماتيا بولې ده قولاى فوتونل
ايجيكنه ايچون دجال تايلاند كيرمكشدر . بولوك زاپون قوتلرې قش بيرماتيا
ده ايلرولمك و سيناپوري ضبط اچك ايچون سلاح اوموزده حركت امرى بته
مكددهر .

§ مصر آدوران ايدن شاهلر نظراً زاپوتيا آمريقا تكليفلرې رد ايش و اوزان
طرفنده مسود و صريح بر غوز ساعده ايجال قندهكي سياستي روج خصوصه
مكددهر .

تاريخ قرآن

— ۲۶ —

برحق تعالې قاسميك جله سنى الله
ذوالجلالات شوقول جليل تهنن ايجيورد
[وقتر و جهك تهنن حانيا فطره الله اتى
مطرا لاسي علي الاقديل خلق الله ذالك الين
القيم ولكن اكثر الناس لايمانون] .

§ حضرت قرآنك اسلام دين قلازير
ديكه مرادى : انسان ايجي فطرسنده
مفروس اولان ، نفس قبوله مابيت بولر
كن كياينده بولور ديكدهر وظيفه
انسانى قواطع حسيه و معنويك ثايرندن
وقته اچك وسيل فطرته سالوكه اوشاد
ايجمكدهر .

§ حضرت قرآن بر امته و بر جميته
كل ، عموم ايشتمكشدر . جله اقوامه
خطاب ايجور . حق بولې اراه ايجور .
ام و اقوام برې برې غير ايش ، ثابته
مخافده قوولش : هيري ديكرې كفره
لسيت ايجمدي . حضرت قرآن كلفي
جهوري صديليه لها اديوب هاس امت
واحد ايدى ، سوكرا اخلاصه و شديري
ديدى . وحدت اصله لرنه رجوعه دعوت
ايشي [كان الناس امة واحدة قومت الله
التيين ميثرين و ميثرين و اول مهم
الكتاب ايجي ليكم بين الناس فيها اختلافوا
وما اختلف فيه الا الذين اوتوه من بعدما
جا هم البينات فيما بينهم فهدى الله الذين
انبوا اختلافوا فيه من اهل البان الله و الله هدى
من يشا الى صراط مستقيم] بويردى .
ثابته ، ايجله ايجام و صديليه و واسطه
لرله اول اولان آيات الهيه بلا فراق
ايان ايجلرې تكليف ايشي . بوسوكه
ايان ايجمكدهر اعتدا ايش اولورلر ايجانلر

§ شهبه سزدر كه بويردين نظراً ، بپوكسك
فلسفه ، بوامع اصل ايجامي جامل و
تصعب بر امت ايجنده يقين بر امينك
قرعنه داريمسندن سادز كلفدر . بو اصول
فلسفه طالبه ، مبادي جايله ايجامي ايجي
عبدالهدن ، رب العالمين حضرت تزلدن
سادر ، ادراك و اساطيريك ياني اوليان
خالق ذوالجلالات حكمنه مستنددر . والله
المهدي و هو الماي الحكيم .
شباب الدين الزمري

§ موسقوا خارجه سى لك سوك و قلاي صيحه سته كيرمشدر . پوزرجه آغير آلمان
بيلر جري روس ياي كلفه آتې آچمه سافردلر . موسقوا اطرافدىكى چنر كيكه
دارالقدمه و جان جان كيايلاك اوزردور . موسقوا لك سوك مفاخره علملر ده
يارشدر . روسلر يانده ده شغل خارجهار دوام اچمكدهر .

